Istoria literaturii românești

Nicolae Iorga

Istoria literaturii românești

Nicolae Iorga

INTRODUCERE

Cred că întâia datorie pe care o am, de la această catedră, în afară de pomenirea cu cuvinte de recunoștință a predecesorului meu, pe care l-am sărbătorit cu toții, acum două zile, este să vă arăt care a fost rostul catedrei acesteia, care peste o lună și jumătate de zile va dispărea, pentru că eu sunt ultimul care sunt chemat la această Universitate să prezint în întregimea și în legăturile ei sintetice. Catedra va dispărea, după dorința Facultății, și aș adăugi: și după curentul vremii, care curent al vremii, în generațiile acestea noi, duce, de o parte, către generalizări, pe care eu le cred pripite când le începe cineva la douăzeci de ani — căci un teoretician de aceștia care schimbă la douăzeci de ani toată știința de până acum mi se pare puțintel fără simțul răspunderii, nesprijinindu-se așa cum trebuie, pe o lungă experiență analitică de o viață întreagă — iar, de altă parte, către erudiție, către erudiția cea mai exactă, cea mai precisă, cea mai folositoare, dar — îngăduiți-mi cuvântul — și, puțintel, cea mai uscată. Poate niciodată nu s-au întâlnit într-o generație (și cu aceasta închid parenteza) două tendințe așa de deosebite: de o parte, călăreții tuturor norilor, de altă parte, adunătorii tuturor nisipurilor. Nu este nevoie să vă spun că admir tot așa de puțin erudiția care nu merge către înțelegerea totalului, a ceea ce se numește ansamblu, cât de puțin prețuiesc și aceste rătăciri zadarnice în regiuni nu neexplorate până la acela care umblă pe acolo, dar neexplorabile, care nu vor fi niciodată explorate. În sfârșit, acesta este curentul timpului și potrivit cu acest curent al timpului, mai ales către erudiție, s-a manifestat dorința de a avea mai multe catedre de istoria literaturii române, catedre de erudiție, în locul catedrei complexe și comprehensive, care exista înainte. Nu se va mai putea face legătură de la cele mai vechi cărți scrise în românește până la Eminescu și până la operele generației de azi, în cuprinsul unui singur curs. Se va opri cineva la un anume moment, cu un profesor, și va începe de aici înainte, cu alt profesor. Mă închin și înaintea votului Facultății și înaintea dorinței vremii noastre. Dar nu e mai puțin adevărat că eu sunt chemat, în această lună și jumătate[1], să înmormântez catedra unitară a literaturii românești, catedră de orientare și de directivă. Universitatea devine, în genere, o școală de erudiție, o școală de specialitate și mie, domnii

mei, nici prin gând nu-mi trece să trec într-o direcție care nu este a mea și să intru în domenii pe care nu le înțeleg așa. Dar era de datoria mea să vă spun în câteva cuvinte, la începutul acestor prelegeri, care a fost rostul întemeierii acestei catedre, care a fost folosul pe care l-a adus, folos cu mult mai mic decât îl vedeau cei care o întemeiaseră și, după aceea, să trec, în chiar cea dintâi din aceste patrusprezece lecții, care vor alcătui o scurtă istorie a literaturii românești, pentru toată lumea — nici pentru filosofi, nici pentru erudiți, ci pentru toți românii care vor să cunoască istoria scrisului românesc — la însăși expunerea sintetică pe care o am în gând.

Catedra aceasta s-a întemeiat, sunt mulți ani de atunci, pentru cineva cu activitate multilaterală și nu totdeauna sprijinită pe cercetarea critică a izvoarelor. Nu este bine aici, în Universitate, să vorbim rău de predecesorii noștri, mai ales că oricine este, mai mult sau mai puțin, omul epocii sale și predecesorii noștri au trăit o epocă de multilateralitate, puțintel cam dezlânată, dar cu un sentiment admirabil de romantism, înaintea căruia trebuie să ne închinăm, fiindcă a fost de foarte mare folos societății românești și spiritului ei de moralitate. Au fost desigur exagerări, care s-au corectat, dar o idee trăiește în mare parte prin exagerările ei, aș zice chiar că, fără de exagerare, ideea însăși nu ar putea trăi. Pe vremea aceea catedra a fost întemeiată pentru Vasile Alexandrescu Ureche, sau, cum îl știți d-voastră, V. A. Urechiă, care a scris o istorie a literaturii române (Curs de literatură română, publicat în Ateneul român, 1860—1861, și separat), cu totul insuficientă sub raportul informației și al liniilor celor mari. Era vorba, mi se pare, pe vremea aceea și de confundarea istoriei românilor cu istoria literaturii românești, un lucru nu tocmai așa de rău cum se pare.

Eu nu înțeleg profesori de care să nu cunoască istoria românilor și nu înțeleg profesori de istoria românilor care nu ar cunoaște, în același timp și fundamental, istoria sufletului românesc, oglindit în, — după cum iarăși nu pot înțelege un istoric al artelor care nu cunoaște perfect viața societății în care s-au dezvoltat aceste arte (dl Focillon, pe care l-ați auzit ieri seară, este un strălucit exemplu de cum trebuie să fie un profesor de istoria artelor), și, iarăși, nu pot înțelege un profesor de

istorie universală care nu ar fi capabil să ție curs, un an întreg de zile, de istoria artelor în cutare epocă, și nici un profesor de istoria literaturii universale care să nu fi trecut prin greaua disciplină a istoriei universale.

V. A. Urechiă a ținut catedra cu pregătire câtă era pentru vremea aceea, cu o bunăvoință care era nesfârșită și cu un talent așa cum i-l dăduse Dumnezeu. Aceasta a durat mai multă vreme. Catedra, mi se pare, dispăruse atuncea când dl Ovid Densușianu i-a dat toată strălucirea talentului său și toată soliditatea cunoștințelor sale variate. Catedra a trecut apoi la cineva care ani întregi de zile deprinsese să învețe pe elevii din școlile secundare și care, pe lângă foarte multe însușiri, avea una extrem de rară, cea mai rară din toate — cu durere trebuie să o spun: foarte rară în însăși generația d-voastră, și însușirea aceasta trebuie să căutați a o câștiga — însușirea bunului-simț. Bunul-simț plătește mai mult decât orișice erudiție, cade mai greu în cumpănă decât orișice talent.

Talentul dezordonat și erudiția egoistă, acestea nu servesc la nimic ca să conducă în viață; ci bunul-simț, pe care-l are orișice țăran, acesta este lucrul de preț și nu trebuie să fim inferiori oamenilor simpli pentru că am învățat, nu trebuie să ne pierdem fondul acesta de bun-simț pe care ei îl au. Căci bunul-simț aduce bunacuviință, aduce purtările frumoase. De aceea țăranul român, având bun-simț, are și „scaun la cap“ și, „având scaun la cap“, aceasta îi dă în același timp o perfectă logică, îi dă și felul acela frumos de a se înfățișa, care nu este decât altă latură a unui bun-simț.

Iată dar istoria acestei catedre. Sinteza care s-a făcut până acum de aici, rămâne să o faceți d-voastră de aici înainte singuri, din ceea ce vor putea să vă dea cele două catedre de erudiție care sunt pe pragul de a se întemeia și a căror sprijinire am luat-o asupra mea. Căci, întru cât mă ajută puterile mele, voi căuta să duc la bun capăt dorința Facultății de Litere.

Și acum să vă expun în două cuvinte care este tendința acestui curs, care aș dori să vă rămână. E o dorință personală, pe care să-mi

îngăduiți să o am, ca, deși nu o să trec examene cu d-voastră, așa încât rezultatul acestui curs nu voi putea să-l văd în forma obișnuită a examenelor, în studiile de specialitate pe care sunteți chemați a le face și care vă vor fi foarte bine făcute, să păstrați oarecare amintiri de la mine, pentru a avea legătura dintre aceste studii prin lecțiunile pe care le încep.

Vreau să încerc, în afară de cadrele pe care le-am întrebuințat până acum, deci în niște cadre cu desăvârșire noi, marile legături, pe care nu le-am văzut nici eu așa de clar ca în momentul de față, ceea ce nu exclude posibilitatea ca după câtăva vreme să văd și mai clar — căci a te întrece este cea dintâi datorie; în orișice caz mult mai bine decât a te întrece alții — legăturile principale ale istoriei scrisului românesc. De aceea nu vă veți mira dacă, în aceste lecții, vor lipsi o mulțime de lucruri care se găsesc în Istoria mea a literaturii române, care vede chiar acum o a doua ediție ce se târăște cu greu de la un volum la celalt. Nu veți întâlni un capitol de literatură slavonă; se presupune cunoscut; în orice caz, nu eu voi fi acela care să vi-l prezint. Suntem pe cale de a avea o catedră în domenii care ne lipseau până acuma, și desigur o conferință de cultură slavonă la noi, în țara noastră, ar fi de foarte mare necesitate: ar scuti pe profesorii care vorbesc de sufletul românesc să se ocupe și de haina străină în care acest suflet românesc a fost îmbrăcat o bucată de vreme. Nu-mi trece prin minte să spun ceea ce se spune foarte adeseori, că sufletul națiunii nu se poate înfățișa decât în limba națională; ar fi cu totul greșit: poți să scrii în românește cu o orientare absolut străină și poți să scrii în limbă străină cu cel mai mare, cel mai adevărat și cel mai complex suflet românesc. S-a scris cândva la noi în latinește, în grecește, mai târziu în franțuzește, dar prin aceasta nu s-a schimbat ceva din sufletul celor care scriau. Țin să vă spun d-voastră care sunteți la o vârstă la care puteți fi foarte ușor ispitiți către forme de cultură străine, în credința că, dacă ați cuprins una dintre acestea, v-ați însușit și sufletul acelei culturi, că aceasta este o încercare absolut zădarnică. Vei învăța destul de bine franțuzește; limba franceză îți va fi oare și mijlocul de comunicație prin care se va strecura ceva din sufletul străin, deosebit,

din sufletul atât de extraordinar de complex, sprijinit pe o cultură de secole, al poporului francez? Gândiți-vă la complexitatea uimitoare a dlui Focillon de ieri. Vă puteți trudi cât veți voi a învăța câte gramatici franceze sunt, puteți să frecventați tot soiul de saloane de păsări și maimuțe din București și cu toate acestea nu veți ajunge să o introduceți în sufletul d-voastră, plin de atâtea energii proaspete, care nu au nimic a face cu tot ce poate să fie într-un suflet ce a strâns atâta viață culturală, în curs de atâtea secole.

Numai că, în ceea ce privește slavona, nu se poate vorbi de mărturisiri de acestea ale sufletului românesc în formă slavonă.

Fiindcă aceasta era o cultură de împrumut: era cultura biblică trecută la Bizanț și de la Bizanț la slavii de dincolo de Dunăre.

Prin urmare ce originalitate se putea păstra în această cultură de limbă slavonă? În general slavii de dincolo de Dunăre ar avea toate motivele să fie ceva mai modești, de câte ori ridică titluri de acestea de înaintași ai culturii, de mai vechi în ale culturii, fiindcă nu este de fapt vorba de ceva care, la un moment dat, să fi pornit din sufletul lor național, ci de o adaptare — cât de greoaie! — după nevoile unui mediu încă nedeplin pregătit pentru exprimarea unor anumite noțiuni, a acestor gânduri care veneau din antichitatea biblică sau din lumea aceea a Bizanțului, ea însăși rezultată din reunirea, confundarea, strălucitoare de multe ori, a unor principii foarte deosebite între dânsele.

Nu, de cultură slavonă nu va fi vorba; nu ne putem pierde timpul în aceste câteva lecții, prin care se isprăvește o catedră, cu amănunte care privesc o cultură pe care d-voastră sunteți liberi să v-o faceți singuri.

Tot așa de puțin va fi vorba de istoria tipografiei la noi. O punem de obicei în cărțile noastre de istoria literaturii, pentru că proporțiile mari ale acestor cărți ne îngăduie luxul de a vorbi și de tipografie. Dar acestea nu sunt lucruri esențiale. Eu îmi pot închipui pe cineva care, cunoscând istoria literaturii noastre, nu ar ști momentul exact în care Macarie Muntenegreanul, venit din Veneția, a întemeiat cea dintâi tipografie în Țara Românească, ceea ce de fapt nu era o faptă

românească. Se muta omul cu sacul lui de litere, cu scândurelele lui de presă, de acolo din Muntenegru, de unde cartea slavonă se putea vinde cu mai multă greutate, la noi, unde era un centru de desfacere pentru această carte; venea meșterul acolo unde i se deschideau drumuri mai largi pentru meseria lui. Trebuie să scădem din mândria noastră națională, în domenii unde am pus-o pe nedrept, pentru a o strămuta în alte domenii pe care nu le-am văzut până acum. Deci, nici de tipografie nu va fi vorba aici.

Nu va fi vorba nici de latura filologică a acestei literaturi mai vechi, care nu cade în specialitatea mea; totuși îmi atribui oarecare competență de diletant în acest domeniu, deși d-voastră sunteți liberi să mi-o refuzați și veți avea și autorități pe care să vă sprijiniți în aceasta.

Ci voi căuta să arăt cum am creat noi deosebitele elemente din care se alcătuiește forma literară a culturii noastre naționale, opera noastră de creațiune în aceste deosebite domenii.

I. CREAREA LIMBII LITERARE

Cel dintâi capitol dintr-o istorie a literaturii românești înțeleasă în felul acesta sintetic trebuie să fie numit, are dreptul de a fi numit „capitolul creării instrumentului însuși de exprimare“, care este limba literară.

Cum s-a creat deci această limbă literară românească și când s-a creat?

Nu mai trăim în vremea în care lumea își închipuia că întrebuinț area limbii naționale rezultă dintr-o concepție clară, dintr-un act de voință: se dezvoltă sentimentul național și, dezvoltându-se, el intră în luptă cu formele străine, ceea ce duce la o impunere a limbii vorbite de toată lumea. Trebuie să ne gândim că, în timpurile mai vechi, nimeni nu avea respectul limbii vorbite de toată lumea. Este un fel de snobism înnăscut în această mizerabilă și admirabilă ființă umană, care ne face

să despreţuim un lucru care este al tuturora, pe când, dimpotrivă, lucrul care este al tuturora ar trebui iubit mai presus de oricare, pentru că el este mijlocul de frăţie omenească; dar sufletul omenesc suferă de acest defect.

Astfel, pretutindeni, limba naţională era limba vulgului, era „le vulgaire“, „vulgare eloquium“ şi se întrebuinţa când nu se putea face altfel. Se întrebuinţa de oameni care nu ştiau mai mult, pentru lucruri care nu aveau nici o valoare deosebită de exteriorizare; era un lucru intim, familiar, lucru de început şi de încercare; era o concesie pe care o făceai slăbiciunii d-tale, sau mai ales slăbiciunii altora, care, dacă ai scris în limba în care trebuia, nu ar fi primit, nu ar fi înţeles ceea ce spui; un fel de haină de interior şi de dimineaţă, un halat, o „pijama“, dacă voiţi, pentru persoanele care întrebuinţează acest caraghios veşmânt japonez, potrivit pentru amândouă sexele.

Deci a vorbi de formarea naţiunii române, de crearea spiritului românesc ca una dintre condiţiunile întrebuinţării limbii româneşti, este a sacrifica pe cineva înzadar unor zei care au murit.

Totuşi, în clasele cu mult mai puţină cultură şi care nu aveau în jurul lor un mediu cultural — căci în timpul depărtat al formării celor dintâi alcătuiri ale statelor noastre nu exista un mediu cultural pentru ele — anumite necesităţi au provocat întrebuinţarea limbii româneşti, care însă nu a produs monumente de literatură scrisă. Fiindcă nevoia de a scrie nu o simte toată lumea; „literatura“, forma frumoasă, este şi satisfacerea unor nevoi practice, sau, în unele cazuri, o ţâşnire nestăpânită dintr-un suflet prea plin, dar, nici într-un caz, nici într-altul, pentru a servi necesităţi de ordin practic, sau pentru a-ţi descărca sufletul, nu alergi neapărat la condei, cum alergi uneori fără nici o utilitate practică şi fără să ai nimic în sufletul dumitale. Toată literatura aceasta curentă de astăzi — jocul de rime dificile, încercarea de ritmuri dezagreabile, întrebuinţarea de cuvinte ştiinţifice culese din dicţionare, sărăcia aceasta sufletească de astăzi, plină de atâtea pretenţii, poate să servească în acest domeniu de învăţătură — literatura aceasta nu o citeşte nimeni, căci îşi fac o iluzie poeţii care cred că-i citeşte cineva, numai fiindcă pretind că trebuie o revoluţie literară pentru a exprima

profunda mizerie a unor biete suflete sterpe, fără nici o legătură cu societatea și cu scopurile acelea înalte către care tinde omenirea.

Dar anumite necesități de acestea, de ordin practic, au trebuit totdeauna să creeze într-un moment o „literatură“, care nu este scrisă și care nu este proză. Proza este un produs târziu; cineva ar putea crede că se merge de la proză la poezie. Nu, se merge de la poezie la proză. De aceea și d-voastră trebuie să faceți astfel ca și sufletul d-voastră să treacă de la proza programelor școlare din nou la acea poezie din care se hrănește omul: izvorul curat, adânc, neștiut, din care pornește viața. Așa încât, am început cu poezia, cu poezia aceea care merge din clasă în clasă și din curte în curte.

Căci îi place oricui legătura armonioasă a cuvintelor și a silabelor; de fapt ce este poezia decât legătura armonioasă și misterioasă a silabelor? Câți nu au vrut să disece pe Eminescu, să afle tainele lui; dar tainele acestea, el însuși nu ar fi putut să le exprime; ele erau ceva format din adâncimea subconștientului său și în care se îngrămădise tot ce dăduseră atâtea generații. Căci noi purtăm în noi chemarea generațiilor de la care venim, și misterul acela poți oare să-l explici și să-l pui în formele raționale? Ce formidabilă și meschină eroare!

Se simțea deci nevoia de poezie în legătură cu unele rosturi practice ale poporului nostru; se simțea nevoie de puterea de armonie a silabelor, de puterea de rechemare a rimelor. Căci rima este un mijloc de rechemare, iar nu o floare pusă la ureche; ies de multe ori rime extraordinare, dar niciodată nu se gândește cineva, la începuturile unei poezii populare, să uimească prin bogăția rimei. Se folosea la sfârșitul versurilor orișice formă verbală sau adjectivală, fără prea multă alegere. După abuzul făcut de Alecsandri, este natural ca noi să nu mai facem așa. Alecsandri își făcea o plăcere deosebită din întrebuințarea diminutivelor; orice cuvânt, orice substantiv, orice adjectiv rima în diminutiv cu orice altă formă corespunzătoare. Numai că nu rimau de fapt substantivele, ci diminutivele. Și critica foarte aspră a unuia din oamenii cei mai subțiri ai literaturii franceze, Prosper Mérimée, vorbind despre poezia lui Alecsandri, spunea că, dacă această poezie ar fi adevărată, atunci poporul românesc ar fi un bătrân

popor degenerat.

Și îi plăcea lui să creadă că suntem un popor cu mult mai serios, cu mult mai bărbătesc, mai roman, dacă vreți, decât ar fi reieșit din diminutivele acestea de gust levantin. Căci este ceva în Alecsandri dintr-o depărtată suflare de vânt levantin, de pe malul Bosforului, e ceva dintr-un Athanasie Cristopulo; nu se observă îndeajuns, dar este.

Care sunt aceste necesități de ordin practic din care trebuia să iasă poezia românească?

În vremea veche nu avem poezie românească scrisă, până în secolul al XVII-lea, când apar pentru întâia dată rânduri ritmate și rimate. Dar trebuie să socotim câteva secole înainte de bietele versuri de la stema țării sau înainte de încercarea, foarte complicată, a lui Dosoftei de a scrie psalmii în românește, psalmi ai lui care nu sunt deloc o traducere exactă; nu numai ca text nu este exactă traducerea, dar nici măcar sensul nu este exact. Și poate că tocmai aceasta îi face frumusețea: recunoști în psalmii lui Dosoftei o poezie populară și de aceea Dosoftei ar trebui să intre în orișice antologie, și, aș zice, potrivit cu timpul lui, căci ar părea altfel un blasfem să capete un loc pe care Alecsandri nu are dreptul să i-l dispute.

Dar trebuiau descoperite întâi ritmurile. Fiindcă lucrul esențial sunt ele, și, odată create, se găsesc și cuvintele. Nu cuvintele crează ritmul, ci ritmul crează cuvintele, și descoperirea cea mare nu este să le găsești pe dânsele, ci ritmul amplu, care rămâne în ureche.

Pe ritmul acesta poate face apoi cineva oricâtă poezie populară vrea. El este, de altfel, esențial și pentru alt motiv: fiindcă de la el trebuie să se plece. Cercetând nevoile esențiale ale poporului, repede ne dăm seama de necesitatea de a găsi ritmul potrivit cu aceste cerințe de ordin practic.

Am crezut și eu cândva, și am scris și o pagină care se citează deseori de persoane care nu au citit niciodată cartea din care e extrasă această pagină, în existența unui anumit păstor romantic; aceasta într-o vreme de romantism, pentru mine, când eram aproape de vârsta d-

voastră, sau chiar într-o vârstă mai mică decât cel mai bătrân dintre d-voastră, când am scris Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea. Am spus și eu atuncea că păstorul stă, se uită la stele și cântă. Numai cât păstorul nu cântă când se uită la stele. Când se uită la stele, le admiră, le numără, le cunoaște; după aceea, ca orișice om, sub zâmbetul stelelor și al lunii, adoarme, și are un somn bun, un somn ritmat dacă voiți, dar ritmat printr-o suflare adâncă, odihnită; în tot cazul, nu suflarea care produce poezia. În cea mai mare parte, ceea ce ne închipuim noi că este un mesagiu de iubire trimis prin văzduh către depărtata aleasă a inimii lui, nu e decât o întovărășire ritmată a nevoilor vieții păstorești. Merge ciobanul cu oile și le cântă; le strânge la mulsoare și le cântă. Desigur că, în anume momente, legate și ele de nevoi practice, deseori colective, nu individuale, se produce poezia populară. Își închipuie cineva un cioban mut?

Un cioban care nu are simțul armoniei când vorbește? Sunt cazuri, dar acesta nu este ciobanul tipic. A-și închipui cineva un cioban care stă numai într-o tindă și mulge înseamnă a cunoaște numai o parte a vieții păstorești, iar nu viața păstorească în întregime.

Cred că la acest capitol avem încă nevoie de foarte multe lămuriri, fiindcă lucrurile acestea le spun în cea mai mare parte oameni care trăiesc la orașe, nu acei care sunt amestecați în viața de toate zilele a ciobanilor.

Spunea dl Bianu, așa de frumos, că își amintește de vremea când păștea oile părintești. Ar fi bine să se gândească a ne spune, pe vremea aceea, când i-a venit să cânte, sau când le-a venit acelora cu care era împreună să cânte? Căci mi se pare că acest cântec nu l-a putut da dlui, care a plecat de tânăr la școală, ci pentru a cânta îți mai trebuie, pe lângă oi, și altceva: o anumită vârstă și ceea ce această vârstă aduce cu sine. În orice caz, într-un suflet copilăresc se poate naște într-o măsură mult mai mică ceea ce se poate naște într-un suflet de adolescent, care se îndreaptă către sentimente cât se poate de lăudabile când sunt curate, și cât se poate de rele atunci când sunt provocate de sentimentul netrebnic al „flirtului“, de care sunt vrednice numai sufletele omenești cele mai sterile în ce privește sentimentele

adevărate: este a-ți bate joc de propriile tale sentimente, pentru ca, atunci când vei avea nevoie de dânsele, să nu le mai poți găsi pentru că le-ai veștejit în tândălelile acestea stupide și imorale.

Deci iată una din originile acestui cântec: nu se poate închipui viața păstorească fără un anumit cântec, fără trezirea ritmului, fără cuvintele care se perindă de la sine în acest ritm. Noi am dori să știm care sunt cele mai vechi dintre cântecele bătrânești.

Din nenorocire nu se poate, și iată de ce: nu se poate, fiindcă aceste cântece se țin în curent cu vremea. O vreme le-a creat, alta le-a transformat; unei vremi i-a plăcut într-un fel, altei vremi îi place în alt fel. Astfel se introduc mereu modificările necesare pentru ca să rămâie cântecul în curent cu nevoile vremii noi. S-au făcut în această direcție cercetări foarte interesante asupra poeziei spaniole contemporane. Dl Ramon Menéndez Pidal (Flor nueva de romances viejas, 1928), cel mai bun cunoscător al poeziei epice spaniole, și, pe alături de această poezie epică, al oricărei poezii de caracter popular din provinciile spaniole, a găsit o poezie foarte cunoscută a unui poet romantic spaniol trecută în poezia poporului și într-o formă mai bună decât aceea pe care o avea în original: anumite asprimi în silabe, anumite nesiguranțe de ritm au fost îndepărtate de popor.

Să zicem că poezia va trece mai departe și se va găsi cineva care va îndrepta ceea ce îndreptase cel dintâi: se poate întâmpla să strice forma poeziei și forma stricată va merge mai departe și va omorî forma cea bună, deși, din fericire, în materie de poezie nu se întâmplă același lucru care se întâmplă în materie de monedă: aici, moneda proastă gonește totdeauna moneda bună, dar în poezie nu totdeauna forma cea proastă gonește forma cea bună.

Acum se deschide o problemă asupra căreia voi trece foarte ușor, deși mă simt dator să o ating, pentru că a fost ridicată, aici chiar, de către cineva care cunoaște bine literatura aferentă, dar care, în concluziile sale, merge prea departe, în alt sens decât în sensul obișnuit.

S-a spus: ce este poezia populară? O întrebare care s-a repetat și în ceea ce privește costumul popular. Acum câtva timp, când a venit în

București unul dintre cei mai buni cunoscători ai costumului popular din Peninsula Balcanică, răposatul profesor și învățat bulgar Șișmanov, spunea: toate costumele acestea, să zicem cele din Muscel, sunt costume de curte, care au căzut pe urmă în întrebuințarea poporului. Este foarte adevărat, atât de adevărat, încât întâlnești costumele cele mai frumoase, cele mai originale, cu mai mult aur și culoare roșie, mai bogate, tocmai în părțile acelea unde s-a întemeiat și s-a dezvoltat la început viața istorică a principatului muntean: în Argeș și în Muscel. Nu găsești dincoace în Vâlcea, unde nu a existat viață de curte, unde costumul popular este în alb și negru și în desemnuri extrem de simple, doar o ușoară sinelelă în albastru-deschis; pe când dincolo sunt cele mai triumfătoare culori ce se pot închipui.

Tot așa, s-a zis: poezia populară a făcut-o un om, și, dacă a făcut-o un om, ea nu mai este poezie populară.

Dar nu se ține seamă de faptul că poezia vine din subconștient, din acel misterios, adânc și totdeauna incontrolabil subconștient al omului. Și nu e mai puțin adevărat că poporul trăiește neindividualizat. Noi ne individualizăm, ne creăm individualități, așa cum putem: unii mai modești: în felul de a purta părul, sau îmbrăcămintea; alții își închipuie că s-au individualizat în domenii superioare, fie chiar dacă această individualizare are valoare numai pentru ei singuri; dar poporul nu este individualizat: fiecare este popor; un om este popor. Așa încât poezia pe care o face unul dintre aceștia este populară, fiind corespunzătoare întregii colectiIstoria literaturii românești. Introducere sintetică 23 vități. Pe de altă parte poezia aceasta populară nu poate circula așa cum circulă produsele noastre literare: avem bani, dăm opera la tipar; există o instituție care își face păcatul cu noi și din cauza acestei instituții mergem cu produsul nostru literar la tipar; dar poezia populară trebuie să fie primită de toată acea masă pe care o reprezintă însuși creatorul, și numai astfel circulă. Așadar poezia populară este populară prin toată popularitatea celui care o produce, prin toată acceptarea celor care o transmit.

În felul acesta vă puteți închipui cât de adânc trebuie să ne închipuim

existența unei poezii populare, adică a poeziei înseși, căci deosebirea aceasta a poeziei în populară și nepopulară se sprijină adesea pe o simplă aparență. Există o poezie, dar se poate întâmpla cineva care să o scrie și atuncea, dacă a scris-o cineva — de multe ori nu „scrie“, ci mai mult își încearcă doar condeiul — iat-o „cultivată“, pe manuscripte, pe „tartajul“ lor. Multe dintr-ânsele sunt absolut necuviincioase și desigur n-ar putea fi citite aici; altele sunt însă foarte cuviincioase; de pildă, Conachi și-a cercat odată condeiul și poetul tuturor oftărilor pentru cucoanele fanariote ale secolului al XVIII-lea a scris: Lunca strigă, lunca zbiară, Pentr-un pui de căprioară.

Vă puteți închipui d-voastră pe Conachi, cu işlic și cu ciubuc și papuci, față în față cu un pui de căprioară! Nu se poate închipui.

Astfel deosebirea între poezia populară și poezia care n-ar fi populară e cu desăvârșire de suprafață, și, cu toate că de întrebuințare curentă, nu are nimic care să o legitimeze în adânc.

Dar mai este altceva decât ciobanul în cale și la lucru: oamenii joacă, dansează. Este la început o datorie religioasă, în afară de o manifestare instructivă. Căci fiecare, în anumite împrejurări, simțim că ne vine a juca și nu înțelegi în adevăr muzica dacă într-un anume moment nu simți tresărirea, pe care o stăpânești, a întregii tale ființe, chiar dacă nu ai învățat cândva danțul, și, iarăși, nu există poezie bine ritmată care, fără să-i cunoști melodia, să nu provoace un început de melodie în urechea cui este un om complet, căci sunt ființe necomplete care nu pot prinde o bucată de cântec, ceea ce e o infirmitate.

Poezie, cântec, adică muzică, și danț sunt lucruri legate împreună, și zeii din antichitate așa erau slăviți; în timpurile noastre aceasta nu se mai poate închipui. Vă închipuiți în mijlocul slujbei credincioș ii începând a sălta după cuvintele ritmate spuse de preot!

Decența noastră de astăzi ni-o interzice. Dar odinioară nu era așa; ar fi fost supremă indecență să continui, în asemenea momente, rămânerea în starea de încremenire paralizată, așa cum cere bunacuviință din timpurile noastre. Prin urmare era danțul. Totdeauna au fost danțuri și ele au o vechime imemorială: vom întâlni totdeauna

aceste mișcări ritmice ale picioarelor și uneori și ale mâinilor, în felul cum, de pildă, fac astăzi țăranii noștri. Dar danțul cere cântec, și cântecul cere poezie. Danțul se cere punctat, și se punctează cu literatură. În dispoziția aceea cu totul specială pe care o provoacă danțul, sângele merge mai repede, mai bogat; în contactul acesta al mâinilor, al trupurilor, în atmosfera aceasta cu totul specială, fiecare, de la o bucată de vreme, nu mai vede pe toată lumea, ci un suflet prieten sau unul dușman, și pentru sufletul dușman aruncă înțepături, pentru sufletul prieten trimite zâmbete, care toate se cristalizează în literatură.

Așa încât poezia cea mai veche este în legătură cu necesitățile unei vieți practice, care cer neapărat, fără nici un fel de mândrie, fără nici un fel de prietenie sau aspirație către eternitate, creația literară.

Dar mai este și altceva: viața de curte. Viața de curte de astăzi este prinsă, de o parte, într-o anumită etichetă, de altă parte, în intrigă. Din aceasta se compune viața de curte în timpurile noastre: solemna etichetă în fața tuturor, intriga pentru intimi. Dar viața aceasta de curte nu era așa și odinioară. Odinioară erau ospețele cele mari. În a mea Istoria românilor prin călători, se poate vedea o sumedenie de banchete din acestea domnești. Ne descrie un francez pe la 1570, aici, în București, curtea lui Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea. Într-un anume moment se aduce vin, și era o datorie pentru boieri să bea, de câte ori se ridica păharul, în sănătatea, întâi, a lui Dumnezeu, trei cuvinte românești, care ni-au fost păstrate în descrierea lui l'Escalopier, apoi în sănătatea împă ratului, adică a sultanului, și în unele cazuri, când era un trimis străin sau un călător venit din Occident, domnul făcea din ochi când spunea „împăratul", ceea ce însemna că era vorba nu de împăratul din Constantinopol, ci de cel creștin de unde venea solul sau călătorul. Apoi se bea în sănătatea lui vodă și în sfârșit în sănătatea tuturor. Mesele acestea țineau ceasuri întregi și, până nu adormea toată lumea, nu încetau.

Dar pentru astfel de petreceri trebuie cântec: vechiul cântec bătrânesc, cântec bătrânesc pe care îl întâlnește cineva și în vremea lui Atila; când se întorcea în ringul lui panonic în secolul al V-lea, era întâmpinat

de fete germane care cântau pe două rânduri, glorificându-l. În locul lui Atila, închipuiți-vă un domn de al nostru care se întoarce biruitor. În loc ca la primire să i se prezinte discursuri, era primit cu cântece. Când a intrat Mihai Viteazul în Ardeal — avem mărturii ungurești contemporane — mergeau alături cu dânsul lăutarii care „ziceau". Își închipuie cineva că ziceau numai din vioară? Ziceau din vioară, dar, în același timp, cântau cântecul, poezia aceea, venită din Peninsula Balcanică la noi.

Să-mi dați voie să strecor cu această ocazie o explicație la care țin. Eu nu cred că sârbii au creat cântecul popular; i-au dat o formă strălucită, dar că l-au creat nu pot admite. Iată de ce: fiindcă de obicei cântecul popular se află în momente de mare triumf național, sau în clipa unei adânci suferințe naționale. Dar când s-a ivit cântecul popular sârbesc, balada sârbească? Nu în epoca de triumf a lui Ștefan Dușan, nici după adânca umilință din secolul al XV-lea; a doua zi după Cosovo nu era atmosfera trebuitoare pentru a se crea balade. În timpul din urmă s-au făcut analize foarte amănunțite și îngrijite asupra baladei sârbești și s-au descoperit părți luate de-a dreptul din chansons de geste ale francezilor. Așa încât migăloasa cercetare filologică dă dreptate îndrăzneței mele ipoteze. Un singur popor a creat cântecul acesta în epoca evului mediu: e poporul francez. De la francezi a mers cântecul în Italia, prin dinastia de Anjou, în Neapole și Sicilia, și de acolo a trecut pe coasta Peninsulei Balcanice, în Albania, unde a influențat viața sârbească. Așa încât de la luthierii depărtatului ev mediu până la alăutarii sau lăutarii de pe vremea lui Mircea cel Bătrân este o continuă dezvoltare.

Am ascultat întâi la curtea noastră cântece de sărbătoare slavone care au mers până în plin secolul al XVI-lea, căci la 1570 întâlnim încă astfel de cântăreți ambulanți la curtea lui Ștefan Báthory, rege al Poloniei. Apoi s-a cântat românește. S-a cântat sub Constantin Basarab, pe la 1650 „viersul fetei care și-a pierdut oile în munți", care se cântă și azi în Polonia și care și azi răsună la lăutarii din Vălenii-de-Munte. În Viața lui Constantin-Vodă Cantemir de Dimitrie Cantemir, se poate vedea un pasagiu de care s-a ocupat și profesorul polon

Wendkiewicz, în care se prezintă un mare rege polon, Ioan Sobieski, stând la o masă de acestea și, după ce băuse puțintel mai mult, cum n-avea la îndemână cântăreți, cântând, el, care știa românește:

Constantine, fugi bine,
Nici ai casă,
Nici masă,
Nice dragă jupănească.

Și Constantin Cantemir i-a răspuns că jupăneasa i-a murit de multă vreme, dar, în ce privește casa, a pregătit-o pentru oaspetele pe care îl aștepta. Fiul de răzeș din Fălciu a avut fără îndoială mai multă atitudine de curte, în felul lui Ludovic al XIV-lea, decât marele rege polon.

Dar până în acea epocă, foarte târzie, obiceiul se păstrează.

Întâi în slavonește s-a auzit cântecul, pe urmă, în a doua epocă, s-a auzit același cântec în românește, pe subiectele sărbătorești.

Literatura noastră a făcut, în dezvoltarea ei, până foarte aproape de noi, același lucru: pe subiecte străine a pus cuvinte românești și pe urmă a ajuns la ceea ce este de dorit să se ajungă din nou astăzi în domeniul literaturii mult mai înalte: pe cuvinte românești să se pună lucruri care, fiind românești, să se integreze în cultura generală a timpului. Așa se pune problema, iar nu ca în anumite foarte pretențioase reviste care sunt în mâna d-voastră a tuturora.

Nu te poți integra în cultura universală decât aducând o notă nouă în această cultură. Nimeni nu ne cere să împlinim funcțiunea de umili reprezentanți, într-o țară inferioară, ai unei glorioase culturi care încape foarte

bine în marginile unui mare popor.

Va să zică, iată cum s-a produs poezia la noi: cântecul bătrânesc de curte, cântecul epic, alături de cântecul ciobănesc, țărănesc, însoțind actele vieții obișnuite, ale vieții țăranului.

Dar între aceste două trebuie să se mai adauge încă un izvor de poezie: sunt sărbători care cer neapărat cântec — acesta este domeniul religios — sunt superstiții care cer neapărat, și ele, cântec, căci nu poți să vrăjești pe nimeni cu un discurs în Parlament. Nu poți cu proza, ci trebuie poezia neînțeleasă, misterioasă, de cuvinte rare, legate, într-un chip neobișnuit, adică descântecul. Dar, de altă parte, sunt și sărbători și acte religioase în viața omului care nu se pot fără de cântec. La naștere, la botezul copilului nu se mai cântă la noi, dar, desigur, sunt popoare la care se cântă, popoare care întovărășesc fiecare moment al vieții cu un cântec. Nu se mai cântă la nunți, dar odinioară mergeau flăcăii călări, care ajungeau la mireasă spunând că sunt soli ai împăratului la curte străină și se vorbea și de o ciută care se află ascunsă în pădure și, dacă nu se dă, amenințau cu răzbunarea. S-ar mai putea găsi asemenea obiceiuri în care cântecul își are rostul lui. Am putut să văd cândva o astfel de nuntă, în secuime: treceam cu trenul și șoseaua era plină de asemenea flăcăi călări care făceau nunta ca în vremurile cele vechi, acum vreo douăzeci de ani. Pe lângă orațiile acestea de nuntă, sunt bocetele la îngropare — asemenea cu cele din Corsica — din care unele sunt foarte frumoase, și atâtea generații au simțit nevoie de ele. Pe urmă, la sărbătorile religioase, la Paști, la Crăciun, erau desigur iarăși cântece. Biserica a mâncat în mare parte cântecul popular, dar nu l-a putut mânca detot și

pretutindeni, și nu se poate nici astăzi sărbătoare de iarnă fără să se audă acest cântec, care, lucru foarte curios, după cum l-am spus și cu alt prilej, l-am întâlnit și în Norvegia, cu desăvârșire la fel ca și la noi.

Dar viața se cere și îndreptată. Moșnegii, care au trăit-o, spun cuvinte care sunt bune de păstrat. Ritmul, pe care l-au găsit, ajută la aceasta.

Avem astfel și proverbele. Proverbele acestea, într-o formă ritmică, sunt foarte deseori rimate. De ex. „frate ca frate, dar brânza cu bani“, sau, cum se zice în Moldova: „mâța cu clopoței șoareci nu prinde“, cu mai mult simț al ritmului decât dovedesc muntenii spunând: „pisica cea cu clopoței nu prinde șoareci“. De unde vin proverbele? De ce s-au răspândit proverbele? Sunt ele un lucru care a răsărit la început, așa dintr-o dată, sau sunt rămășițele unor bucăți literare care au pătruns în sufletul poporului și s-au păstrat acolo cu forma ritmică pe care le-a atribuit-o un om la un anume moment? Eu sunt pentru ultima soluție.

Dealtfel, gândiți-vă la Grigore Alexandrescu și la alții: din fabulele lor, anumite fragmente au devenit populare.

Iată deci un ultim izvor de poezie. Acum ajung și la originea prozei. Și aici sunt într-o divergență de păreri, pe care din nenorocire nu o pot înlătura, cu o parte din cercetătorii limbii românești.

Noi avem, în afară de unele însemnări în marginea documentelor — documentul este slavon și, în margine, sunt însemnări românești, prea puține — în afară de anumite însemnări de pe dosul documentelor, unde se rezumă în câteva cuvinte cuprinsul actului, și alte însemnări, precum, de pildă, mențiunea în care se spune, cu privire la tratatul de pace încheiat între

Ștefan cel Mare și Ioan Albert, regele polon, că au existat trei forme: o formă latină, o formă ruteană și una „valahă“. Ruteană, aceasta însemnează forma slavonă; prin urmare a trebuit să existe o ciornă în limba românească. Ciornele acestea în românește se văd foarte bine prin hârtiile lui Petru Șchiopul. Înainte însă de acestea existau și altfel de însemnări. În Socotelile Sibiului, la începutul secolului al XVI-lea, se vorbește iarăși de acte scrise în românește. Și încă de la 1521 avem scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung, care dă știre brașovenilor de anumite mișcări ale turcilor: e scrisă într-o românească perfect gramaticală. Iată atâtea cazuri de întrebuințare a limbii românești în acte scrise până la 1550.

Dar mai este și altceva — și aceasta nu am spus-o până acum: când se făcea pe vremuri o vânzare, la noi, se redacta un zapis în care se arăta felul în care se înțelegea cumpărătorul cu vânzătorul; zapisul era în românește și cu acest zapis se duceau părțile la domnie, de unde se da actul slavon. Pentru epoca mai nouă, de la 1590—1600 înainte, zapisele sunt foarte multe; pentru epoca mai veche zapise private nu mai există, nu ni-au rămas decât actele publice slavone. Dar ce înseamnă aceasta: că pisarul își da osteneala să culeagă din auz, din ceea ce îi spuneau împricinații, care sunt condițiile vânzării? Cine și-ar putea închipui un pisar având această însușire? Oriunde este a se stabili un act definitiv, se cer alte acte după care să se poată lua scriitorul. Aici, în Facultate, de pildă, nimeni nu ar consimți să fie secretar dacă ar trebui, la înscrierea studenților, să întrebe pe fiecare unde s-a născut, cum i se numeau părinții și care îi este vârsta. Se cer acte și pe baza acestor acte mai vechi se scrie și actul nou. Sunt convins că în vremea aceea veche,

când satele nu aveau logofeți de slavonește, zapisele se făceau în limbă vulgară și apoi părțile mergeau cu aceste zapise la logofătul domnesc. Numai cât, pentru vremea mai veche, înseși actele de proprietate s-au păstrat atât de rar și este adevărat că în vremea aceea hârtia se întrebuința cu mult mai puțin; ceea ce ar putea să fie o obiecție față de ipoteza mea, dar nu una care s-o poată înlătura.

Dar, pe lângă această presupunere, pe lângă faptul că, odată ce limba națională a fost întrebuințată în poezie, nu putea zăbovi prea mult momentul când se va ajunge la întrebuințarea ei în proză — experiența o putem face cu Franța, cu Italia, cu toate popoarele din Peninsula Balcanică — mai avem și așa-numitul Codice Voronețian, anume părțile de Scriptură din Voroneț, tipărite de răposatul Sbiera în mod foarte solemn, deși ele fuseseră descoperite de un modest diletant din București, profesorul Crețu, care avuse naivitatea să creadă că descoperirea i-ar da dreptul și la publicare.

Acest Codice Voronețian, împreună cu Psaltirea Șcheiană și cu Psaltirea Hurmuzachi, formează un grup de trei cărți întregi, la care se pot adăugi fragmente — și sunt sigur că încă nu s-a isprăvit cu descoperirea acestor fragmente, numai cât lumea nu-și dă totdeauna osteneala să caute în legăturile cărților, unde am găsit adevărate tezaure; acum mai de curând am aflat din ale lui Coresi o Psaltire slavo-română din care se păstrează numai câteva rânduri trunchiate. O cercetare adâncită, mai ales a locurilor ardelene, ar putea duce la bune rezultate și nu voi uita niciodată plăcerea pe care am avut-o găsind textul românesc și slavonesc, unul în roșu, altul în negru, într-un fragment care dădea îndată după 1500 încă o formă a uneia din

cărțile sfinte. Dar toate aceste cărți și fragmente, care ni s-au păstrat, de fapt nu constituiesc o literatură. Ele reprezintă numai fabricarea instrumentului literar, fabricarea prozei românești. De aceea am dat primei lecțiuni caracterul acesta.

Eu cred că aceste traduceri în românește ale cărților religioase sunt în legătură cu mișcarea husită; nu cred nici acum că ar putea fi în altă legătură, cu vremea luteranismului. E sigur că nu avem a face cu lucrări pornite din îndemnul nostru. În privința aceasta dovadă foarte bună e faptul că se găsește Crezul cu purcederea Sfântului Duh din Tatăl și din Fiul, acel „filioque“ catolic — care, e drept, s-ar potrivi și pentru epoca luteranismului; acest „filioque“ arată că traducerile românești au fost lucrate nu numai în afară de ortodoxie, dar și în afară de conștiința deosebirilor dintre catolicism și ortodoxism, de voința de a face deosebire între crezul catolic și între crezul ortodox. Este vorba prin urmare de introducerea limbii vulgare după exemplul apusenilor, într-o vreme în care apusenii ar fi cerut acest lucru, și vremea aceasta nu poate fi decât vremea husită.

De ce cred eu — astăzi și cu argumente noi — că aceste traduceri sunt din epoca husită? Întâiul argument pe care-l pot aduce rezultă din citirea însăși a textelor: nu avem decât să punem alături limba din Codicele Voronețian, din Psaltirea Șcheiană și din Psaltirea Hurmuzachi cu scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung, care este perfect databilă, pentru că e vorba acolo de o expediție a împăratului turcesc Soliman, din anul 1521: de o parte o limbă care se întrebuințează prima oară, de alta o limbă de întrebuințare curentă. Dar s-a spus: într-o parte avem limba unui colț pierdut de lume, pe când dincoace

avem limba cu cuprinsul regiunii aceleia în care s-a creat limba românească literară. Da, aceasta ar fi adevărat pentru teritorii mult mai întinse și care nu ar avea o circulație interioară; dar poporul românesc este un popor de continuă circulație interioară, căci omul din munții Ardealului merge până la Nistru și dincolo de Nistru, până în fundul Dobrogei, această regiune alipită mai târziu la regatul României. Pe de altă parte, deosebirile sunt așa de mari, încât este imposibil să nu se simtă, și instinctiv, că este vorba de o limbă din altă epocă.

Dar nu este numai atâta. Husitismul ajunsese pretutindeni în vecinătatea noastră; era în Ungaria de nord, în Polonia. Mai mult: husitismul a intrat la noi în Moldova în cea dintâi jumătate a secolului al XV-lea: la Trotuș, s-a scris Sfânta Scriptură pe ungurește, de refugiați husiți, pentru care am și avut conflicte cu polonii, cari învinovățeau pe Alexandru cel Bun că adăpostește predicatori eretici. Influența aceasta husită, în urma lucrărilor dlui Macurek, un tânăr ceh care a stat la noi mai mult timp și care știe bine românește, capătă încă mai multă amploare: vedem o pătrundere și mai adâncă decât ni-am putut-o închipui până acuma.

Firește că, discutând limba, poate să ajungă cineva la alte concluzii decât ale mele, dar, după cum am arătat în altă parte, în expunerea mea despre istoria literaturii religioase, care a trecut apoi și în Istoria literaturii române, sunt acolo termeni în ce privește guvernarea și administrarea poporului care sunt anteriori epocii în care s-au organizat principatele noastre, anteriori desigur epocii lui Alexandru cel Bun în Moldova.

Cred că locul de alcătuire a cărților a fost în Maramureș. Acolo era marea mănăstire din Peri,

stavropighia legată de Patriarhia din Constantinopol, încă la sfârșitul secolului al XV-lea. Acolo s-au făcut, după mine, cele dintâi traduceri ale Scripturii, din care o parte este cuprinsă în Codicele Voronețian și alta în cele două Psaltiri. Maramureșul nu era o regiune răzleață, ci stătea în cea mai strânsă legătură cu Moldova. S-a dovedit acum în urmă, prin descoperirea făcută de dl Petrov, profesor rus de la Universitatea din Petrograd, legătura strânsă a Maramureșului, confundarea aproape a acestei regiuni cu țara de peste munți. Precum undeva în ținutul Inidoarei, la o biserică de la începutul secolului al XV-lea, făcută de ctitori români din jurul regelui Sigismund, este o inscripție slavonă, arătând că regiunea era în strânsă legătură cu regatul muntean, tot așa s-a găsit un zapis slavon de la începutul secolului al XV-lea în Maramureș — regiune supusă stăpânirii ungare și unde ar fi fost firească întrebuințarea limbii latine — care e redactat în limba slavonă, întrebuințată așa cum era întrebuințată la noi, ceea ce înseamnă că într-adevăr era acea comunitate de viață între Maramureș și Moldova.

În sfârșit, un argument care mi se pare absolut decisiv: se află în Codicele Voronețian cuvintele „chesar“ și „crai“, și aceasta nu poate însemna decât Sigismund regele Ungariei, care era și împărat, o noțiune a puterii supreme care aparține începutului veacului al XV-lea.

Limba cărților acestora este, o repet, cu desăvârșire aspră, simțul stilului nu există deloc, traducerea este până într-atâta de nedibace încât, dacă se găsește un cuvânt de origine grecească pe care traducătorul nu l-a înțeles ce înseamnă, îl reproduce tocmai așa („estacti“ ș Õ sttha , tămâia).

Dar elaborarea limbii s-a făcut și altfel. Prea mult se

crede că o limbă se dezvoltă numai prin scris; ea se dezvoltă și prin întrebuințarea ei curentă, și, cu cât o întrebuințează o clasă mai mult, folosește această limbă literară. Nu aș zice că limba românească de astăzi s-a format în Adunările Regulamentului Organic sau în cele dintâi parlamente românești, dar nu se poate spune cât de mult a folosit limba literară pe care o scriem și o vorbim astăzi de la dezbaterile acestea parlamentare, de la procesele de tribunal, de la toate aceste împrejurări în care limba nu se poate înfățișa oricum, ci trebuie să îmbrace oarecare decență. Și, iarăși, dacă școala noastră, literatura noastră au căpătat, de la o bucată de vreme, un trivial aspect pornografic, scârbos, aceasta se datorește faptului degenerării vieții politice și sociale de la noi: limbajul boieresc se cobora odinioară până la cârciumă; limbajul de cârciumă se ridică acum până la presa cea mai citită și este de găsit până și în discuțiile din Parlament.

Limba românească, instrumentul nostru literar, a trecut de la șovăirea naivă a celor dintâi traduceri la limba clară a lui Neacșu din Câmpulung și apoi la frumoasele scrisori din vremea lui Petru Șchiopul, ori la acea scrisoare minunată de pe la 1610—1620, pe care boierii munteni o trimiteau lui Radu Șerban, domnul lor pribeag. [2]

Această limbă s-a făcut pe câmpiile de luptă, în sfaturile domnești, în toată viața noastră națională necontenit mișcată. Și nu poate să existe un instrument de literatură, nu poate să existe literatură decât aceea care este ieșită din întregimea vieții naționale.

II. PRIMUL FOND STRĂIN AL LITERATURII ROMÂNILOR

După ce s-a arătat cum s-a alcătuit limba literară, poate să se prezinte evoluția subiectului însuși. Limba literară, ori dacă este veche — limba de caracter universal, răspândită în toate regiunile acestea ale Sud-Estului Europei, limba slavonă — ori dacă e cea nouă vulgară, trebuie să se aplice la un subiect; limba este o formă și această formă trebuie să se aplice unui fond. Prin urmare care este fondul la care se aplică ea?

În ce privește fondul, e de făcut o deosebire, care va fixa o margine între două împărțiri: anume fondul străin și fondul indigen.

Orice literatură se adresează, în momentul în care un popor începe abia să capete conștiința de el însuși și să-și pună mai clar, mai de aproape și mai adânc problemele care-l privesc pe dânsul, la modele care nu sunt ale lui — și sunt cazuri când, și într-o literatură dezvoltată, părăsește cineva fondul indigen pentru a se adresa unui fond străin, când părăsește legătura cu viața însăși a societății pentru a se îndrepta spre subiecte care vin de aiurea și sunt în legătură cu alte societăți. Dar pentru orișice societate începătoare lucrul acesta este firesc: o societate începătoare nu este în stare să-și caute ea înseși subiectele sale. „A te cunoaște pe tine însuți“ este un lucru foarte greu, cu toată recomandația lui Socrate și a tuturor celor care l-au urmat, pentru orișice individ și cu atât mai greu pentru o societate, care reprezintă un fenomen complex. Societatea căutându-și subiecte în literaturi străine se adresează mai ales la acelea care sunt legate mai strâns de dânsa, prin anumite legături, să zicem, de autoritate.

La noi, limba slavonă era întrebuințată în biserică și era întrebuințată în cancelarii; ferească Dumnezeu, niciodată, cum s-a crezut de învățați de dincolo de Dunăre, în relațiuni politice!

Niciodată boierii între dânșii, sau domnul cu boierii săi, nu au vorbit limba slavonă; niciodată slavona nu a servit drept limbă de întrebuințare în clasa de sus. Și, dacă relațiunile politice au fost făcute

în limba slavonă, aceasta se datorește unui fapt pe care îl voi arăta acum. Limba slavonă o luasem de la vecinii noștri de dincolo de Dunăre. Nu putea fi însă vorba de un împrumut care ar arăta o recunoaștere de superioritate față de acești vecini așa cum au căutat să argumenteze, în anumite momente gingașe ale istoriei noastre, bulgarii, care simțeau nevoie să se afirme împotriva noastră; nu înseamnă că am primit cultura noastră de-a gata, făcută de dânșii, ceea ce ar arăta că nu am fost în stare să ne precizăm firea națională și că ne-am folosit de rezultatele unor osteneli culturale care au fost proprii ale lor. Aceasta este cu desăvârșire fals.

Am luat de la slavii de peste Dunăre fiindcă ei erau prezentatorii în formă slavonă ai culturii bizantine, care cultură bizantină fusese, înainte de aceasta, grecizată, și nu era de fapt decât vechea cultură romană, greco-romană, elino-romană, dacă voiți, vechea cultură mediteraneană, trecută de la întrebuințarea limbii latine la întrebuințarea limbii grecești, nu ca limbă superioară, ci fiindcă nu se mai știa, nu se mai întrebuința curent, în aceste regiuni ale Împărăției bizantine, limba latină. S-a trecut de la limba latină la limba grecească pentru că limba grecească era o limbă vulgară pe care o întrebuința poporul, iar nu pentru că era o limbă superioară pe care ar fi cerut-o ambiția statului. Și după aceea s-a trecut de la limba grecească la limba slavonă, pentru anumite regiuni, nu fiindcă limba slavonă era cerută de o conștiință națională deosebită și nu fiindcă s-ar fi socotit această limbă, cu totul nouă, superioară, pentru întrebuințarea literară, față de grecească întrebuințată de atâta vreme și cuprinsă în monumente literare neimitabile pentru toate timpurile, dar fiindcă în anumite regiuni nu se înțelegea grecește. Și, tot astfel, atunci când s-a trecut la noi de la slavonă la limba românească, nu s-a trecut din cauza unei conștiințe naționale românești, nici din cauza unei convingeri de superioritate a acesteia față de cea dintâi, ci fiindcă nu se mai înțelegea limba slavonă. A fost, deci, al treilea pas de trecere de la o limbă oficială și administrativă, de la o limbă bisericească, imperială și patriarhală, la o modestă limbă de întrebuinț are curentă.

Prin urmare, când a fost să ne căutăm subiectele, a fost natural ca

aceste subiecte să le găsim în acea literatură care avea o mai puternică influență asupra noastră din pricina limbii în care era înfățișată, limbă a statului și a bisericii.

Dar de ce limba slavonă avea această autoritate, care ne silea, ne impunea să o acceptăm? Din două motive. Unul de ordin politic, celălalt de ordinul cel mai practic cu putință. Întâi, fiindcă ideea imperială dincolo de Dunăre era îmbrăcată în stăpânitorii aceștia slavi. Noi aveam domni populari care se aflau așezați peste organizații de văi, cu juzi, cu cnezi; pe când, dincolo, ideea împărătească din Bizanț era înfățișată și prin domnitorii sârbi din neamul lui Ștefan Dușan și prin domnitorii bulgari de la Târnovo.

Fusese o vreme când era un singur țarat bulgăresc, dar, și când țaratul bulgăresc s-a sfărâmat în bucăți, tot era un stăpânitor la Vidin, unul la Târnovo și un al treilea pe malul Mării Negre. Și este știut că totdeauna forma pe care o îmbracă o societate politică mai dezvoltată influențează o societate politică mai puțin dezvoltată din vecinătatea ei. Într-un moment am avut în anumite domenii limba latină. În Muntenia, s-au dat, cel puțin pentru anumite legături internaționale, acte în latinește. Este o întrebare dacă pentru Moldova, la începutul dezvoltării principatului, nu s-a făcut uz de această limbă latină, deoarece încă de la cei dintâi domni o cancelarie trebuie să fi fost, și aceasta ar fi putut fi adusă, încă de la descălecare, din Maramureș, din lumea ungară, care nu întrebuința în cancelariile ei altă limbă decât aceasta. Mai târziu, curentul slavon a trecut de la noi în Ardeal și din cauza aceasta în bisericuța despre care am mai pomenit se găsește o inscripție slavonă, ceea ce nu poate fi altceva decât o influență slavonă venită din regiunile de la sud de Carpați. Și în regiunile de influență literară oficială, latină de la nordul Carpaților, tot pe la începutul secolului al XV-lea, în Maramureș, s-a găsit actul care privește anumite legături dintre elementele superioare românești de acolo, redactat în slavonește, ceea ce arată iarăși o influență slavonă venită de dincolo, din Moldova. Dar dacă limba latină a fost întrebuințată de un Vladislav sau Vlaicu-Vodă în Muntenia, dacă putem presupune că a fost întrebuințată într-un anumit moment și de

cei dintâi domni moldovenești, datorită faptului că asupra noastră coroana regală ungurească, reprezentând o formă politică mai evoluată, putea să aibă o influență, tot astfel și coroana imperială din Balcani a trebuit să aibă asupra noastră o adâncă influență de autoritate.

Dar cancelariile nu se improvizau; ele se dezvoltă foarte greu, atuncea când nu e nimic înainte; dar, când e o cancelarie gata făcută în vecinătate, ea se împrumută. Și dincolo de Dunăre era la dispoziția noastră o cancelarie slavonă, care, aceasta, în timpurile din urmă fusese supusă chiar unei înnoiri; la sfârșitul secolului al XV-lea a fost în Serbia reforma gramaticală a lui Constantin Filosoful, care unei limbi mai înaintate i-a adus și o formă gramaticală mai precisă. Această limbă ne stătea la îndemână, și omul particular, ca și o societate, așa este: decât să caute a crea de la sine, preferă să ia lucrul făcut de-a gata de cineva care l-a precedat pe această cale.

Prin urmare, cele dintâi subiecte pe care am voit noi să le luăm au fost luate de la Bizanțul literar al vecinilor noștri, de la care, pentru motivele arătate, luasem și limba oficială, limba bisericească de care era legat totdeauna un caracter sacru. Până ajunge cineva a strămuta cuvântul lui Dumnezeu într-o limbă nouă, până atuncea trebuie să se petreacă o întreagă evoluție: se crede că trecerea aceasta la o limbă cu care nu este obișnuit Dumnezeu, ar putea să nu-i fie plăcută, că lui Dumnezeu nu i se pot înfățișa orice fel de miresme, ale oricărei tămâi. În popor astăzi încă mai există această credință care a contribuit foarte mult la rutenizarea unor anume sate din Bucovina; prejudecata limbii mai vechi și, deci, sacre.

Prin urmare, din acească culturță slavonă, bizantino-slavonă, ne-am luat subiectele.

Care sunt aceste subiecte? Întâi, e cartea care poate înlocui o întreagă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăți încă simple, și, de câte ori o societate poate să întrebuințeze o carte pentru orișicine, este mai bucuroasă decât atuncea când fiecare își are cartea lui. Pentru o societate este o binefacere ca toți să se hrănească la același

izvor literar, ca toți să întrebuințeze același fel de vorbă care duce deseori și la același fel de a cugeta și de a simți. Se creează în felul acesta un fel de uniune morală, de care societatea are cea mai mare nevoie. Astăzi trăim într-o epocă de individualism, deși individualitățile sunt mai mult aparente decât reale, căci se vede atât de bine cum prea de multe ori nu se face decât să se repete cuvinte învățate sau să se bâiguiască idei cuprinse în ultima carte citită; dar toată lumea are pretenția de a fi individualitate. Până și aceia care ne sfiim a ne afirma în felul acesta, încă mai păstrăm în fundul sufletului dorința de a găsi ceva care să ne deosebească de toți semenii noștri. În timpurile mai vechi însă nu era așa. Societățile omenești din evul mediu, în Apus și încă mai mult acelea din Răsărit, condamnă orice individualizare, ele vor, dimpotrivă, o cultură tipică. Un mare învățat german, mort acum vreo douăzeci de ani, Lamprecht, împarte chiar societățile umane, pe linia lor de dezvoltare, în epoci de individualism și epoci de tipism. În epoca individualismului, individul este oarecum constituitor de opinie publică, el este legea. În tipism, individul este dator, din rațiuni de bună-cuviință socială, să-și sacrifice individualul, pentru a fi așa cum este toată lumea. Ei bine, o carte care are avantajul de a „fasona“ pe fiecare cam în același fel, o carte care, pe lângă acestea , în ea însăși are însușiri superioare de frumusețe și, în sfârșit, dar nu cel din urmă motiv, ca însemnătate, o carte ce nu este de fapt decât rezumatul unei întregi literaturi, poate să satisfacă toate nevoile literare ale unei societăți începătoare. Această carte este Biblia.

Istoricul literar știe cum s-a făcut Biblia: ea este compusă din mai multe elemente legate împreună la o dată care se poate preciza și din cauza unei nevoi care poate fi definită. Biblia este o antologie și o crestomație a poporului evreiesc, stabilită din bucăți, care nu au aceeași dată, nu corespund aceluiași moment și nu au servit acelorași scopuri, ale unei literaturi ce se întinde pe mai multe secole, în momentul când s-au întors preoții la Ierusalim.

O literatură care s-a alcătuit în momentul când preoții s-au întors după captivitate și, întorcându-se, au avut nevoie de o carte, așa cum își închipuie societățile din timpurile noastre că au nevoie de o constituție.

De fapt societatea poate trăi și fără de constituție și fără de „carte“, dar părerea, de atunci și de acuma, este că nu se poate fără de carte sau fără de o constituție. Biblie nu înseamnă, dealtfel, altceva, în grecește, decât carte. Această carte a fost făcută potrivit cu nevoile societății din acel moment, culegându-se din toată tradiția literară ceea ce putea să fie aprobat de preoți. Este ceva analog, dar făcut cu mult mai mult gust, de un caracter nesfârșit mai intim, fără nimic din rigiditatea, din înțepeneala administrativă și din formalismul care caracterizează, nu totdeau42 Nicolae Iorga na, dar foarte deseori Bizanțul, cu opera de pe vremea împăratului Constantin Porfirogenetul, în secolul al X-lea, în care există o întreagă și foarte vastă literatură bizantină privitoare la dezvoltarea Imperiului bizantin, însă fără legătură și răspândită în toate părțile. Constantin Porfirogenetul a vrut să creeze un manual al bunului bizantin, și manualul acesta a fost alcătuit cu bucăți extrase din toată această literatură, care în mare parte s-a pierdut, rămânând numai ceea ce compilatorii au pus în adunarea lor. Tot așa, un fel de manual religios și național al poporului evreiesc a fost și Biblia, și de aici rezultă interesul cel mare pe care o asemenea carte putea să-l deștepte.

Astfel ăs-a făcutî Cartea Regilor, sau, cum se zicea odinioară: Cartea Împăraților. Cine dorea, în societatea românească din secolul al XV-lea, să citească pagini în care să răsune ciocnirea armelor, în care scene teribile de tragedie să zguduie, în care să fie momente de înfrângere, în care să se simtă voința lui Dumnezeu intervenind la acțiunile omenești, nu avea nevoie de altceva: lua și citea Cartea Regilor. Dar, de altă parte, în această Biblie se cuprindeau elemente de poezie lirică, de multe ori poezia lirică cea mai nestăpânită, cea mai neîngăduită din punctul de vedere religios, mult mai înălțat și mult mai perfect, care este acela din timpul nostru. S-au trudit o mulțime de teologi, în toate timpurile, să explice „Cântarea Cântărilor“ în chip alegoric: ea nu este altceva decât o bucată erotică și toate sforțările celor mai curați la suflet dintre teologi, întrebuințând cele mai ingenioase explicații, nu vor putea răpi „Cântării Cântărilor“ acest caracter. Doritorul de așa ceva se ducea deci la această parte din

Biblie. Dar era cineva, să zicem, în societatea românească de după 1400, care nu dorea nici evenimente războinice și nici strigăte de acestea de pasiune din pustia Arabiei, cum se întâlnesc în „Cântarea Cântărilor“, ci voia să audă despre legătura omului cu divinitatea, despre marea durere și marea speranță, despre așteptarea supremă, despre înfrângerea trupurilor din care se ridică strigătele deznădăjduite de ajutor; atunci se ducea la Psalmii lui David, acei Psalmi sub influența cărora s-au format toate societățile creștinești. Și noi trebuie să ținem seamă că suntem plăsmuiți sufletește sub influența Bibliei, cum sunt societăți plăsmuite și mai puternic sub influența ei, ca societatea engleză; nu poate înțelege cineva literatura engleză dacă nu cunoaște Biblia, dacă nu este străbătut el însuși de Biblie. Carlyle este un profet al lui Israel și toată poezia engleză contemporană, în toată partea sa misterioasă, ne trimite la Psalmi; întreaga atmosferă engleză, și în ce privește manifestările cele mai violente și în ce privește cea mai subtilă emanație sufletească, legate de divinitate, vine din Biblie. Psalmii pot prin urmare să hrănească ei singuri un suflet omenesc în ceasurile cele mai mari ca și în ceasurile cele mai desperate ale ființii noastre.

Dar sunt și amatori de înțelepciune pusă în formule, oameni care doresc o filosofie elementară în tonul minor, care este foarte deseori mai sensibil, mai general sensibil decât celalt. Atuncea se duc la ceea ce se numește Proverbele și înaintașii noștri, care întrebuinț au limba grecească sau limba slavonă, îndreptată după cea grecească, numeau Parimiile.

Însă oamenii aceștia aveau și lupte politice, erau amestecați în frământările societății contemporane, combăteau pentru un domn, sau, alt grup de boieri, pentru alt domn; oamenii aceștia stăteau cu glasul sau stăteau cu sabia asupra altora și aveau nemulțumiri, care se cereau hrănite și exprimate prin literatură. Ei bine, atuncea se duceau contemporanii lui Ștefan cel Mare sau ai lui Mircea cel Bătrân la altă parte, foarte bogată, de un ton foarte variat, fiindcă acei oameni care s-au exprimat prin această parte din Biblie nu aparțineau unui singur moment istoric ci unor momente istorice deosebite, altei conștiințe

politice: atuncea se ducea spiritul combativ la profeți.

Când era vorba de luptă fără cruțare, Isaia, acela care ar putea fi socotit ca un Eschile al literaturii evreiești. Dar, când era nevoie de o notă de poezie mai adâncă, mai duioasă, Ieremia, care vorbește mai omenește, un fel de Sofocle evreiesc. Sau, când era în planul prozei simțirea lui, se adresa omul profeților celor mici, care argumentează, raționează, întocmai cum în literatura dramatică grecească se poate adresa cineva lui Euripide.

Biblia este o carte completă, aleasă, într-un moment și de mare exaltare națională, și de puternic sentiment al disciplinei levitice, de unul dintre popoarele din antichitate al cărui suflet fusese supus la foarte multe încercări și găsise în literatură termeni potriviți pentru exprimarea sentimentelor ieșite din aceste încercări. Și de aceea, îndată ce îndemnul husit s-a auzit în regiunile acelea de nord, preoții sau călugării s-au grăbit s-o traducă și s-o răspândească, într-o limbă care nu era încă deplin dezvoltată, care cu greu putea să redea nuanțe de sentiment și felurimi de idei ca acelea care se curpind în Biblie. Dar cărțile acestea, care nu erau aprobate de biserică, nefiind în slavonă, nu puteau să fie răspândite și de la un amvon de către vlădică, sau dinaintea ușii altarului, unde pontifică preotul, ci numai trimise, din mână în mână, ca manifestele comuniste din timpurile noastre. De aceea ele au mers pretutindeni și au fost fără îndoială citite, deși, totuși, nu foarte mult citite. Ajungă dovada, la care nu m-am gândit până astăzi, și nu a fost până acum prezentată de alții, că, dacă aceste cărți ar fi fost numai niște simple încercări literare, dacă nu ar fi pătruns până în adânc, prin manuscriptele acelea de care am vorbit, dacă nu ar fi existat în mult mai multe exemplare decât acelea care ni s-au păstrat, fiind la îndemână foarte multora din societatea de atunci, nu ni-am putea explica un lucru: sufletul oamenilor de atunci, așa cum acest suflet se oglindește, nu în operele pe care noi le numim literare, ci în manifestările lor practice, pe care domnii sau boierii le făceau sau în cuvintele pe care le rosteau în anumite împrejurări. Când Petru Rareș este învins de regele polon, acesta îi trimite un sol care-i spune că, de Pocuția, pentru care a năvălit pământul regal, nu mai poate fi

vorba: s-au încercat puterile, el este cel învins, regele, învingătorul; țara pe care o pretinde voievodul trebuie să o părăsească. Petru Rareș, acela care a exprimat mai puternic, în toate varietățile și toate nuanțele lui, sufletul românesc din prima jumătate a secolului al XVI-lea — și Ștefan cel Mare va fi vorbit așa, însă cunoștința spuselor lui Ștefan cel Mare o avem în măsură mult mai mică decât pentru Petru Rareș, de la care s-au păstrat de o parte mai multe manifestări de acestea în cuvinte, de altă parte mai multe scrisori — Petru Rareș răspunde că nu are nimic de dat înapoi, fiindcă nu l-a bătut regele, ci l-a bătut Dumnezeu pentru păcatele lui. Acest strigăt este ieșit desigur dintr-o personalitate românească extraordinară, dar și dintr-un anumit fel de lectură. Nu din cuvinte slavone auzite în biserică se creează o conștiință capabilă de a se exprima în felul acesta: trebuie să fi ajuns înțeles cuvântul lui Dumnezeu din Biblie la Petru Rareș.

Sau, când Petru este izgonit, dus la Țarigrad, unde, după legendă, a trecut sultanul peste podul sub care el stătea, pentru că jurase în mod solemn că-l va avea sub copitele calului său, el a spus cuvintele acelea pe care le citam la Iași, în decembrie 1916, în momentele cele mai grele ale vieții noastre naționale, când anume optimiști de zile bune nu știau unde să se ascundă: „Vom fi ceea ce am fost și mai mult decât atâta“. De unde a scos această splendidă formulă literară, care face mai mult decât nu știu câte sute de pagini umplute de bâiguieli teologice sau enumerări istorice fără miez și fără coloarea împrejurărilor? Din frământarea acestui suflet puternic și hrănit cu anumită literatură. Și scrisoarea pe care o reproduc mai sus, scrisoarea boierilor lui Radu Șerban, strigătul acela de durere al unei țări umilite care se teme să nu vie încă mai rău decât ceea ce i se întâmplă în acel moment, acesta este strigătul unui suflet profund frământat de o mare literatură capabilă de a se ridica foarte adeseori la sublim, și, în același timp, să se coboare la ce este mai adânc și mai greu de exprimat în ființa morală a omului. Noi, astăzi — spun în paranteză — în momentul când suntem mai chinuiți sau mai bucuroși, nu găsim cuvinte și vorbim trivial, punem adesea o notă de comedie în tragediile vieții noastre, fiindcă avem în ureche răsunetul unei literaturi

proaste, în loc să fim crescuți într-una din acele literaturi, care fac să tresară atât de puternic sufletul omenesc și-l învață cum să vorbească potrivit cu însemnătatea împrejurărilor.

Dar dacă Biblia cuprindea așa de mult teren în viața morală a oamenilor de atunci, dacă era capabilă chiar să acopere întreg acest teren, a fost totuși o concurență literară venită de aiurea, și aceasta era necesară, în căutarea de subiecte pentru literatură. Nu societatea românească produsese Biblia, numai cât Biblia, adoptată de toate societățile omenești, devenise cartea tuturor, cartea umanității. Dar, în afară de aceasta, avea cineva nevoie să însemne anumite momente istorice. Se dădea o luptă, era un domn biruitor, un domn învins, o țară în primejdie, o țară care scăpa de primejdie printr-o revoltă împotriva dușmanului biruitor. Pentru lucrurile acestea trebuia o notare: de la o bucată de vreme cel puțin, au simțit oamenii nevoia să aibă astfel de însemnări. Aici s-a ridicat o chestiune care, dacă nu ar fi fost prezentată în timpul din urmă cu oarecare aparat de erudiție, nu mi-ar plăcea să o discut înaintea d-voastră. Este vorba de originea cronicilor noastre, origine foarte modestă, în însemnări foarte simple, pe care le făceau în mănăstiri călugări fără de nici o pretenție și asupra cărora s-au făcut acum în urmă observații care sunt, de altminteri, foarte întemeiate, dar nu în contrazicere cu ceea ce s-a scris de către generația căreia-i aparțin.

Vechile noastre cronici sunt scrise în slavonește, fiindcă limba, forma chiar, erau gata; nu aveam decât să o luăm de la slavii de peste Dunăre, care ei înșii nu făceau altceva decât să repete ce făcuseră bizantinii. Pe de altă parte este foarte sigur că și din pomelnice s-au dezvoltat cronicile în forma aceasta foarte simplă a analelor. Într-o biserică întemeiată de cutare domn, era o datorie — care se observa față de oricare ctitor al oricărui lucru — de a se pomeni în liturghie numele acelora care contribuiseră la clădirea și împodobirea bisericii sau a mănăstirii. Numele acestora sunt scrise și se impune aceluia care păstrează pomelnicul datoria de a ține în curent, continuu, lista celor însemnați înăuntru. Biserica a fost întemeiată de un domn sau de un boier; familia acestora se duce mai departe, și astfel numele celor

noi vin să se alăture la numele celor vechi. Sau, pe lângă donatorii de la început, se adaugă donatori noi, și atunci se pun și aceștia. Dar iată, se întâmplă ca unul dintre ctitori, din aceia al căror nume se pomenește totdeauna la liturghie, a făcut o ispravă oarecare și atuncea călugă rul se simte îndemnat a scrie în margine: domnul cutare s-a bătut, în cutare loc, cu cutare dușman. Sau se poate întâmpla să fie mai mulți cu același nume, și atunci el pune în margine o poreclă sau un fapt caracteristic din viața acelora. Desigur acestea nu se spun la liturghie, ele nu sunt pentru Dumnezeu, ci pentru el, scriitorul. Pune de exemplu: „Iuga, căruia i s-a zis Ologul“.

Dar astfel pomelnicul începe să se dezvolte. Și avem atâtea alte cazuri caracteristice, cum este acela al pomelnicului bisericii lui Constantin Brâncoveanu din Făgăraș, care se păstrează până acum și pe care l-am tipărit eu pe vremuri. Biserica aceasta era făcută și ajutată de mai mulți ctitori și atunci călugărul s-a simțit dator să însemneze pentru ce figurează în pomelnic fiecare din ei, și spune: cutare a dat cutare rând de veșminte, cutare a dat o cruce și așa mai departe. Dintr-un pomelnic care trebuie să fie numai o simplă enumerare de nume au început să se desfacă note istorice.

Dar teoria aceea de care vă pomeneam spune: nu numai din pomelnic s-au desfăcut analele. Desigur că nu numai din pomelnic.

Când s-a ajuns la nevoia de a se spune mai mult decât simplul nume, când sunt pomenite și biruințele, cum este cazul pentru Ștefan-Vodă care s-a bătut cu ungurii la „Hindău“ — presupun: Hirlov, deci Hârlău — călugărul va putea mai târziu să-și spuie: din moment ce am însemnat bătălia, de ce nu aș însemna înseși condițiile luptei? Și atunci se înseamnă și acestea, foarte pe scurt, pe foile de hârtie.

Dar în bibliotecile acestea de mănăstiri erau deseori pribegi slavi care fugiseră din Peninsula Blacanică, și aceștia aduseseră în pribegie scurte însemnări analitice ale bulgarilor și mai ales ale sârbilor. Sunt astfel manuscripte de cronici sârbești care se continuă cu domnii noștri. Se copie acolo cronicile sârbești, dar paralel, iar, de la un timp aproape exclusiv, se adaugă faptele domnilor noștri, mergând astfel de

la Mircea până la Gavril Movilă. Din astfel de manuscripte slavone se împrumută nu atât subiectul, cât felul de a trata subiectul. De fapt are cineva a face cu evenimente românești prezentate într-un fel care nu este specific românesc, ci general bizantino-slav și care acum devine bizantino-slavo-român.

A mai spus cineva că, pentru epoca lui Ștefan cel Mare măcar, însemnările acestea de cronică ar putea fi datorite voinței domnului.

Prin urmare nu ar fi vorba de un pomelnic evoluat, nu ar fi un împrumut de la analele slavone care s-ar găsi prin bibliotecile mănăstirilor și de unde putea să învețe călugărul nostru, oarecumsilit prin pregătirea aceea de material slavon a ajunge la conștiința unei literaturi mai înalte. Dar, dacă teoria aceasta că Ștefan cel Mare ar fi cerut să i se scrie istoria faptelor sale ar fi adevărată, bunul-simț răspunde foarte repede că aceste anale ar fi avut cu totul alt caracter, ar fi fost cu mult mai bogate decât sunt. Se poate crede că Ștefan cel Mare s-ar fi mulțumit, în ce privește biruința lui cea mai mare, cu astfel de însemnări ca acelea care privesc lupta de la 1475, nu în analele redactate la Putna pe vremea lui, ci într-un manuscript cu mult mai bogat decât acela, pe care I. Bogdan l-a numit Letopisețul de la Bistrița?

Mă întreb dacă în acele câteva zeci de rânduri era neapărat nevoie a se mărturisi că Isus Hristos este „Fiul lui Dumnezeu cel viu, care s-a născut din preacurata Fecioară spre mântuirea noastră“.

Și să se observe că numai pentru că sunt „limbi necredincioase“, pentru că sunt păgâni, îi bate Ștefan. Elementul personal lipsește cu totul și, de altfel, epoca proslăvirilor individuale prin cronici nu venise pe atunci nici în anume părți din Apus, unde, cu câtva timp înainte, Henric al V-lea englezul atribuie, ca și Ștefan moldoveanul, lui Dumnezeu singur și sfinților ocrotitori ai țării sale biruința.

Cineva care ar fi asistat la bătălie ar fi știut însă cu totul altceva decât aceste lucruri, care seamănă cu unele întrebări și răspunsuri de la examenele noastre.

Așa scrie un războinic, așa scrie un logofăt? Așa putea să înțeleagă un imperial ostaș, un cârmuitor cum era Ștefan cel Mare înfățișarea celei mai mari biruințe a lui? Dar să se compare numai cu scrisoarea de biruință, acum individuală, pe care a trimis-o Ștefan însuși, și care ni s-a păstrat în mai multe forme și în mai multe limbi și pe care am tipărit-o și în Scrisori domnești. Acolo Ștefan cel Mare spune: „Când am văzut noi așa oaste mare, ne-am ridicat vitejește, cu trupul nostru și cu armele noastre, și le-am stat împotrivă și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai Creștinătății întregi, și i-am sfărâmat, și i-am călcat în picioare...“ „I-am biruit și i-am călcat în picioare!“, acesta este Ștefan cel Mare. „Cu ajutorul lui Dumnezeu“, desigur, dar el, Ștefan, i-a „biruit și i-a călcat în picioare“.

Altfel scrie, e drept, același călugăr despre durerea cea mare, suferința supremă, răstignirea lui Ștefan cel Mare, când el a trebuit să părăsească câmpul de luptă în fața lui Mohamed al II-lea călare, expunându-și persoana lui împărătească ca să poată războ pe boierii Moldovei, părăsiți de țărani, căci boierii sunt și ei buni la ceva: știu să moară, atunci când îi părăsește țara. Loviți de turcii lui Mohamed, împroșcați de tunuri, au căzut cu toții până la unul; a doua zi și țara avea alți boieri: cei vechi pieriseră cu toții. Și gloria cea mai mare a lui Ștefan este aceasta, a bătăliei în care s-a îngropat boierimea țării, părăsită de toți.

Aici este ceva totuși: s-a mișcat și sufletul călugărului. Dar așa de puțin pentru o așa de mare durere a trecut până și în această chilie unde el migălea slova lui slavonă.

Dar puneți alături inscripția de la Războieni, aceea dictată de Ștefan cel Mare. Ce nu încape în câteva cuvinte numai! A venit Mohamed din „țara păgânilor“ și l-a biruit pe dânsul acolo, la Războieni, la Valea Albă: una din cele mai frumoase pagini de literatură. Căci aceasta este literatură. Aici nu mai este subiect de împrumut și nici formă copiată, ci subiectul este durerea unui popor întreg și forma aceea care se creează în însuși focul acestei dureri. Asemuiți aceste două lucruri și veți vedea că, dacă totuși călugărul a simțit mai mult înfrângerea decât

biruința, el rămâne numai un călugăr.

A venit însă altă vreme. Subiectul străin a venit de data aceasta cu un suflet străin, cu un bun, harnic și luminos suflet străin. Este doamna lui Petru Rareș, Elena Ecaterina, fată de despot sârb, aceea care a clădit cele două biserici de la Botoșani și care a făcut și bisericuța din Suceava, care a împodobit, apoi, toate lăcașurile religioase din Moldova cu truda mâinilor sale și ale ucenicelor sale, care a sprijinit cu mândria ei împărătească pe soțul ei când se clătina sub loviturile de buzdugan ale lui Soliman cel Mare, aceea care scrie scrisori, care pune în frumoasă slavonă — ea, deprinsă cu scriptura sârbească — petiția de iertare a lui Petru Rareș. Ea nu a mai vrut anale de acestea călugărești, crescută fiind în tradiția bizantină; ei îi trebuiau pagini ca acelea pe care le-au dat Bizanțului un șir întreg de istoriografi de acolo. A găsit un călugăr, pe Macarie, acel Macarie, ctitorul de la Râșca, a cărui biografie, de fapt ca a oricărui alt monah, nu o voi da aici.

În Macarie, Elena Doamna a găsit un om știutor de slavonește, dar nu și un om care să poată iscodi din sufletul lui lucrurile care trebuiau însemnate. Atunci a făcut Macarie cronica Moldovei cea nouă, pentru înălțarea unui om, a unuia singur, cronica individului luptător și cârmuitor. Pentru aceasta a luat cronica lui Manase, o mare cronică bizantină, o istorie universală a lumii răsăritene, și ceea ce acesta atribuia împăraților bizantini a atribuit el lui Petru, schimbând doar numele proprii și uneori introducând unele amănunte mărunte, cărora nu le găsea o formă potrivită. Logofeții care redactau documentele aveau memoria plină de amintirea unor formule invariabile și cu ele ușor redactau un act de danie, sau de vânzare. Dar a scrie opere literare este altceva.

Vlaga martorului, a părtașului, a celui care a văzut sângele și lacrimile, lipsește. Priviți numai lupta de la Obertyn ori povestea zilelor nenorocite ale fugii din 1538. Ce este aici ca simbol istoric, ce este ca lucru pătruns de simțirea unui contemporan? Totul vechi, amestecat cu considerații generale de natură religioasă și profană, și, pe deasupra, totul este luat din Manase, bizantinul, citit în traducere slavonă; este

copia credincioasă a lui Manase.

De îndată ce a văzut că pentru domn se poate scoate o expunere mai largă de acolo, din Manase, Macarie a luat de-a dreptul pasagii întregi din izvorul bizantin.

Cineva care a venit după Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, fiul femeii din Lăpușna, care însă avea ambiția părintească, iar nu amintirea stării umile a mamei sale, Alexandru-Vodă, care este desigur ucigătorul de boieri pe care îl cunoaștem dintr-o operă literară care va dura, și care, în același timp, este un foarte bun gospodar, un om foarte religios, ba chiar cu unele sentimente duioase, aproape lirice pentru nevasta lui, Ruxandra, fata lui Petru Rareș și a Elenei Ecaterina, căreia-i comanda prune uscate din Ardeal, el, ale cărui acte de cruzime trebuie, de altfel, puse pe socoteala bolii ce-l ducea spre orbire și a neastâmpărului boierilor din vremea lui — a vrut și el să aibă o mare cronică imperială bizantină. Dacă Petru Rareș este sprijinit în cele culturale și religioase de către Doamna Elena, tot așa Doamna Ruxandra se simte în dosul oricăror clădiri bisericești ca și a operei literare a lui Alexandru Lăpușneanu. Femeile au avut în trecutul țării noastre un foarte mare rol, pe care și-l arătau în alte domenii decât acela al schimbărilor de guvern, cum este în ziua de azi. Nepoata despoților sârbești, care moștenise de la mama ei aspirațiile imperiale, a făcut ca și pentru acest „Alexandru cel Nou“ să se scrie o astfel de cronică. Și s-a adresat călugărului Eftimie, pe care și acuma îl cred a fi fost egumen la Neamț dar și vlădică în Ardeal.[3]

Eftimie însă a imitat pe Macarie pentru a lăuda cu condei străin pe Alexandru cel Nou, cel Bun și cel Mare pentru prietenii săi și pentru oamenii pe care îi plătea. Subiectul este, și aici, un subiect de țară, dar el se pierde cu desăvârșire în învește mântarea lui, el iese așa de puțin din mijlocul acestei retorici care îl cuprinde din toate părțile și-l copleșește.

Cu totul altfel sunt rândurile vii, colorate, de un stil biblic în care clocotește emoția, în care un anonim, cuprins, cu stilul lui, așa de caracteristic pentru această vreme, în compilația lui Grigore Ureche,

povestește cum Petru, ajuns fugar, a luat drumul munților, a găsit prietenie la pescari și ciobani, adăpost la unguri și cum, la capăt, mântuitoare, i s-au deschis porțile cetății sale, a Ciceului.

Al doilea domeniu, prin urmare, în care se simte nevoia de a citi, de a exprima prin literatură, inspirându-se din literatura societății contemporane, este acesta al cronicilor. Întâi analele; pe urmă, de la influența aceasta sârbească a Brancovicești lor, a femeilor venite din seria de stăpânitori balcanici, cu aspirații imperiale, Macarie și Eftimie.

Dar societatea aceasta mai cerea încă, pentru a se exprima deplin, tratarea unui subiect de imaginație. Este la orice oameni dorința de a găsi în literatură și subiecte care să atingă puțintel aventura. În orișice suflet omenesc este un colț rezervat lucrurilor extraordinare și minunate. Sufletul omenesc se satisface citind aventura sau creând-o; de cele mai multe ori este mai bine să o citești decât să o creezi, fiindcă, citită, aventura se prezintă bine, iar trăită, ea are de multe ori urmări neașteptate, necorespunzătoare cu speranța cui o pornește. Dar nu este suflet omenesc care să se mulțumească numai cu ceea ce este și nu trebuie socotită rău dorința aceasta după ceva mai presus decât existența și tot ce existența poate da. Într-un roman al celui mai mare scriitor olandez, Multatuli, se înfățișează o societate din cele înguste, strânsă, asfixiată, într-o margine de canal, cu cerul apăsător, cu aerul abia translucid, cu o mulțime de prejudecăți burgheze care apasă asupra vieții tuturora; fiecare vorbește, se închină, iubește și moare așa cum e datina acolo. Și eroul, un om smerit, fără nici o însușire deosebită, nu se poate împiedica de a striga odată din tot sufletul: „aer, aer, căci mă înăbuș“.

Ei bine, dorința aceasta a sufletului omenesc de a nu fi asfixiat de o viață coborâtă uneori de nevoile practice până la trivialitate ne duce spre căutarea aventurii. Fiecare epocă o caută. Și atuncea, iarăși, ne-am dus la străini și au apărut cele dintâi traduceri în românește ale marii cărți aventuroase din literatura universală, ale cărții de minuni care îndreaptă la lucruri foarte depărtate de sub alte ceruri, unde trăiesc alte nații, unde se săvârșesc, în domenii legendare, împrejurări pe care nu le poți întâlni în viață niciodată, povești de strașnice lupte și

de mari nenorociri, de rătăciri prin regiuni prin care nu va fi călcat niciodată piciorul omenesc, pentru că ele nu au ființă pe lume, cu întâlnirea tuturor felurilor de ostași minunați și, alături de cale, a tot felul de monștri pe care în momentele cele mai avântate ale putinței sale de creare poate să-i deie închipuirea omenească.

De existența acestei literaturi nu se știa până acum câțiva ani.

Se zicea: literatura românească înseamnă: popa Coresi. De la el începe literatura românească. Numai cât Coresi nu stătea de traducea de dimineață până seară, ci publica și lucruri pe care el nu le-a înțeles niciodată. Acum de curând dl P. V. Haneș, care a făcut foarte bune studii de istoria literaturii, a observat un lucru: că, în traducerea lui Coresi, cuvântul „tecton“, care înseamnă meșter, este redat cu „acia“. Dl Drăganu adaugă că nu era vorba de „acel“, ci de „aciu“, care „aciu“ înseamnă exact același lucru ca și „tecton“ din grecește, trecut în slavonește fără schimbare, ca multe alte cuvinte grecești, în această limbă fabricată. Dl Haneș pune la îndoială adevărul acestei explicații a filologului ardelean, dar desigur că se înșeală: „acia“ nu înseamnă altceva decât „meșter“.

Prin urmare, nu Coresi, cum se credea odinioară, este creatorul literaturii românești.

Alexandria, povestea lui Alexandru cel Mare, pe care cărturarii au afurisit-o ca neautentică și stricătoare de minte, dar pe care poporul o citește până în momentul de față — și desigur că ediții noi trebuie să se fi scos din această Alexandrie și în anii din urmă — stă lângă Povestea Troii, Istoria Troadei. Nici una, nici alta nu prezintă o literatură românească de creație. Dar împrumutarea aceasta a subiectului străin, așa cum a fost împrumutat și anterior — cronica lui Manase — înseamnă fără îndoială ceva: înseamnă că, după exprimarea subiectelor străine în forma străină care se întrebuința în anale și în cronici, de data aceasta avem a face cu un lucru absolut deosebit: subiectul străin a trecut în românește.

O foarte frumoasă limbă românească o găsim în manuscriptele acestea de la începutul secolului al XVIII-lea ale Alexandriei. E

aproape desăvârșita siguranță că traducerea Alexandriei, ba chiar și a Istoriei Troadei a fost făcută încă din secolul al XVI-lea. Dl Cartojan a cercetat Alexandria în legătură cu toate formele pe care le are în literaturile mai mari ale lumii. Eu însumi, într-o serie de lecțiuni la Paris, am reluat subiectul și am adăugit pe ici, pe colo câte ceva pe lângă ceea ce fusese fixat cu foarte multă muncă și pricepere de dl Cartojan, care s-a ocupat din nou de cărțile acestea populare românești, după cele două broșuri care sunt fără îndoială de la un capăt la altul un element de cunoștință nouă pe care trebuie să se bazeze orișicând explicația acestor cărți. Dar istoricul care este în rândul întâi istoric cercetează și alături de ceea ce poate interesa pe istoricul literar, și eu cred că am putut izbuti să fixez epoca în care s-a făcut traducerea acestor cărți de mare aventură, în care se vorbește de elenii cei vechi, de bătrânul Patrocle, de Hector, de Priam cu ochii lăcrămați, de Hecuba rătăcind în lume, roabă, cu durerea ei, de Alexandru luptând strașnic nu numai cu oamenii, ci și cu Por-împărat și cu furnicile din pustiile Indiei.

Și, aici, o paranteză. Un lucru foarte folositor ar fi a pune în legătură poveștile cu Alexandria.

Cum au venit poveștile? Se știe că poveștile indiene au ajuns în Bizanț și de acolo au trecut la noi, ca și în Apus, care le are întocmai ca și noi. Acum câtva timp citeam un volum de povești din Languedoc: nu sunt decât poveștile noastre, iar mai de curând într-o carte de citire portugheză am găsit una din povestirile noastre, dar absolut povestirea noastră cu Făt-Frumos care fură pe fata împăratului, cu împăratul care aleargă din urmă să-i ajungă, cu focul acela strașnic care-l arde din spate, și, după învățătura atotștiutorului său cal, aruncarea în urmă a pieptenelui care se face pădure etc. Toate aceste povești, pe care le întâlnești și în Languedoc, și în Portugalia, și la noi, sunt pornite din India.

Ce lung e drumul imaginației populare care se hrănea până atunci cu povești și care ajunge acum a se hrăni și din citirea Alexandriei!

Dar, dacă fiecare popor le spune altfel, totuși poți simți, departe, un

original comun, pe care îl poți presupune chiar scris: începutul și sfârșitul, totdeauna aceleași, ale poveștii — „a fost odată ca niciodată, că, de n-ar fi, nu s-ar povesti“ — și gluma de la sfârșit, cu puricile care se potcovește și sare până la cer arată aceasta.

Nu este oare o operă personală a cuiva, putând fi scrisă, care încetul cu încetul își pierde, în valurile acestea nesfârșite ale expunerii orale, caracterul originar, potrivindu-se după sufletul poporului care o transmite?

Dar, întorcându-ne la Alexandria și la Istoria Troadei, dacă întâia e povestea isprăvilor lui Alexandru, iată Alexandru Lăpușneanul — e drept după alți Alexandri care au domnit în Moldova — iată, însă, după un singur alt Alexandru muntean (Aldea), pe Alexandru Mircea, contemporanul din București al Lăpușneanului. Dacă în Istoria Troadei este Elena cea frumoasă, doamnei lui Petru Rareș îi zice Elena Ecaterina, sau Doamna Elena. În Balcanii Brancoviceș tilor de multă vreme era tradusă și povestea lui Alexandru și povestea Troadei. Lucrurile acestea veneau uneori din Bizanț, dar pentru Serbia exista și alt drum, cum a arătat dl Cartojan: în forma pe care o avem noi, subiectul este prezentat așa cum l-au potrivit marii poeți apuseni care au cântat războiul Troadei, poetul francez glorios, sau acel italian Guido de Colonna care s-a luat după poetul francez, iar din Apus povestea eroică și dureroasă a venit prin Ragusa, cetatea de pe coastele Mării Adriatice care astăzi încă își păstrează cele două porți arhaice ale ei și care a rămas independentă la căderea Imperiului Bizantin, centrul dalmatin, unde viața italiană se îmbina cu viața slavă a Peninsulei Balcanice.

Și aceste două sârboaice, a lui Neagoe Basarab, de o parte, Milița, de care va fi vorba în capitolul următor — căci acolo vom avea a face nu numai cu împrumuturi pe care le transpunem în limba noastră, ci cu creații originale ale noastre — și Elena Ecaterina, a lui Petru Rareș, de cealaltă parte, acestea au adus revoluția literară de atunci, ele au adus poezia romantică și de aventură, și, când vorbim de Alexandru și Roxana, întâlnim pe Alexandru și Ruxandra, stăpânitorii din Moldova.

Dar nu este numai posibilitatea unei pătrunderi a literaturii acesteia în imaginația țărilor noastre, în forma generală, ca pentru Alexandria, sau în forma franceză a lui Benoît de St. Maure, devenită apoi populară prin Guido de Colonna; nu numai în acest chip avem dovada că au existat traduceri în românește ale literaturii de imaginație încă din secolul al XVI-lea. O literatură se împrumută de o societate când societatea aceea are nevoie de cuprinsul ideal al acestei literaturi și, odată primită, ea preface pe anumiți oameni din această societate așa cum este și literatura. De exemplu, bunicile noastre, ale celor din generația mea, erau persoane sentimentale care admirau aspectele răsăritului și apusului de soare, care miroseau toate florile din grădină — dar nu cunoșteau deosebirea dintre arborii din pădure — care găseau lacrimi pentru cazul de boală al unei pisici, capabil să înduvereze sufletele nobile, o întreagă „sensiblerie“, duioasă și ridicolă în același timp, care ne trimite la anumite romane franceze de pe vremea aceea ale dnei George Sand. Romanele acestea au contribuit ca să întărească starea de spirit a celor care căutaseră anume opera literară pentru că aveau de la început această stare de spirit.

Când în societatea noastră domnul nu a mai fost dorit ca un bun bătrân așezat, ca un Alexandru cel Bun, ca un Mircea cel Bătrân — bătrân nu pentru că era în vârstă, ci pentru că era „cel dintâi“, în dată — când societatea noastră a voit domni cu sabia fulgerândă, răpezindu-se călare în rândurile dușmanilor, când a dorit jertfa vieții lor și a tuturor pentru scopuri care depășesc posibilitățile umane, atunci a fost nevoie de o literatură care să hrănească această pornire sufletească, și astfel operele de imaginație au fost căutate și au prins. Cu tot îndemnul spre traduceri al doamnei Elena Ecaterina, fiica de despot sârb, Alexandria nu ar fi prins dacă nu ar fi răspuns nevoii societății. Și îndată ce societatea aceasta a gustat literatura Alexandriei, au răsărit tipuri ca al lui Mihai Viteazul. Gândiți-vă la Mihai în ziua de la Călugăreni: cu paloșul în mână intrând în rândurile oștirii turcești, expunându-și viața pentru glorie. Ceea ce-l interesează pe dânsul este momentul, este frumusețea gestului care zdrobește totul în cale chiar dacă la capătul acelei căi el va rămânea mort în mijlocul

celor omorâți de dânsul. Pentru a avea pe Mihai Viteazul, trebuia Alexandria, și, pentru a avea Alexandria, trebuia starea de spirit cavalerească care începe să se formeze la noi în întâia jumătate a secolului al XVI-lea. Nu în vremea smeritului Matei Basarab, nu în vremea pomposului Vasile Lupu s-ar fi ajuns la aceste elemente de literatură universală, s-ar fi recurs la o literatură de aventuri. Ci s-ar fi luat ceea ce dorea vremea aceea: pravile, predici religioase, literatură juridică și morală, cum vom vedea pe urmă. Dar literatura romantică, de aventură, aceea care coboară pe pământ minunea secolelor neexistente, această literatură este din veacul al XVI-lea.

III. CĂUTAREA SUBIECTELOR PROPRII

Ajungând acum la al treilea capitol din această sinteză a istoriei literaturii românești, anume la căutarea subiectelor proprii, trebuie să spun încă de la început că orișice literatură trece prin trei faze.

Stabilirea aceasta înlătură anumite critici care s-au adus literaturii noastre în ultimii ani, de persoane cu orizont foarte larg și cu pretenții universale, care protestează că într-o anumită fază, foarte recentă, din dezvoltarea literaturii românești a fost o inspirație națională, locală, de subiecte proprii, pe când ei se găsesc pe înălțimi amețitoare; e vorba de așa-numitul „sămănătorism“, care se ocupa numai de lucruri din viața mai adâncă a poporului românesc, în timp ce ei plutesc foarte sus deasupra ei.

Orice literatură, zic, trece prin trei faze: o fază în care nu-și găsește subiectele în viața poporului căruia îi aparține: trebuie un timp de deslușire a caracterelor unei vieți naționale pentru ca viața aceasta, odată deslușită, în caracterele ei esențiale, să servească de inspirație unei literaturi; altfel, la început, se ia după anumite aparențe și crede că aceste aparențe sunt într-adevăr viața unui popor. Iată în însăși literatura noastră, o spun numai în treacăt, încă de acum, Alecsandri a fost încredințat că a descoperit „geniul poporului român“ și poeziei

populare el i-a adaus zorzoanele de salon ale lui, prefăcând spiritul popular, așa de simplu, așa de energic, așa de adevărat și de sincer, după nevoile cuconițelor de salon. Tot așa când se purta la curte, pe vremea reginei Elisabeta, costumul popular, crezându-se astfel la o inițiere în realitățile fundamentale ale poporului românesc.

Odată descoperite unele caractere naționale, subiectul propriu se dezvoltă; dar, dezvoltându-se, se naște în același timp și putința de a trata orișice subiect, și aceasta va fi faza a treia. Când se ajunge la această fază, se poate trata, desigur, orice subiect, de oriunde, dar potrivit cu nota fundamentală a poporului propriu.

Se poate face o dramă occidentală luând drept subiect pe Ștefan cel Mare; Delavrancea, tip reprezentativ al romantismului în vremea tinereții lui, a făcut cu Ștefan o dramă foarte interesantă ca formă, dar care nu are desigur nimic din ce este spiritul vechii noastre societăți, nimic din aroma secolului al XV-lea, pe care el nu avea de unde să o știe, neinițiat fiind în lucrurile istorice. Dar poți să tratezi pe Sfântul Francisc de Assisi, poți să iei oricare din subiectele lui Shakespeare sau ale oricărui alt dramaturg occidental, și să introduci totuși o notă originală pe care aceștia nu ar fi putut-o da, nota națională.

Deci căutarea subiectului propriu nu este numai faza ultimă a unei literaturi, dar una absolut necesară oricărei literaturi. Nu poate exista un adevărat popor care să trăiască numai din contrafaceri, din copii făcute pe fereasctră. Un popor foarte isteț, foarte inteligent, dar care nu este creator, poate dezvolta secole întregi o literatură care nu are nimic a face cu viața însăși a acelui popor, dar, neavând a face cu realitățile acestei vieți, el nu ajunge niciodată la desprinderea notei caracteristice naționale și nici la putința de a trata un subiect general astfel ca să poată interesa într-adevăr mase mai largi.

Trebuie să spun, încheind această lungă paranteză de la început, menită să introducă puțină lumină în minți care pot să fie confuzionate de anumite teorii, să recheme la realitate, la sinceritate și la bun-simț sufletele tinere, încă un lucru: literatura care se cere unui popor de înșiși inițiatorii lui nu este o literatură care să semene cu acești

inițiatori. Căci e foarte ușor a maimuțări un popor ca să-l curtenești; ceva mai greu să-l servești cu propriul dumitale suflet, ca și cu propriul d-tale sânge.

Și acum să venim la subiectul nostru. Poporul românesc, așa cum este el, nici mai mare, nici mai mic, și în marginile acestea date de soarta în care s-a dezvoltat propria lui istorie și în care s-a menținut cu o îndărătnicie admirabilă de-a lungul secolelor, poporul acesta a avut o originalitate care nu se putea distruge.

Câțiva cărturari de slavonește, cu ceva fugari de dincolo de Dunăre, sârbi și bulgari, cu câțiva dieci de cancelarie, aceștia nu erau în stare să distrugă originalitatea unui popor; originalitatea noastră a biruit această modă. Sunt foarte sigur că această originalitate s-a manifestat de la început în scrisori particulare, în răvașe purtate din mână în mână, răvașe care puteau exprima interesele țării și pasiunile ei și din care se poate cunoaște deseori ideea fundamentală din viața unei națiuni. Cum se poate crede că, între oameni care știau carte, sau care aveau la îndemână logofeți însărcinați a scrie în numele lor, nu s-au schimbat scrisori, în timp de mai mult de două secole, scrisori în care să se exprime sentimente de iubire, de ură, de răzbunare, cum se poate crede că amintiri duioase din viața de toate zilele nu s-au înfățișat în aceste scrisori? Termenul de „literatură“ este totdeauna luat într-un sens prea restrâns. Se zice: literatură știm noi ce este: poezie, nuvelă, roman, teatru; și, încă, se zice că teatrul nu este literatură, ci se cer numai anumite sfori și specialiști în arta misterioasă de a trage sforile. Dar literatură adevărată este orice idee limpede, orice sentiment delicat sau puternic, înfățișat într-o formă corespunză toare. Se poate întâmpla ca o scrisoare particulară să valoreze mai mult — deși cel care a scris-o și cel care a primit-o nu se gândesc să o publice — să cuprindă mai multă literatură, mai multă poezie decât toată literatura tipărită din anul acela.

Incidental, un exemplu: între hârtiile care mi-au căzut în mână, sunt acum vreo douăzeci de ani, la Iași, a fost și o pledoarie de-a lui Mihail Kogălniceanu, care, cum voi spune cu alt prilej, nu de-a fost numai un istoric, cu un spirit universal cu îndemânări în toate privințile; a făcut

câteva versuri, puține, a pregătit piese de teatru, a scris nuvele, ba și un roman care ar trebui retipărit. Dar Mihail Kogălniceanu a pledat și ca avocat, și am găsit, cum spuneam, o pledoarie de-a lui. Pe vremea aceea pledoariile erau scrise, ca și discursurile din Parlament. Kogălniceanu a pledat pentru o doamnă văduvă care își crescuse cu multă greutate copiii și cel dintâi lucru pe care l-a făcut unul dintre acești copii a fost să-și dea în judecată mama pentru reaua administrare a averii. Vă puteți închipui cât dramatism este în această situație, și, în pledoaria pe care a făcut-o Kogălniceanu pentru această mamă sunt accente profund omenești, care nu erau menite să fie publicate.

Dar, cu toate acestea, nu constituiau ele o literatură? Iar cine știe ce scripcar liric, cine știe ce povestitor cu limba înnodată, fiindcă scriu în „genuri literare“, aceștia fac literatură? Adică literatură este vasul, nu e cuprinsul, e forma și nu fondul?

Deci poporul acesta, atât de bogat în viață sufletească, a trebuit să pună în scrisorile sale literatură. Să zicem că nu ar fi fost nici scrisori. Dar literatura nu este numaidecât lucrul pus pe hârtie; literatură este și un discurs. De ce adică un discurs să nu fie literatură? Avântul sufletului omenesc cuprins într-un discurs, acesta nu are nici un fel de valoare? De la Ștefan cel Mare cunoaștem câteva expresii, ici și colo, câteva cuvinte aruncate în documente slavonești sau notate de cine știe ce scriitor străin.

Când spune Ștefan, îndemnat să lase Pocuția: „nu o las în ruptul capului“, nu este literatură?

Desigur Ștefan cel Mare ar fi fost un „scriitor“ foarte adânc și impresionant.

Când cutare călugăr apusean, din Ardealul unguresc, se ceartă cu mitropolitul țării și vine apoi înaintea lui Vodă — descoperirea recentă a dlui Macurek, pe care am comunicat-o și eu în Revista istorică — de spune: „Să nu fi fost noi, pe d-voastră de multă vreme v-ar fi înghițit turcii“, iar Ștefan cel Mare răspunde cam așa: „Foarte bine: lăsați-ne pe noi să apărăm singuri“, un strigăt de acesta, în care este atâta

hotărâre și atâta ironie, nu este ceea ce numim noi literatură? Sunt opere „literare“ în care nu o să găsiți un rând care să cuprindă atâtea vibrații ca acest răspuns. Ori în cuvintele, pe care le-am citat, ale lui Petru Rareș lipsește literatura?

Dar după literatura pe care avem dreptul să o presupunem, să venim la lucrările scrise.

Cea dintâi lucrare care ne aparține în ce privește inspirația sunt Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Învățăturile acestea au provocat discuții acum vreo douăzeci de ani, care nu au fost continuate, și aceste discuții trebuie să le înfățișez, afirmând încă o dată punctul meu de vedere, sprijinit, astăzi, pe argumente care sunt în parte noi.

Noi cunoaștem o formă românească a acestei scrieri, tipărită pe vremea Regulamentului Organic și după aceea de către Hasdeu în Arhiva istorică, iar, a treia oară, de mine, la Vălenii-de-Munte, în 1910, cu o prefață lămuritoare. Învățăturile se mai păstrează și la Academia Română în două manuscripte despre care dl Cartojan afirmă că au și variante.

În ce mă privește pe mine, m-am mulțumit să reproduc cartea de acum aproape un secol, neavând putința de a da o ediție critică, căci aceasta nu intra în intențiile mele.

S-a tipărit și o formă slavonă de către un învățat slavist, Lavrov, la Petersburg, în 1904. În sfârșit există și o formă grecească, care este cuprinsă între manuscriptele unei mănăstiri de la Muntele Atos. Ne aflăm deci în fața unei răspândiri destul de întinse a acestor Învățături: forma românească tipărită, forma slavă tipărită și ea ceva mai târziu, în sfârșit forma grecească, netipărită.

Foarte multă vreme s-a socotit, fără nici un fel de opunere, că Învățăturile lui Neagoe sunt într-adevăr ale lui; nimeni nu se gândea să pună la îndoială această atribuție. Tot de această părere este și un învățat bulgar, care s-a ocupat înainte de război de lucrurile românești cu o relativă imparțialitate, dl Stoian Romanschi.

Dl Russo, învățatul meu coleg de la Universitatea din București, încă de pe vremea când nu era profesor, a ridicat obiecții asupra autenticității Învățăturilor. Părerea d-sale este exprimată într-o serie întreagă de cercetări, care se rezumă în lucrarea Studii bizantino-române. Ea consistă în aceasta, că un călugăr din secolul al XVII-lea, întrebuințând numele lui Neagoe, a redactat o operă care se poate vedea foarte bine din ce este compusă: dintr-o carte bizantină, carte foarte cunoscută, și din fragmente ale Sfintei Scripturi, iar, în afară de acestea, din părți de la o vestită carte de care o să ne ocupăm mai pe urmă, Varlaam și Ioasaf, care nu este altceva decât legenda lui Buda, căci Ioasaf e unul din numele pe care le purta Buda, carte care a fost tradusă de Udriște Năsturel tocmai în secolul al XVII-lea în românește.

Mărturisesc că de la început, și nu dintr-un sentiment de naționalism românesc, am fost în contra părerii dlui Russo și cred și acum că dreptate au aceia care au atribuit,...[4] din foarte multe puncte de vedere. Le prezint din nou, pentru că este o chestie importantă, care merită să fie dezvoltată.

Părerea mea este că, în teoria dlui Russo, nu ni se poate arăta ce l-ar fi îndemnat pe călugărul acesta din secolul al XVII-lea să scrie o astfel de carte. Noi cunoaștem secolul al XVII-lea, care e o vreme clasică românească având alte preocupări. Nimeni nu se gândea atunci la Neagoe Basarab. Dacă el exista pe vremea aceea, era doar ca înaintaș al lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul: se simțea nevoia de a se lega persoana domnului cu Basarabii de dinainte, și nici nu era clar de care Basarab era vorba. Cel dintâi lucru pe care l-a făcut, apoi, Matei Basarab când a început domnia lui a fost să spună că este urmașul „marelui Basarab“, dar care anume Basarab, nu se preciza. În secolul al XVII-lea Basarab Neagoe trăia doar în amintirea ctitoriilor sale. Sub raportul acesta, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, care a refăcut Biserica Episcopală din Argeș, a fost oarecare amintire a lui. Când a fost să se compileze cronica generală a principatului muntean, a întrat în ea și Viața Patriarhului Nifon și unele amănunte culese din alte izvoare cu privire la secolul al XVI-lea. Aici era o necesitate de a avea o expunere neîntreruptă a vieții principatului, nu a

poporului, care — o recunosc — se îndrepta, altfel, către Neagoe. Secolul al XVII-lea este un secol de legiuiri, și Neagoe nu a fost legiuitor.

Secolul al XVII-lea, pe urmă, a fost un secol, într-adevăr, adânc religios, dar în alt sens, în legătură cu pravilele, cu predicile din cărțile clasice, cum se va vedea. Pe de altă parte, călugăria nu era un produs al atmosferei timpului. Călugăria din acest secol este o instituție de decadență între două epoci strălucitoare ale vieții monacale: epoca veche, încă plină de cultură slavonă — și ea acum în plină decadență, căci toată sforțarea lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu nu a putut-o învia — și epoca de înflorire culăgurească a secolului al XVIII-lea, epoca lui Paisie, care, în ce privește împrumuturile, este o epocă de adâncă influență a literaturii grecești, epocă în care se traduce o mare parte din bogata literatură teologică a Bizanțului. Prin urmare pe călugăr nu-l putem localiza, și în istorie lucrul de căpetenie este să poți așeza în timp pe cineva. Nu poți coborî în mijlocul unei societăți pe cineva, care, vădit, nu are nici un fel de legătură cu ceea ce constituie esența acestei societăți.

Dar, adaug, pretinsul călugăr putea el să cunoască Sfânta Scriptură, călugărul putea să cunoască Dioptra, deși eu nu am găsit întrebuințată Dioptra în secolul al XVII-lea în literatura românească: călugărul putea să aibă știință de Varlaam și Ioasaf [5]

Să admitem că acest călugăr era în cunoștința tuturor acestor izvoare; cu toate acestea el nu putea să știe un lucru: nu putea să știe normele de domnie din secolul al XVI-lea; și un întreg capitol din Învățături cuprinde sfaturile asupra felului cum trebuie să se poarte domnul în toate împrejurările; cum să stea domnul la masă, cum să vorbească el cu boierii, cum să primească soliile străine, ce atitudine să aibă față de turci, cum să meargă la război, cum să se poarte în pribegie, care a avut pe vremea aceea un anume caracter.

Este un suflu războinic admirabil în această parte a operei discutate.

Este, evident, o epocă în care turcii veneau altfel decât în vremea lui Matei Basarab. Acesta nu-și ascundea bogățiile: el trăia când sultanul

se bătea în Mesopotamia și țara era cu desăvârșire scutită de astfel de întâmplări; aici este momentul din secolul al XVI-lea când se crezuse cu putință ca un Basarab lepădat de lege, un Mohamed-beg, să ajungă în scaunul lui Vlad Țepeș; este oglindirea unei întregi epoci războinice pe care nu putea să o cunoască acolo, în pacea mănăstirii, călugărul din secolul al XVII-lea, care nu avuse unde auzi sunete de trâmbiță și glasuri de asalt.

Pe alocuri, pare că vezi toată purtarea lui Mihai Viteazul la Călugăreni. Și, arătând că domnul trebuie să steie totdeauna pe un anume loc în luptă, lângă steaguri, scriitorul îl îndeamnă încă o dată să nu părăsească țara: „din țara voastră să nu ieșiți, ci să ședeți cu boierii voștri“, adică tocmai aceea ce a făcut Ștefan cel Mare la 1476, ceea ce a făcut Petru Rareș la 1538, când s-au băgat cu toții în adâncul Carpaților. Și, la urmă, în acest pasagiu privitor la război, se spune: „măcar de ți s-ar întâmpla și moarte, iar numele tău va rămânea pe urmă în cinste“.

Toată partea aceasta ar trebui desfăcută și răspândită, căci este o adevărată carte de învățătură pentru vitejie. Înainte de toate să avem simțul realităților și simțul realităților ne spune că aceste „învățături“ sunt un produs al spiritului militar de la începutul secolului al XVI-lea.

Dar Neagoe a putut foarte bine să scrie acestea. Ce însemna să „scrii“, pe vremea aceea? Însemna să lucrezi în colaborație cu un altul. Împăratul Constantin Porfirogenetul a „scris“ cutare carte cu privire la administrația Imperiului bizantin? Desigur nu a scris-o cu mâna lui: a avut înaintea lui izvoare și a fost cineva care a redactat sub auspiciile lui. Și Neagoe a avut desigur un astfel de ajutor, dar sunt fără îndoială și părți dictate de dânsul. Dealtfel, știri că astfel de dictări se puteau face la noi în acea vreme le avem și prin scrisorile lui Petru Șchiopul — foarte interesante. Ar fi de cel mai mare interes ca un om familiarizat cu sintaxa latină să facă un studiu asupra acestor scrisori ale lui, un studiu de sintaxă românească așa cum se poate gâci sub cuvintele scrise în latinește. Vestitele scrisori ale lui Mihai Viteazul scrise în latinește au fost și ele dictate. Și, dacă s-a scris în sensul arătat la 1600, de ce nu s-ar fi putut scrie pe la 1520 de Neagoe

Basarab?

Sensul cuvântului „autor“ este cu totul altul pentru acea vreme și cu totul altul pentru timpul nostru. Nu trebuie să ne luăm după sensul foarte precis, foarte conștient și integru al nostru, pentru o epocă de aceasta, instinctivă, în care orișice găseai bun într-o operă veche rețineai pentru a face o operă nouă.

Dar să ne mai gândim la un lucru: Neagoe Basarab este însurat cu o principesă sârboaică, având ambiții bizantine, crescută în tradiția literară a Bizanțului și, precum o dovedește Biserica Episcopală din Argeș, și în tradiția artistică a Bizanțului. S-a văzut că Elena-Ecaterina din Moldova, soția lui Petru Rareș, a provocat opera lui Macarie, din care a ieșit pe urmă opera cealaltă, imitată după Manase. Atuncea de ce Despina Milița, de la București, nu ar fi îndemnat la același lucru la care a îndemnat și Elena-Ecaterina de la Suceava? Dar însuși numele acesta de Teodosie însemna o ambiție. Căci Teodosie nu e după Teodosie cel Mare, ci după Teodosie al II-lea, împăratul bizantin foarte bine cunoscut din secolul al V-lea. A numi pe cineva Teodosie, indiferent dacă numele venise de la tată sau venise de la mamă, arată o altă concepție a domniei: concepția care se vede din atmosfera literară a timpului, o mare mândrie imperială. Dacă ar fi fost vorba de fiul, numit cu nume de țară, al unui biet domn fără legături cu tradiția împărătească bizantină, ar fi altfel; dar este vorba de Neagoe și nu se poate admite pentru dânsul o lipsă de intenție în numirea fiului Teodosie.

Și adaug: călugărul ar fi trebuit să fie, pe lângă toate, și foarte bine informat în ce privește familia lui Neagoe, să știe care au fost fiii lui, morți înainte de momentul când s-a alcătuit cartea și despre care vorbește atât de duios. El ar fi trebuit să știe cine era mama lui, și ea plânsă în aceste frumoase rânduri de jălanie.

Lucrul acesta, s-ar zice, putea să-l știe un călugăr de la Argeș.

Dar în cazul acesta călugărul ar fi spus ceva în legătură cu biserica aceea de care atârna el, și asupra acestui așezământ artistic și religios, care venea de la Neagoe, nu este nici un cuvânt.

Iată, sunt plângeri, așa-numite „threne“, de acestea în literatura bizantină, dar, întru cât pot judeca eu, psihologicește, nu filologic, mi se pare că greu s-ar putea nimeri o notă așa de sinceră, de cineva care ar fabrica, pe numele lui, sau pe numele altuia, o operă literară, ca în cuvintele cu privire la Petru, fiul lui Neagoe, mort în cea mai fragedă copilărie.

Iar, dacă este vorba de o ultimă dovadă, formală, atunci dovada este următoarea: între cărțile lăsate de Petru Șchiopul, când a murit în Tirol, la Bozen-Bolzano, și care au intrat în colecția arhiducelui Ferdinand, se află și învățăturile către domn în privința felului cum trebuie să se poarte cu boierii la masă. Acestea sunt însă un capitol al Învățăturilor lui Neagoe. Prin urmare la 1594, când a murit Petru-Vodă, exista forma slavonă a Învățăturilor, Petru-Vodă avea un fiu, față de care simțea tot atâta duioșie ca și Neagoe pentru Teodosie și acel fiu era menit ca și Teodosie să se stingă în floarea vârstei între străini — Teodosie a murit la Constantinopol, iar Ștefan, frumosul fiu de domn cu părul bălan revărsat pe umeri, cu ochii albaștri și fața albă surâzătoare, s-a prăpădit între nemți, la Innsbruck — cu aceleași preocupații. El a strâns deci cu atâta grijă capitolul acesta care servea pentru învățătura în străinătate a fiului lui. Ștefan era întovărășit acolo în străinătate de un călugăr, care a ajuns în urmă mitropolit, și printre hârtiile lui Petru Șchiopul s-a găsit o foaie în care se cuprinde o lecție de cronologie pentru coconul domnesc: anii pe care trebuie să-i învețe el pe de rost. Și prin urmare capitolul acela făcea și el parte, ca și foaia care din fericire ni s-a păstrat, din cărțile de școală ale copilașului domnesc.

Mi se pare că este greu să se aducă o argumentație mai deplină decât aceasta. Aș putea să mai trimit la cutare scrisoare a lui Stan Jianu, tipărită de mine în Studii și documente, VIII, în care se poate vedea, pe la 1790, aceeași dragoste a unui părinte față de copilul la care ține ca la ochii din cap și aceeași durere părintească.

Dar subiectele românești din literatura noastră nu se mărginesc la Învățăturile lui Neagoe. Peste întreaga epocă în care am arătat izvoarele de imitație străină, cu cronicile lui Macarie și Eftimie și ale

urmașilor lor, într-o formă cu mult mai scurtă, fără atâtea elemente de literatură împrumutată din izvoare bizantine, cum e cronica lui Azarie, mergând până la Petru Șchiopul și până la clădirea mănăstirii Galata de lângă Iași, unde acum era lăcașul de însemnare a analelor domnești, se ajunge, cu sfârșitul secolului al XVI-lea la o literatură de traduceri, cum este aceea a Istoriei Troadei și a Alexandriei, tot după izvoade de dincolo de Dunăre, care sunt legate de epoca, de faptele și de valoarea inspiratoare, răscolitoare de inimi, a lui Mihai Viteazul.

Nu se poate concepe o epocă de înaltă literatură fără o activitate puternică a societății și nu se poate concepe o activitate puternică a societății fără răsunet în literatură. Nu vorbim de stărpiciunea marelui război; fiindcă vreo zece ani n-ajung ca să se dezmeticească lumea, ci trebuie o perspectivă cu mult mai largă ca să se inspire cineva din imensa frământare. Dar o epocă tragică, de luptă, de suferințe și de mari aspirațiuni glorioase, încununate un moment, ca a lui Mihai, a trebuit să trezească opere literare proprii. Și, mai întâi, Mihai Viteazul el însuși a trebuit să le dorească, el care avea lecturi grecești într-o vreme de înviere a conștiinței neamului grecesc. Pe vremea aceea Mihai Cantacuzino Șaitanoglu, fiul lui „Șaitan-Satana“, descendent din vechii Cantacuzini, dispunea de scaunele domnilor; bine văzut la Poartă, păzit de ieniceri, cu gardă de zi și de noapte, el purta în pecetea lui vulturul imperial cu două capete. În Constantinopol ca și în depărtata Albanie, ca și în toată lumea sârbească, hrănită cu atâtea amintiri ale Alexandriei, se voia o înviere a tuturor creștinilor. Era deci o atmosferă care desigur cerea viață literară. Câțiva germani care au fost la Constantinopol pe acea vreme vorbesc de vechiul suflet creștin, trăind în această capitală a imperiului turcesc, deși o bucată de vreme amorțit prin cucerirea de turci a Bizanțului. Cine venea de acolo, ca și un fanariot trecut prin Viena ori un român din vremea Regulamentului Organic care s-ar fi întors din Paris, era plin de această atmosferă bizantină. Mihai Viteazul s-a întors și el astfel înnoit din fața mormântului lui Constantin Paleologul, care arunca până foarte departe o mistică strălucire; ca un stâlp de foc a ieșit din mormântul ultimului împărat constantinopolitan.

Și atunci Mihai a însărcinat pe Logofătul Teodosie să facă o cronică în care să se scrie istoria faptelor sale. Teodosie avea o scriere foarte frumoasă de cărturar, cum și Mihai avea o iscălitură de o deosebită distincție, în care se vede o deprindere cu literele latine; nu este exclusă chiar o oarecare cunoștință a unei limbi occidentale de către dânsul.

Și Teodosie a scris cronica: ea însă s-a pierdut. Din fericire avem cuprinsul ei, deși nu în slavonește, dacă n-a scris-o în românește — ci în latinește, anume într-o operă a unui silezian, Baltazar Walther, care, trecând pe la noi, a găsit cronica Logofătului, a introdus în ea fel de fel de explicații suplimentare, care formează partea întâia a operei sale, iar în partea a doua a păstrat cronica aceasta de care vorbeam.[6]

Dar, alături de această cronică, lucra, născându-se din conștiința maselor adânci, și balada. Nu mai vorbesc de ceea ce fac străinii, cum, de pildă, un Stavrinos, care a pus în versuri grecești, dar de o formă foarte asemănătoare cu a poeziei noastre populare și văzând o influență foarte puternică din Alexandria, cariera aceasta a lui Mihai Viteazul, cu lupta de la Călugăreni, cu Mihai în fața turcilor apărând cu toporul în mână: cartea populară grecească răspândită a „Vitejiilor“ lui Mihai.[7]

Nu vorbesc, iarăși, de poemul străin făcut în genul lui La Gerusalemme liberata a lui Torquato Tasso, de către un grec din Creta, Gheorghe Palamed, care avea, ca toți cretanii, o cunoștință destul de adâncită a literaturii italiene contemporane și care, cu Tasso înaintea ochilor, a reluat povestea aceasta a lui Mihai Viteazul.[8]

Nu este vorba nici de unul, nici de altul din aceste izvoare străine, pentru că ele nu vin de la noi, deși sunt în legătură cu epoca lui Mihai, ci este vorba de acel izvor care și el este în legătură cu epoca aceasta de extraordinară vitejie. Balada, cântecul bătrânesc, împrumutat de la sârbi, care și ei primiseră acest cântec de la alții, balada reușise să se lege adânc de împrejurările de aici.

Pentru această epocă întâlnim în „cântecele bătrânești“ nume ca Gruia

lui Novac, care fără îndoială trebuie să fie pus în legătură cu boierul Baba Novac, căpetenie a lui Mihai. Radu Calomfirescu își are și el balada. Toate acestea ne fac să credem că vor fi fost și cântece cu Mihai Viteazul, care însă s-au pierdut. Căci balada lucra necontenit înainte la noi, baladă domnească, baladă boierească, precum e balada din Moldova în care se vorbește de un Vartic, boier al lui Petru Rareș.

Dar mai avem și altceva decât aceasta: avem cronica românească scrisă în românește.

Mihai Viteazul a cerut cronica oficială, dar lângă dânsul erau și boieri; între boierii aceștia, cei mai puternici, având o mulțime de sate, putând forma o oaste întreagă pe care să i-o pună la dispoziție domnului, erau frații Buzești. Aceștia aveau conștiința faptului că Mihai Viteazul fără de ei nu ar fi fost nimic; ei se simțeau reprezentanți ai țării, punând puterea țării la îndemâna domnului; credeau că întrupează vitejia extraordinară a neamului, ieșită din legendă și cântecele bătrânești. Și, atunci, ei au cerut logofeților lor să scrie, ca pentru dânșii, scoțându-i pe dânșii în rândul întâi, arătând cel mai mic fapt în care ei au fost amestecați, povestea epocii lor. Povestea aceasta este cuprinsă în așa-numita Cronică anonimă a Țării Românești, pe care trebuie să o atribuim lui Stoica Ludescu.

Povestirea începe cu o simplicitate extraordinară. Nu este acel avânt, acel sentiment de pitoresc, acea duioșie și putere de emoție, care formează caracterul întregii noastre literaturi populare și pe care am recunoscut-o și în povestirea despre pribegia lui Petru Rareș. Toate acestea nu le avem aici: sunt numai rânduri simple ale unui om de ispravă.

Limba este de atunci, dealtfel potrivit cu starea de spirit pe care o constatăm și din inscripția de pe piatra de mormânt a lui Stroe Buzescu. Puțină vreme după moartea lui Mihai Viteazul, Radu Șerban, urmașul lui, a dat o luptă cu tatarii în părțile Teleajenului între Ogretin și Teișani. Tatarii se istoveau dând asalturi zădarnice împotriva tranșeelor ordonate de italianul venit în ajutorul lui Radu-Vodă, Tommaso Cavriolo; atunci ei, care știau și românește, au început a

batjocuri pe cei care stăteau ascunși înăuntrul tranșeelor, și, ca urmare, a ieșit singur Stroe Buzescu de o parte și un tatar de alta, din neamul hanului, și s-au bătut; tatarul a fost învins, însă și Stroe Buzescu a murit mai târziu, de rana primită atuncea. Și soția lui a pus pe piatra mormântului întreaga poveste în cuvinte românești, încheind cu acest strigăt: „și nu fu pre voe câinilor de tatari“. Strigătul, cu totul neobișnuit pe o piatră de mormânt, strigătul acesta țâșnit din inima văduvei care se mângâie că soțul ei a stropit cu sângele lui biruința, face cât o cronică întreagă.

Dar avem pe Mihai Viteazul însuși, care rostește, nu, ca Ștefan cel Mare, câteva cuvinte de război sau câte o proclamație după 1475 ori și un strigăt de durere transmis prin ambasadorul său Veneției, ci pe Mihai care vorbește pe larg, de două ori, despre gândurile, isprăvile și suferințele sale. O dată înainte de catastrofa din 1601, a doua oară, când, fugar, ca și Petru Rareș, cu câțiva călăreți lângă dânsul, după ce fusese bătut în părțile Buzăului, ale Argeșului, ajunsese la împăratul, nu ca să-l roage, ci pentru a-și arăta dreptatea. Un memoriu al lui Mihai Viteazul către Rudolf al II-lea, într-o latină de cancelarie care nu-i poate întuneca limpeziciunea gândului sincer și îndrăzneț, era cunoscut de mult. Altul, printr-un hazard fericit a fost găsit în Arhivele din Florența, de dl Pernice, publicat într-o revistă italiană, semnalat de mine la Academia Română și redat în traducere românească într-o bibliotecă populară din Ardeal. Mihai înfățișează acolo toată viața lui, într-o expunere splendidă: într-adevăr o pagină de înaltă literatură. Spune cum a ajuns la domnie, ce greutăți a întâlnit, cum a putut să se apere de greu împotriva năvălirilor turcești și tătărești, în ce situație a fost pus prin lupta pe care a început-o, și, înainte de toate, ceea ce răsună de la un capăt la altul al documentului este acest strigăt: eu nu o fac pentru mine, o fac pentru voi, pentru toată creștinătatea; pentru ea m-am pus în primejdie pe mine și această biată țară a mea, pentru binele ei; deci nu mă ajutați pe mine pentru mine, ci sunteți datori față de voi înșivă să mă ajutați.

Puneți alături tânguirea lui Ștefan cel Mare către Veneția de ceea ce spune Mihai Viteazul, și veți vedea cum, în aceleași împrejurări, de-a

lungul vremurilor a răsunat, prin oamenii pe care i-am avut în momentele mari, același glas al țării.

Aceste două lucruri: spiritul de jertfă și strigătul către dreptate care nu moare niciodată, sunt notele caracteristice românești care ni se înfățișează deplin în aceste scrieri cu adevărat nemuritoare, care sunt — cu voia oricui, și în orice limbă ni s-ar prezenta — literatură.

IV. CUVÂNTUL ROMÂNESC ÎN SCRIPTURĂ

Odată, traducerile din secolul al XV-lea fuseseră formate în anume colțuri și păstrate în anume margini. Dar în veacul al XVI-lea, în a doua jumătate, apar Catehismele, traducerile bisericești, făcute în Ardeal, supt influența luteranismului, și pe care sașii le-au plătit și au căutat a le răspândi, ca și, mai ales, acelea ieșite din biserica oficială, calvină, care avea un „superintendent“ al ei, priveghind această organizare patronată de stat și introducând prin sfat, și, la nevoie, cu de-a sila, limba românească în biserică, înlocuind cărțile slavone pe care în batjocură le numea boscoade, prin traducerile husite, patronate și de sași, încurajate și de guvernul calvin din acel moment al Ardealului. Toate acestea însă — Evanghelii, Psaltiri, slavo-române, românești, o Palie, un Vechi Testament tradus în românește, de preoți bănățeni, așteptând și explicații ale Scripturii traduse din ungurește — aveau un caracter revoluț ionar. În ceea ce privește pe domnii Moldovei și ai Țării Romă nești, ei au avut o atitudine de hotărâtă reprobare a acestor traduceri, care treceau peste dogma limbii sfinte, care ieșeau dincolo de marginile stricte pe care le trăgea biserica de stat. În lucrările acestea, care mergeau din om în om, cu oarecare frică și pază, cu bucuria care iese din lucrurile oprite, avea omul gândul că-și atrage, dacă nu blestemul bisericii, totuși o dezaprobare care putea merge până la prigoană.

Pe când către sfârșitul secolului al XVI-lea lucrurile nu mai sunt așa.

Însăși biserica, măcar în Muntenia, începe a vedea cu mult mai larg aceste traduceri în românește: dogma slavonă a fost oarecum, în parte, părăsită. Între biserică și între limba țării s-a stabilit atunci o legătură care nu exista, nu putea să existe înainte de aceasta. Natural, totdeauna bisericile organizate au frică de noutăți, ele sunt strâns legate de tradiție. Și cât de lungă este tradiția creștină nu numai în ceea ce privește dogma, dar și în ce privește textul rugăciunilor! Numai în ce privește predica, libertatea era cu mult mai mare, și predici în limba românească trebuie să fi existat din vremuri foarte vechi.[9] În ceea ce privește oamenii care compuneau biserica, poate avuseră și ei aceleași dorințe de a ieși din cadrele vechi, totuși tradiția era așa de puternică, încât biserica nu se putuse hotărî să ia o măsură contrară tradițiilor celor vechi, cum, odinioară, cu secole în urmă, abia căpătaseră un Chiril și un Metodiu dreptul de a întrebuința în liturghie limba slavonă veche în locul celei grecești.

Totuși, a venit un moment, în principatul muntean, când, la o întrebare făcută din partea tipăritorilor de cărți românești din Ardeal, dacă nu s-ar putea ca pe lângă Cazania care exista, Cartea de învățătură calvină, răspândită în anumite regiuni sub influența, cum am spus, a statului și a nobilimii ungurești, să se ofere și o altă Cazanie ortodoxă, care să nu poată fi bănuită, dând un text aprobat de biserică și putând fi astfel răspândită pretutindeni — e vorba de Cazania de la Brașov, din 1580 — ierarhii munteni au trimis vechiul „tâlc“ al lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, carte sigură, pe care credincioșii bisericii răsăritene o pot întrebuința fără nici un fel de frică. Aceasta înseamnă însă un foarte mare lucru: biserica ieșea de sub influența exclusivă a limbii slavone.

Și un alt semn. La începutul secolului al XVII-lea, undeva, prin Oltenia, trăia un călugăr a cărui biografie desigur nu se va putea face niciodată, fie măcar în forma cea mai simplă; nici numele nu i se poate lămuri deplin, căci uneori este într-o formă, alteori în alta: Mihail Moxa sau Mihail Moxalie. Călugărul avea cunoștințe de slavonă, fiind poate în legături cu Vidinul, cu Diiul, cum se spune și până acuma. Călugărul acesta a început a traduce și a dat o parte a unei cărți care nu exista

până atunci în românește.

Istoria, pentru vremile mai vechi, aceasta însemna Biblia. Dincolo de Biblie, era ceea ce-și aducea aminte fiecare. Analele din mănăstiri, pe care de fapt nu cred că le citea cineva. Letopisețul de la Bistrița, Letopisețul de la Putna, cronica după Manase a lui Macarie, a lui Eftimie, și, mai târziu, cronica lui Azarie nu erau cărți care să se adreseze poporului și nu le citeau nici măcar boierii.

Ei cunoșteau istoria țării după tradiție. Prin urmare, dacă istoria țării lor nu o cunoșteau, cu atât mai mult nu aveau nici un interes pentru ceea ce numim istorie universală. De la un timp însă, unii cărturari, și în special cărturarul de care vorbesc, au căutat să-și explice ce legături ar putea să aibă domnii Țării Românești și ai Moldovei cu ceea ce se petrecuse mai înainte. Existau anume cronografe care împrumutaseră sistemul lor de la Bizanț. Se cuprindea în ele o istorie universală, care pornea de la facerea lumii, făcea legătură cu Biblia, cu istoria romană și istoria bizantină, cu istoria statelor post-bizantine, sau alături de Bizanț, de dincolo de Dunăre, sârbi și bulgari, și era firesc să se cerce a se duce mai departe aceste cronografe, căci viața politică a creștinătății nu trebuia să fie întreruptă; era un sultan la Constantinopol, dar sultanul acesta, deși împărat și succesor al împăratului bizantin, totuși nimeni nu se putea gândi să-l considere pe el drept continuator adevărat al tradiției creștine a Bizanțului.

Se puteau gândi, deci, oameni de la noi, sau și de dincolo de Dunăre, dacă tradiția aceasta, care ajunsese la Bizanț și trecea pe la sârbi și bulgari, nu ar putea fi continuată și în părțile noastre.

Și s-a ajuns astfel a se face cronografe care cuprind ceva din istoria poporului românesc. Foarte puțin, dar cuprind ceva. Sunt astfel, cum am mai spus, forme de cronografe care trec până la istoria principatelor noastre, până la 1620, noi prezentându-ne ca înșiși continuatorii împăraților bizantini, care, altfel, erau reprezentați de sultan.

Moxa a făcut o traducere după un astfel de text. Traducerea lui a fost socotită la început o operă originală. Hasdeu i-a dat o ediție nouă în

acea frumoasă și ciudată carte care se cheamă Cuvente den bătrâni. Dar, mai târziu, Ion Bogdan a găsit textul bulgăresc original, căci de fapt nu e decât o traducere într-o limbă încă foarte aproximativă și nedibace în a cuprinde un subiect care până atuncea nu fusese niciodată îmbrăcat în românește. Ceea ce Mihail Moxa adaugă ca lucruri privitoare la noi e foarte puțin; data întemeierii Moldovei, luată fără îndoială din analele moldovenești — și ar fi foarte interesant să se știe cum a ajuns călugărul oltean să cunoască analele slavone ale Moldovei; ar trebui să admitem un fel de circulație între mănăstiri, schituri de călugări între dânsele.

Cartea aceasta, lucrată grosolan de călugărul care a lucrat și la nomocanoane, adică legiuiri bisericești, așa cum fuseseră în Bizanț — de partea aceasta va fi vorba pe urmă — a fost făcută sub influența și din îndemnul unui vlădică, episcopul de Râmnic Teofil. Avem a face, deci, cu pătrunderea în biserică a limbii românești pe vremea când îndemnul unui mitropolit muntean spunea ce anume să se traducă, pentru ca astfel Cazania să se poată citi și în biserica noastră românește. Și este vorba de un episcop de Râmnic care ocrotește pe călugărul vulgarizărilor în materie de învățătură, care a prefăcut cronograful în limba românească. Biserica se împacă astfel cu limba vulgară.

În același timp în care biserica ajungea la această hotărâre, foarte bogată în urmări, statul, de multe ori de nevoie, făcea același lucru. Întâi Simion Movilă, domn muntean de uzurpație, frate de domn moldovenesc, venit cu ajutor polon și cutreierând țara de la un capăt la altul, urmărit de dușmanul mult mai puternic decât dânsul, nu-și poate organiza, la începutul secolului al XVII-lea, o cancelarie slavonă. Rivalul lui mai fericit, Radu Mihnea, om învățat, care fusese pe la Veneția și pe la Muntele Atos și care era cu desăvârșire la înălțimea prinților de pe vremea aceea, foarte pompos, cu o curte strălucită, care se încunjura de o gardă îmbrăcată în costume frumoase și care și-a făcut un palat la Hârlău, avea fără îndoială o cancelarie slavonă și prin urmare dădea documente în limba slavonă. Al treilea concurent la domnie, Radu Șerban, este un simplu boier, ridicat de boierii ceilalți,

pentru a fi continuator al tradiției lui Mihai Viteazul; el are astfel un sprijin foarte puternic în boierimea luptătoare de țară, care este cu dânsul; și la el e o cancelarie, și prin urmare actele lui sunt în slavonește. Numai când, pribeag, părăsit și sărac, va fi să-și facă mai târziu, la Viena, testamentul, pentru că nu avea la îndemână logofăt de slavonește — și, din țară, boierii lui Radu Mihnea i se adresează într-una din cele mai admirabile scrisori care s-au scris în românește — limba pe care o va întrebuința va fi cea românească. Pe când Simion Movilă, care se găsește într-o situație cu mult mai rea, silit să rătăcească înainte de a se întoarce bătut, cu picioarele legate sub burta calului din porunca tatarilor, în Moldova lui, acesta scrie, de nevoie, românește.

Așa, prin anii 1620—1630 limba românească începe să pătrundă chiar și în actele publice, pe lângă inscripțiile de mormânt. Până acum limba aceasta de foarte multă vreme era întrebuințată în corespondența privată și în acele zapise care pregăteau actele solemne.

Acuma venim la efectele pe care a putut să le aibă tolerarea limbii românești de către biserică și acest amestec din ce în ce mai puternic al limbii populare chiar și în actele de stat. Nu-și poate închipui cineva îndeajuns bucuria pe care o poate simți un popor, în straturile lui adânci, atuncea când înțelege cuvântul lui Dumnezeu, actele privitoare la administrația lui, care nu i se mai adresează într-o limbă necunoscută, atunci când el prinde și înțelege ceva literatură și când păturile de sus binevoiesc să-i vorbească: la orișice popor care are într-însul puteri sufletești, aceasta înseamnă o adevărată înflorire, și înflorirea aceasta se simte și la noi.

De câte ori ni se prezintă, din secolul acela, un manuscript, pe care ni l-a păstrat timpul, de obicei neîngăduitor, din el se desface o viziune, confuză încă, dar adânc mișcătoare.

Desigur s-a simțit în acest secol un foarte mare avânt de bucurie, de îndrăzneală, de hărnicie prin mănăstiri, prin unele curți episcopale și mai târziu chiar printre laici. Limba aceasta, prin urmare, nu era un lucru de ascuns, un lucru de lepădat, care să dispară de la sine

înaintea maiestății limbii bisericești, a limbii oficiale, a limbii celor mari, ci era și ea o limbă în care se poate rosti cuvântul lui Dumnezeu și istoria omenirii, care putea să apară în Cazanii și Cronografe. Și atuncea a început o muncă modestă, anonimă, în toate colțurile pământului românesc. Nu s-a făcut până acuma statistica tuturor manuscriptelor în care ni se prezintă Sfânta Scriptură, deosebit de Viețile Sfinților sau de predici. Dacă s-ar căuta, de către tineri de pildă, atent, mai ales prin Ardeal, străbătându-l sat de sat și răscolind bisericile, cred că s-ar putea găsi o mulțime de astfel de dovezi ale imensei munci smerite a unor oameni care, fără să știe unii de alții, căutau să strămute în limba românească ceea ce mai târziu dincolo de cuvântul Domnului a trecut pentru a crea o întreagă literatură populară. În acest Ardeal am găsit fragmente din Viețile Sfinților, anume o Viață a Sfintei Paraschive, dar manuscriptul nu l-am ridicat și astăzi desigur că nu mai există. Altă dată am găsit, între manuscriptele pe care le am, o Viață a Sfântului Teodor Tiron, care nu aparține însă aceleiași regiuni.

Dar încercările acestea de a se da încă de atunci Viețile Sfinților, traducerea Psalmilor și a Evangheliei, de către oameni care nu aveau cine știe ce învățătură înaltă și care deprinseseră numai puțină slavonește, au rămas în manuscript. Oamenii aceștia în mănăstirile lor, în bisericuțele lor traduceau așa, pentru plăcerea lor; nu le trecea prin minte că opera lor ar putea să fie tipărită.

Dar, mai târziu, la 1670—1680, cărturarii, preocupați de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traducerile acestea naive, încercate prin deosebite locuri pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimte totuși înfluența încercărilor anterioare.

Biblia lui Nicolae Milescu, care a apărut odată în manuscript la București și pe care am cumpărat-o, cred — nu știu dacă se mai păstrează sau dacă face parte din lotul celor trimise la Moscova — acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asemănător cu Biblia lui Luther sau cu Sfânta Scriptură în englezeș te din secolul al XVI-lea, care s-au făcut de la început fără nici o pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc.

Marea însemnătate a Bibliei din 1688 stă deci tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat și fixat într-o formă definitivă, și astfel pentru acea vreme Biblia de la 1688 este o operă de unitate națională, am putea chiar spune că este cea dintâi operă de unitate națională în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte.

Aș vrea să nu fiu învinuit de prea multă îndrăzneală dacă voi căuta să fac aici o apropiere din domeniul vast al istoriei spiritului universal, când voi spune că în acest curent este ceva „franciscan“.

Într-un moment din evul mediu înțepenit în latineasca lui, în teologia lui, în scolastică și în disciplina ierarhică de fier, în biserica aceasta cu fereștile închise, lăcătuită, zăvorâtă, printr-o minune, Sfântul Francisc a apărut ca un nou Hristos dezrobit din păgânismul creștin care se alcătuiese peste doctrina dezrobitoare a lui Isus. Atuncea a fost înflorirea cea mare a Europei catolice și au cutezat oamenii ceea ce nu cutezaseră înainte: adică a nu fi pretențioși, și cea mai cutezătoare faptă a omului este tocmai aceasta: a fi simplu, a fi așa cum l-a lăsat eriditatea întipărită într-însul și ce-i îngăduie elementele de personalitate adause pe lângă această ereditate. Sfântul Francisc a creat astfel o întreagă mișcare, care a dat în pictură pe Giotto, în literatură pe Dante, căci Dante nu poate fi înțeles fără de franciscanism. Suflul mistic care se ridică peste toată știința medievală și teologică răsuflată și-i dă o actualitate externă este spiritul franciscan. Și la noi a fost tot așa: în locul preotului „boscoadelor“, spunând Tatăl nostru slavon, pe care poporul nu-l înțelegea și-l caricaturiza, făcând din Tatăl nostru slavonesc o glumă românească pe care o întâlnești și acum în limbajul popular, s-a găsit posibilitatea de apropiere și de sufletul celui din urmă cerșetor vagabond, celei din urmă femei fără cunoștință de carte, a cuvântului Domnului. În loc ca omul să stea sufletește afară din biserică, el intrase înăuntrul bisericii, și pentru prima oară simțise pe Dumnezeu într-însa și într-însul. Călugărul, popa smerit din satele mărunte puteau și ei acuma înțelege cuvântul pe care îl rosteau în lăcașul rugăciunilor de speranță și mângâiere.

Dar în afară de o nouă literatură s-a mai creat și altceva: s-a creat și un nou stil, mai ales în Moldova. Pentru că Moldova a fost mai mult stăpânită de influența acestui curent popular care a trecut pe urmă și în Muntenia. Sub unele raporturi Muntenia este mai populară, precum sub raportul politic. Dar sub raportul celor culturale sunt mai populari moldovenii.

În această Moldovă din secolul al XVII-lea sunt două personalităț i reprezentative în acest domeniu. Una este mitropolitul Varlaam, care a ajuns la scaunul său fără a fi fost vreodată episcop, ceea ce este caracteristic. A stat douăzeci de ani egumenul mănăstirii sale, din simplu fiu de țăran de prin părțile Odobeștilor, absolut fără nici un fel de preocupații mai înalte în domeniul cultural, având ceva din felul de a fi al domnului ridicat din ținuturile acestea putnene, Istrate Dabija, la judecata căruia nimeni nu venea după-masă, ci numai dimineața. Din regiunea aceasta așa de pitorească și de originală a plecat Varlaam pentru ca să ajungă de-a dreptul mitropolit al Moldovei, lângă cel mai luxos domn pe care, până la Brâncoveanu, l-au avut țările românești, lângă Vasile Lupu cel cu veleități de împărat bizantin, pentru a rămânea totuși până la sfârșit și a muri ca un călugăraș modest. Când Vasile Lupu a adus tipografie, când a împrumutat de la rușii de apus elementele trebuitoare pentru a întemeia tiparul său de la Iași, când a vrut să vădească înaintea creștinătății întregi că și el, așa cum făcuseră împărații bizantini de odinioară, pe care el voia să-i imite și în nume, dă îndemnuri și sprijin în ale cărții, pe lângă celelalte merite pe care le are ca ridicător al celor mai frumoase monumente bisericești, făcute doar din piatră împodobită și suflată cu aur, el a cerut și lui Varlaam să dea un răspuns la Catehismul calvinesc care se tipărise în Ardeal. Varlaam a dat „Răspunsurile“ lui.

Mergând Varlaam în București, a făcut cunoștință cu cineva, cu care vom face și noi cunoștință îndată, cu cumnatul lui Matei Basarab, Udrișteă Năsturel, cel cu trei nume: Udrișteă, de acasă, Oreste din grecește și Uriil pe evreiește. Nimic mai interesant nu trebuie să fi fost decât întâlnirea între Varlaam și între Udrișteă-Oreste-Uriil, unul vorbind în moldovenească lui, altul exhibând slavonească, latinească,

grecească și întâmplător și evreiasca lui.

Udriște l-a îndemnat și el pe Varlaam la răspunsul pe care ca mitropolit fu silit să-l scrie: când acest răspuns se va publica, se va vedea cât de mediocru teolog era mitropolitul Moldovei.

Dar părintelui Varlaam i s-a cerut, de spiritul vremii, să facă și o Cazanie și el a făcut pe aceea care-i poartă numele. Cea din 1580 nu mai ființa de multă vreme, și satele cereau să se dea o tâlcuire nouă a cuvântului Evangheliei. Varlaam, fără de prea multă cercetare a izvoarelor, dă Cartea românească, învățătură pe Duminecile și praznicele cele mari, din 1640. În această operă masivă, cu groasa slovă citeață, de tăietură galițiană, este desigur o parte originală, dar stilul este al autorului: Varlaam a lăsat toată învățătura câtă o știa și o putea ști și a vorbit pe înțelesul țăranilor săi. De aici vine un fapt pe care l-am constatat din Ardeal nu o dată: în biserici părăsite, din praful îngrămădit de sute de ani poate, iese din când în când câte o foaie cu acea slovă mare, hotărâtă, în care recunoști imediat Cazania lui Varlaam. În biserică nu se mai slujește, glasurile au amuțit de multă vreme, în cuprinsul zidurilor pustii s-a îngrămădit pulberea uitării din an în an, din deceniu în deceniu, din secol în secol, și cu toate acestea nu mor foile din Cazania lui Varlaam, care arată ce legături existau cândva între toți românii, din toate satele cuprinsului românesc, măcar de ar fi fost pe alocuri stăpânitori de alt neam decât al călugărașului ajuns mitropolit al Moldovei. Și aceasta încă este operă de unitate națională, o unitate care se face în suflete, pentru că ardeleanul cere același grai pe care îl cere și moldoveanul și munteanul.

Nu o dată, când vine, în satele de acum, un preot cu teologie și vrea să introducă în mintea sătenilor lui elemente de cărturărie așa cum de multe ori nu le înțelege nici el singur, deși a dat, sau, mai adevărat, tocmai pentru că a dat examene dintr-însele, se ridică din mulțimea aceasta un glas care zice: „Părinte, zici foarte bine, dar mai bine după cartea cea veche“. Cartea cea veche pentru toate provinciile românești este această carte a părintelui Varlaam.

Pe alocuri cartea se poate asemăna în vrăjirea ei de sfinți și de îngeri

cu o pânză a bunului „frate“ Angelico, meșter de chipuri dumnezeiești pentru oamenii cei buni.

Ea ar merita o retipărire în seria, pe care zăbovim s-o începem, a Tezaurului vechii cărți românești, învățătoare de stil și adesea și de spirit peste rătăcirile vremilor.

Dar de la această explicație a cuvântului lui Dumnezeu într-o limbă oarecare de proză, a trebuit să se treacă în curând la altceva: la cuvântul lui Dumnezeu înfățișat în versuri, în versurile acelea care până acuma apăruseră doar în doine și în cântecele bătrânești.

Psaltirea exista în traducere și traducerea aceasta era înțeleasă de orișicine, dar altfel se înfățișează orișice carte atuncea când i se adaugă magia versului, dulcele cântec de fiecare clipă al silabelor.

A fost cineva în Moldova, tot sub influența acelui curent franciscan, care a înfățișat așa Psaltirea pentru orice sătean, pentru orice minte, oricât de umilă, care se dorește aproape de Dumnezeu.

Și acela a fost mitropolitul Dosoftei.

Acesta a venit din regiuni străine de țară, poate din Galiția, dacă socotim după numele pe care-l purtau părinții lui. Pe mamă o chema Misira, pe tată Leontari, pe un bunic Barila, fără îndoială nume străine: Leontari aduce a grec, a negustor grec, Misira este un nume oriental care înseamnă „egiptean“. Dosoftei a stat o bucată de vreme la mănăstirea Secul, întemeiată la sfârșitul secolului al XVI-lea, și după aceea s-a ridicat în ierarhie pe căile obișnuite. Știa latinește, grecește și era un om învățat, care păstra legături cu lumea înaltă din care plecaseră odinioară părinții lui, și în mijlocul căreia învățase poate el însuși în cei dintâi ani de tinerețe, căci nimic nu exclude ca, înainte de a intra în mănăstire, să fi avut contact cu școlile și cu lumea cărturarilor din Liov. Când ajunge mitropolit, în loc să se apuce îndată de înaltă teologie — și este întrebarea dacă nu ar fi putut-o face, căci îl vedem uneori discutând cu istoricii și capabil de a întrebuința cărțile de învățătură din Apus, de a se coborî în lumea documentelor pentru a preciza un punct de cronologie, și meritul cel mare nu este de a fi

popular atunci când nu poți fi decât popular, ci să fii popular când poți încerca orice, când ai toate mijloacele de cunoștință și te poți ridica prin ele oricât de sus — el a avut gândul de a pune în mâna oricărui moldovean, într-o limbă pe care o pricepea la început mai puțin, căci Dosoftei a fost până la sfârșit un învățăcel în ce privește românească, traducerea Psaltirii. El o va face și în proză, când, în deosebire de Liturghia sa, plină de o mulțime de expresii care nu erau să se încetățenească niciodată, el ajunsese acum la o mai mare desăvârșire a cunoștințelor sale în limba țării; dar ceea ce nu se poate face în proză a putut foarte bine în versuri. Și nu este nici o îndoială că, în ce privește redactarea versurilor sale, el nu a fost ajutat de nimeni, ci singur, prin familiarizarea cu poporul, cu sufletul lui, a ajuns a fi un rostitor al geniului românesc. Astfel, după ce, poate, adunase acum din cărți grecești materialul pentru Viețile sfinților, o serie întreagă de volume tipărite în frumoasa literă nouă împrumutată de la Moscova, el s-a apucat să traducă și psalmii în versuri.

Când dl Bianu a reeditat acești psalmi, a vorbit de un original polon scris de Kochanowski, un om al Renașterii, care prelucrase, sub influența unor anumite idei abstracte, vechii psalmi ebraici într-o limbă polonă care, de ce să ascundem, nu are nimic popular în caracterul ei. Așa încât, dacă eruditul Kochanowski trebuie să fie citat pentru a se arăta că și în alte țări avuse cineva îndrăzneala de a preface psalmii în versuri moderne, nu putem totuși vorbi de o creațiune a lui Dosoftei prin Kochanowski. Dosoftei, îndemnat sau ba de cunoștința cărții acesteia polone, a prefăcut psalmii nu numai pe metru românesc și cu rime luate din poezia populară, dar introducând adeseori peste cuprinsul autentic al originalului o mulțime de elemente de observație, o mulțime de alte împrumuturi, care vin din însăși viața poporului românesc, el a ajuns astfel de foarte multe ori la lucruri de toată frumusețea, care foarte adeseori nici nu au nevoie de îndreptare pentru a plăcea și astăzi.

Aceasta până la bucățile care au trecut pe urmă în cântecele de stea cu care merg copiii de le cântă sub ferestrele luminate în serile de la sfârșitul lui decembrie. Cu câtă plăcere se aude și acum psalmul cel

mai dureros dintre toate, acela care înfățișează pe evrei plângând la ruinele Ierusalimului: La apa Vavilonului Jelind de țara Domnului Acolo șezum și plânsem La voroavă că ne strânsem.

De te-am mai putea uita-te, Ierusalime cetate!

În anii cei mai grei ai noștri, când mulți erau smulși de la vetrele lor, plecați prin alte părți sau prin străinătăți depărtate, când foarte mulți nu-și mai puteau închipui vremea întoarcerii la vatră sub steagurile de biruință, de atâtea ori în sufletul celor care cunoșteam vechile versuri ale lui Dosoftei, a răsunat psalmul: De te-am mai putea uita-te, Ierusalime cetate, Ierusalimul din care ne izgonise pedeapsa păcatelor noastre.

Dar acest curent franciscan, acest curent duios, popular, atingând atâtea elemente ale sufletului omenesc celui mai smerit, a avut o întindere care a trecut dincolo de literatură. Avem scrisori din vremea aceea, și scrisorile acestea oglindesc exact același spirit.

Cu mulți ani înainte s-a întâmplat să găsesc în arhive ardelene scrisori de-ale lui Gheorghe Ștefan, care a înlocuit pe Vasile Lupu.

Un om cu totul deosebit de acesta: Vasile Lupu, mândru, trufaș, succesor, în speranță, al împăraților bizantini, unul dintre aceia către care toată creștinătatea răsăriteană se uita cu o deosebită încredere; Gheorghe Ștefan reprezintă un smerit boier de țară, care stătuse mereu între țăranii lui, făcându-și rugăciunea în biserica de sat, om voios și bun de glume. Când pregătea conspirația contra lui Vasile, cum sta cufundat în gânduri, sprijinit în toiag — căci era logofăt mare al Moldovei — i-a spus cineva râzând: „Ce zici din fluier, logofete?“, iar el, care aștepta să se coboare trupele ardelene pentru răscoala lui, a răspuns: „Zic să-mi vie oile de la munte și nu mai vin“, sau, altă dată, întâlnind un rădvan cu o jupâniță frumoasă, el a spus, fără multă vorbă, vizitiului să întoarcă la el acasă, de și-a făcut-o soție. Cine i-a văzut chipul cu mustățile lăsate a oală știe că trebuie să fi fost un om aspru, dar plăcut la vedere; Gheorghe Ștefan, această expresiune a spiritului popular, încoronat într-un boier de țară, domn de folklore al Moldovei, a avut de pus la cale o mulțime de greutăți cu vecinii, pe

care deseori țara nu-l putea ajuta să le rezolve. Și a recurs la tot ce avea mai spontaneu, mai duios și mai hâtru cuvântul oricui pentru a-și îndreptăți nevoile și a-și curăți conștiința de îmbolditorii la plata datoriilor sale.

În cuvintele acestea de biet datornic domnesc care nu poate mulțumi pe puternicul său vecin și care cu atâta sinceritate spune că i-a secat izvorul vistieriei, că el ar fi bun plătitor, dar punga lui se împotrivește, vedem fără îndoială exact același spirit ca și în Cazania lui Varlaam și ca și în psalmii, care astăzi încă se cântă în nopțile de Crăciun, ai lui Dosoftei.

Deodată însă asupra acestei forme populare vine școala, vine cartea, vine învățătura. Am avut și noi o epocă de Renaștere.

Această Renaștere este, firește, mai puțin fecundă decât în alte părți, dar cu toate acestea constituie unul din fenomenele cele mai interesante în trecutul nostru cultural și literar. Nou nu ne mai putem închipui astăzi literatura noastră așa cum pe vremuri o prezenta un Gaster într-o mare colecție germană, legând manuscript de manuscript, ca și cum noi nu am fi fost decât niște copiști ai slavilor de peste Dunăre și numai în cele bisericești am fi adăugat glasul nostru la concertul celor care cântau slava lui Dumnezeu. La aceasta, putem răspunde astăzi că nu a fost o singură mare mișcare intelectuală în Apus, la care, aducând și noi o producție literară oarecare, să nu ne fi integrat între nevoile noastre și sub apăsarea pe care am suferit-o și de care trebuie să ținem seama. Am mers pas de pas cu dezvoltarea culturală generală a Europei, chiar în domeniul acesta al Renașterii, și anume în faza ei cea din urmă. Ce bine ar fi fost dacă am fi cunoscut Renașterea și pe vremea când ea era un fenomen creator și spontan, pe vremea când era o mișcare înnoitoare pe toate terenurile! Dacă s-ar fi întâmplat ca Despot-Vodă, care fusese pe vremuri un copist de manuscript în Apus, un student în medicină la Montpellier și un oaspete la Paris până să ajungă poet laureat și istoriograf al lui Carol Quintul, apoi prietenul celui mai mare aventurier polon, Albert Laski, dacă Despot, care s-a încoronat așa cum se încoronau suveranii din Europa de unde venea el, atribuindu-și și o descendență care ducea

până la Ștefan cel Mare, și care anticipa unitatea politică a românilor prin cuvintele în care el aducea aminte tuturor românilor de strămoșii romani, dacă acela care a înființat școala latinească de la Cotnari, aducând învățați apuseni destul de destoinici pentru ca să fie mai târziu reținuți de orașul Brașov, ar fi izbutit să se împământenească, dacă nu se întâmpla căderea lui prăpăstioasă: am fi avut desigur și noi o Renaștere. Și de aceea este bine ca, peste tragicul cu care el și-a isprăvit viața, să înțelegem ideea cu care a venit și posibilitățile care ar fi putut pleca de la dânsul.

Dar Renașterea a avut o influență asupra noastră în faza în care ea devenise rece, înțepenită, prin produse pedante de școală, în care nu mai era țâșnire de viață nouă. Și era atâta deosebire între acela care se împărtășise de Renaștere în Apus chiar și elevul care o învățase numai în școlile de la Liov sau, și mai puțin, de la Bar, în Podolia, ca Miron Costin!

Acel care a impus Renașterea în ce privește cărturăria bisericească este un fiu de domn moldovenesc, contemporan cu Udriște Năsturel, care, acesta, a învățat cam prin aceleași locuri, însă, el, mergând până în Moscova. Aici stă deosebirea între Udriște și acela despre care vom vorbi și pe care îl chema Petru Movilă. Petru Movilă este un învățăcel, un ucenic, un „spudeu“, pentru ca să întrebuințăm cuvântul grecesc trecut și în slavonește, în școli galițiene, pe când Udriște Năsturel a învățat și la Moscova și și-a adaus și o învățătură slăvonească de un alt caracter. Petru Movilă, doritor de o domnie pe care n-a putut-o atinge niciodată, a ajuns a fi un vestit egumen al lavrei din Kiev, apoi un mitropolit al rușilor apuseni. S-a scris și acum în urmă despre dânsul, pe baza unor descoperiri nouă, de profesorul P. P. Panaitescu, și desigur că astfel Petru Movilă se înfățișează puțintel schimbat, dar rămân totuși de fixat și alte lucruri în precizarea adevăratului caracter al lui.

El a scăpat pe rușii de apus de catolicism, și de aici ar fi ieșit imposibilitatea de a mai trăi a unor anumite tendințe naționale care fuseseră atâta vreme strâns unite cu biserica. Dar mitropolitul de Kiev nu a fost numai un teolog, ci și un creator de tipografie, un răspânditor

de cărți sfinte în slavonește. Un om de carte latină, un om de îndreptare occidentală, un curtean al regelui polon, amestecat într-o viață care nu avea nimic a face cu neamul și nici cu ortodoxia tradițională, dar el a fost totuși și un frământător al vieții noastre bisericești.

În tipografie, în școala de tradiție slavonească, în traducerile noastre, în toate e amestecat Petru Movilă, care, atuncea când rămânea cu el singur în chilia lui și duioase amintiri îi răsăreau în suflet, nu vorbea nici grecește, nici rusește, nici polonește, ci, ca acasă, odată, românește. Biograful lui, răposatul Ghenadie de Râmnic, fost elev el însuși al școlilor înființate de Petru Movilă, înseamnă astfel de cuvinte care se găsesc în hârtiile lui. Și i-a plăcut fostului pretendent Pătrașcu-Vodă să vorbească de minunile care s-ar fi săvârșit în Belgrad, în Alba-Iulia lui Mihai Viteazul, cu prilejul sfințirii mitropoliei de acolo. Până la închiderea ochilor lui obosiți de muncă, el a rămas astfel un om al nostru.

Dar influența lui Petru Movilă, oriunde s-ar fi exercitat ea, a adus cu dânsa spiritul Renașterii, și de aici în biserica noastră acealaltă tendință, pe care o reprezintă Udriște Năsturel, el însuși o creațiune a lui Petru Movilă, căci, cu toate că școala le-a fost deosebită, direcția lor rămâne aceeași.

În lumea rusească se tipărise o frumoasă carte, Varlaam și Ioasaf, care, după cum spuneam și mai înainte, nu este altceva decât prefacerea pentru creștini a biografiei lui Buda. E legenda frumoasă a împăratului care a avut un fiu și a vrut să-l ferească de cunoașterea oricărei dureri a lumii, impunând ca el să fie ținut închis în palat unde nu era pentru el nici o suferință, nici o greutate. Scăpat, totuși, odată de acolo, el a văzut că în lume este și boală și mizerie și moarte, și aceasta a adus o revoluție în sufletul lui, ducându-l pe calea sfințeniei. Și Udriște Năsturel s-a apucat și el, după ce se dăduse o formă slavonă a acestei povești, să o prefacă în românește.[10]

Dar, dacă Renașterea a introdus în însuși domeniul religios o curiozitate pe care evul mediu creștin, care întârzie la noi, nu o avuse,

dacă a introdus o metodă pe care secolele anterioare nu o cunoșteau, în același timp a dat și preocupații care nu au a face cu religia, care întrec religia, ori sunt alături de dânsa, de multe ori mai sus decât cuprinsul ei, în ce privește nevoia de a se interesa și de altceva decât numai de generalitatea cărților bisericești. Și atunci s-au ivit două personalități de un caracter neîntâlnit până aici.

Noi avem cunoștință de istoria românilor, cum spuneam mai înainte, prin tradiție; cine știa și slavonește desfăcea poate și câte ceva din însemnările călugărilor, dar nu există nici un fel de dovadă că boierimea ar fi avut vreo atingere cu aceste lăcașuri unde se păstra în scris însemnarea cea veche despre trecutul nostru; ba, mai mult decât atâta, nici nu era curioasă de acest trecut și nu simțea nevoie să se hrănească din izvorul acesta, de multe ori așa de bogat, al trecutului. Dar Renașterea cere totdeauna legătura cu trecutul, o legătură strânsă cu dânsul; ea cuprinde o adevărată adorare față de lucrurile care au fost, față de oamenii și împrejurările de atunci, față de limba întrebuințată atunci și de stilul pe care îl aveau scriitorii în această limbă. Renașterea așa este: pentru viitor o disciplină, pentru trecut o religie.

Dar boierii noștri trăiau o parte din timpul lor dincolo de hotarele țării. Încă din secolul al XV-lea întâlnim, în Galiția, în afară de studenți din orașele străine, și oameni de țară, al căror nume îl cunoaștem; ei învățau, de pildă, la Stavropighia din Liov, mănăstire de cărturari legată direct de Patriarhia constantinopolitană. De câte ori frații de la Stavropighie aveau vreo nevoie, banii ieșeau și din vistieria Moldovei. Mai târziu, când pribegi din Moldova au trecut nu numai în Ardeal, ci și în Polonia, acolo și-au făcut învățătura. Toată școala lor a fost școală polonă; ei au fost, deci, studenți în limba latină, care știau și slavonește, căci nu se puteau face boieri fără să știe această limbă. Și unul dintre boierii aceștia pribegi umblați prin școli polone, Grigore Ureche, s-a apucat să scrie istoria țării lui. A făcut-o de la dânsul c-a simțit Grigore Ureche, pentru că învățase în școli din Apus, nevoia de a înfățișa în românește, întrebuințând și izvoare polone, redactate în limba latină, trecutul țării Moldovei? Sau Vasile Lupu, care în toate

domeniile a îndemnat, este acela care i-a cerut învățatului boier să dea istoria Moldovei?

În tot cazul, istoria Moldovei a lui Grigore Ureche este fără îndoială o creațiune a lui, în sensul că pentru prima dată se introduce critica istorică, pentru prima dată judecata omenească este întrebuințată pentru a se afla unde este adevărul din acele izvoare multiple care se întrebuințează deodată. Mai târziu s-au adus și umpluturi care au făcut pe C. Giurescu să creadă că nu mai avem a face cu textul lui Ureche, ci numai cu o refacere târzie a unui Simion Dascălul. Părere care-mi pare și acuma absolut greșită, căci Simion Dascălul era un „profesor“, un „om de catedră“, care nu cunoștea viața politică, iar cronica lui Ureche este nu numai o lucrare plină de erudiție, de spirit critic, ci, în același timp, și o carte de om politic, cartea cuiva care știa cum se cârmuiește țara, în spirit boieresc. Într-un studiu recent al dlui Panaitescu, s-a arătat cât de puternic se afirmă acest spirit. De pildă atuncea când vorbește de încoronarea lui Ștefan cel Mare, el arată cum se adună țara toată; țara îl proclamă pe Ștefan; puterea lui este, prin urmare, obținută nu de la singură biruința lui, ci, înainte de toate, de la voința țării, adică a boierilor cu mitropolitul în frunte. Aceasta este o declarație oligarhică boierească în sens polon, adică în sensul intereselor clasei căreia-i aparținea Ureche.

Dar, în afară de valoarea politică a cronicii lui Grigore Ureche, ea mai are o valoare în ce privește stilul. Ureche este un om de stil latin, un om de strict stil latin. Nu are decât să deschidă cineva orice pagină din cronica lui pentru ca să simtă imediat modelul care i-a stat în față. El nu se încurcă în amănunte; expunerea lui este totdeauna sigură și dreaptă: se vede disciplina admirabilă în care Ureche-și făcuse învățătura.

Astfel, în descrierea luptei de la Baia — pentru a lua un exemplu — pe lângă că se simte mândria națională a boierului care nu sufere pretențiile craiului Mateiaș, pe lângă că se recunoaște hotărârea ostașului, dar în fraza aceea lungă, după ce cade răspunsul lui Ștefan cel Mare: „nu au primit“ și apoi se ridică steagurile și lucesc în soare armele de luptă împotriva străinului, se distinge stilul eroic, fraza latină

lungă, cu bucățile intercalate, frământarea aceea de stil care vine dintr-o lungă experiență seculară a scrisului într-una din marile literaturi ale lumii. Aici nu mai este însăilarea lui Gheorghe Ștefan, cu schimbările sintac94 Nicolae Iorga tice de fiecare moment, ci este ceva care leagă logic toate elementele frazei, găsind în gramatică tot ce trebuie pentru a pune împreună și a confunda multiplele elemente într-un singur bloc de structură latină. Se va vedea pe urmă ce înseamnă, pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o altă disciplină de stil, italiană de o parte, polonă de alta, când se vor studia Cantacuzino Stolnicul și Miron Costin, personalități care își permit toate capriciile, pe când aici, potrivit cu spiritul Renașterii, originalitatea lui Ureche se supune unei discipline neînvinse, unor norme inflexibile de guvernare a stilului, și potrivit cu normele acestea întrebuințează cu o îngrijită cumpănire toate mijloacele retoricii latine.

Și de aceea la el și bucuria descoperirii originilor latine, mândria cu care se proclamă înalta noastră descendență.

Dar nu numai comentând cazul acesta al lui Ureche are cineva a face cu forma latină aplicată unui subiect românesc, înțeles altfel de cum îl înțeleseseră predecesorii lui, ci este în vremea aceea o adevărată iubire pentru opera transmisă de antichitate, dorința de a muta această operă în lucrurile românești, și dorința aceasta se manifestă în multe domenii.

Pe vremea lui Vasile Lupu și a lui Matei Basarab pravilele s-au prefăcut în limba noastră. Încă de pe vremea lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lăpușneanu se păstrau nomocanoane în Moldova, ca și pe vremea lui Mihai Viteazul, acest domn de război, care avea alte griji, căci epoca aceasta a Renașterii era o epocă de disciplină și în materie de drept. Dar în timpul lui Vasile Lupu s-a întâmplat să fie oameni care erau capabili de a traduce din grecește și de a înfățișa în românește aceste nomocanoane. Acela care a făcut-o a fost în Moldova, unde se forma la școală un Nicolae Milescu, Istrate Logofătul, care își zicea și Eustratie — și, dacă nu ar fi decât forma aceasta, încă am înțelege că avem a face cu un om al Renașterii. Acel Istrate, îndemnat de domn, care voia să aibă pravilele în limba țării, le-a tradus din grecește, într-

un manuscript care nu a fost niciodată tipărit, Cartea românească de învățătură.

Și în Muntenia au fost astfel de cărturari și călugări pe care Matei Basarab i-a întrebuințat pentru traduceri și care ne-au dat Pravila cea mică. Muntenii au copiat apoi opera de drept a lui Istrate, care s-a adus deci peste ceea ce exista în Pravila de la Govora. Lumii acesteia îi trebuiau deci norme de drept scrise. Chiar dacă societatea nu primea astfel de legi și dacă ea continua să aplice dreptul oral transmis de secole, totuși mândria domnului cerea ca el să aibă astfel de legi scrise, fie și dacă el însuși continua să judece după „obiceiul pământului“. El putea să arate însă înaintea tuturora legile bizantine introduse în țara lui.

De la drept s-a trecut la altceva. Până acuma câtva timp nimeni nu ar fi crezut că un izvor literar din antichitatea clasică, elenică, a putut să ispitească pe un cărturar moldovean de atunci și cu toate acestea lucrul s-a întâmplat. Istrate Logofătul, sau, dacă nu s-ar împotrivi cronologia, Nicolae Milescu, în tot cazul un boier moldovean, a îndrăznit să atace însuși textul ionic al lui Herodot.

Nu-și închipuie îndeajuns un neinițiat greutatea extraordinară a traducerii acestor vechi însemnări ale autorilor greci. S-au făcut și la noi două traduceri moderne: una de Dimitrie Ghica, apărută prin îngrijirea Academiei Române. Traducerea aceasta este desigur mulțumitoare, pentru consultații istorice, dar traducerea cea veche are totuși o mare superioritate față de cea de acum: nu numai că textul este tradus cu foarte multă exactitate, dar este prefăcut într-o foarte frumoasă limbă românească. Și aceasta într-o vreme când Herodot în alte literaturi, în literaturile Europei centrale și apusene, nu era încă tradus în întregime.

Este vorba undeva în Herodot de insula Creta și traducătorul român adauge la text că turcii se trudesc să o ia acum și nu pot.

Dar lupta turcilor cu Veneția pentru Creta începe la 1640 și a durat vreo douăzeci de ani; deci putem așeza această traducere cam la jumătatea celor douăzeci de ani, înainte de 1650.[11]

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea observăm o părăsire a spiritului franciscan, o schimbare a sensului întreg al literaturii bisericești, o îndreptare — întreruptă de marile nenorociri care au căzut asupra amânduror țărilor — către izvoarele de căpetenie ale antichității clasice. Constatând aceasta, trebuie însă să spunem că biruința câștigată în acest înalt domeniu, și pentru care putem avea o legitimă mândrie, trebuie să fie unită și cu o părere de rău. Părere de rău pentru că prin aceasta s-a împiedicat, pe o mulțime de vreme, dezvoltarea acelui umil spirit popular, care singur era în stare să dea — așa cum s-a întâmplat numai în secolul al XIX-lea — o literatură românească originală.

V. LITERATURA INDIVIDUALISTĂ DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

De la o vreme spiritul Renașterii se rupe din ceea ce se numește de obicei, în formularea pe care i-a dat-o Lamprecht, tipism. După marele istoric german, dezvoltarea omenirii trece prin faze succesive de tipism și de individualism. Într-o epocă de tipism fiecare este dator să facă așa, să scrie așa și de multe ori să și gândească și să simtă așa cum gândesc, simt, scriu și ceilalți: uniformitatea caracterului generic este o datorie pentru toți.

Trebuie, chiar dacă ai o individualitate, să o sacrifici pentru a fi convenabil — și de multe ori aceasta este un mare păcat pentru că sunt individualități care s-ar fi putut manifesta și care din pricina acestei legi a vremii sunt datoare să-și părăsească această individualitate și să se manifeste numai așa cum s-ar putea manifesta oricare altul dintre contemaporanii lor. Dovada că în epocile de tipism sunt individualitățile înăbușite este că oamenii care, în secolul al XVI-lea, scriu după normele recunoscute, de câte ori este vorba de o carte destinată publicului, atunci când scriu pentru cineva de aproape, felul lor de a se exprima este cu totul deosebit. De o parte, scrisori în

latinește pentru toată lumea, de alta, simple și veridice mărturisiri proprii.

Astfel, în Florența lui Lorenzo de Medici, când cineva dintre cărturari se gândea a face filosofie, literatură, despre vreunul dintre subiectele vagi pe care le afecționa Renașterea, el o face în latinește și în forma consacrată, dar, când Lorenzo însuși scrie versuri italienești, care nu erau menite să contribuie la reputația lui literară, el se întoarce la vechea tradiție și în această veche tradiție de limbă vulgară pune ceva din „genialitatea“ lui.

Dar sunt epoci în care individul se desface din aceste legături, aș zice, din această strânsă înfășare a spiritului său, și îndrăznește a se înfățișa așa cum este, destăinuind ce este în cutele ascunse ale sufletului său.

Această atitudine a individului creează o modă, o regulă și astfel intrăm într-o epocă de individualism, în care fiecine încearcă să manifeste ceea ce-l deosebește de ceilalți — și se întâmplă foarte deseori ca, precum, în cazul întâi, originalitatea existentă a câtorva trebuie să fie sacrificată regulei-tip, tot așa în cazul al doilea individualități inexistente cată să se forțeze pentru a se prezenta ca personalități reale.

Astfel în literatura românească din secolul al XVII-lea se produce o foarte puternică mișcare către individualism. La noi acest curent vine mai târziu decât în alte părți, și e natural să fie așa, pentru că noi nu-l creăm, ci îl primim ca influență.

Avem deci a face cu un individualism creator, poetic, ca să întrebuințăm cuvântul în sensul cel vechi, grecesc, de creațiune în cuvinte; un individualism nedisciplinat sau căutându-și singur o disciplină în normele personalității care se manifestă. Individualismul acesta venea, ca și clasicismul de care am vorbit, de la unul dintre vecinii noștri, de la acela care era mai de multe ori în contact direct cu toată realitatea spirituală a Apusului. Nu poate fi vorba de Ungaria ardeleană, care, de fapt, a avut o dezvoltare culturală, atât în limba vulgară, cât și în limba latină, mult superioară dezvoltării noastre

culturale; bineînțeles vorbesc de celelalte elemente, dominante, din Ardeal, nu de elementele românești, care pe vremea aceea erau legate exclusiv de poezia populară și de cartea bisericească și nu participau cu nimic la cultura superioară a națiunilor privilegiate. Dar legăturile noastre culturale cu Ardealul, deși au existat, au fost cu mult mai puține decât cele cu Polonia. E foarte mult timp de când am arătat cât de dese și cât de esențiale erau aceste legături, încă dintr-o vreme foarte îndepărtată. Și am pomenit chiar aici de Stavropighia de la Liov și de școala de la Kiev a lui Petru Movilă, în care era fără îndoială spirit polon, și s-a văzut câtă Renaștere era în învățătura aceea de caracter neclar, bisericesc ortodox, a lui Petru Movilă, prin care pătrunde însă, conștient, cultura latină a Occidentului, care venea tot prin Polonia. Și dacă ea a biruit așa de răpede, aceasta denotă o potrivire cu fondul propriu, cu felul de a fi al poporului nostru.

Oricât de mult s-ar încerca, și orișicine s-ar încerca, fie și cu oricât de mult talent, cu geniu chiar, care nu se găsește pe toate cărările, a realiza împrumuturi literare și culturale, nu prinde nimic decât ce se potrivește cu spiritul unui popor, așa cum s-a format el în cursul veacurilor.

Polonia nu se disciplinase încă politic — ea care avuse înaintea ei același model ca și Italia tiranilor din secolul al XV-lea, imitatori ai Romei. Roma nu a fost însă realizată în Polonia, deși polonii au dorit-o și au și fost în stare să facă astfel ca în literatură să se scrie latinește cum se scria în Italia. Temperamentul lor slav, capricios, imaginativ, rebel la tot ceea ce era ordine impusă îi făcea pe poloni nesupuși, divizați în partide care se luptau între dânsele.

Regele el însuși, până la Ștefan Báthory — care el o bucată de vreme a disciplinat pe poloni — nu avea prea mare putere. Îndată ce polonii au scăpat de sub mâna regelui Ștefan, ei s-au răzbunat de atâta ascultare și, când s-au ales doi regi, Sigismund de Suedia și Maximilian de Austria, vremea nobililor a revenit. Regele a fost de aici înainte ținut la dispoziția supușilor săi. Într-un moment ei au organizat și o ligă împotriva lui, „rokoszul“ (cuvântul a fost întrebuințat și în Moldova secolului al XVII-lea în sens de răscoală).

Pe urmă chiar, după moartea lui Sigismund până la isprăvitul dinastiei de Suedia, suveranul a fost mereu nesigur pe tronul său; nobilii au ales pe cine s-a întâmplat și au nimerit cândva și pe un biet tânăr beteag, sărac, fără nici un fel de influență, care a fost Mihail Wiszniewiecki. Pe urmă, din fericire pentru ei, au avut norocul să aleagă pe Ioan Sobieski, care fusese un timp aproape un comandant de cavalerie independentă, căutând necontenit lupta și luarea la întrecere cu turcii.

În această societate trebuia să fie tot așa. Cine învăța la școală?

Călugări, copii de nobili, care mai curând sau mai târziu trebuiau să între în lume, și, deci, să fie stăpâniți de același spirit și să facă aceleași lucruri ca și înaintașii. Dar, oricum, altceva era să se învețe, ca înainte, la un biet călugăr din Moldova, câți ani sunt de la facerea lumii și câți ani de la începutul Romei și să se facă exerciții de citire din Psalmi — deși, la noi, în vremea aceea, predau și dascăli de grecește la Trei Ierarhi — și altceva să înveți la școlile polone și să crești în mijlocul agitației aceleia necontenite a societății polone de atunci. De aici, din elemente astfel crescute au ieșit individualitățile atât de deosebite de a lui Ureche, cum e a lui Miron Costin și, după imitația tatălui, a lui Nicolae Costin.

Personalitatea lui Miron Costin se dovedește a fi total deosebită de a lui Ureche. Nu are principii de stat, nu face filosofie politică, nu se gândește la relațiile care există sau care trebuie să existe între suveran și între supușii lui și nici nu a meditat asupra misiunii pe care o are, în societatea contemporană, clasa nobilă, căreia îi aparține. Toate acestea sunt lucruri pe care el le simte, dar nu le spune, pentru că pe dânsul nu-l interesează istoria în sensul Renașterii celeilalte, care, târziu, pătrunsese în Polonia și mai târziu încă la noi; pe dânsul îl preocupă ceea ce se întâmplă cu el și cu familia lui. De aceea ar fi fost foarte interesant dacă am fi avut povestirea lui Grigore Ureche până la epoca aceasta; dar cronica se sfârșește la sfârșitul secolului al XVI-lea. Partea finală a povestirii este însă datorită lui Nestor Ureche, tatăl lui Grigore, acela în care unii au căutat — este multă vreme de atunci — să vadă pe adevăratul autor al cronicii lui Ureche.[12]

Grigore Ureche făgăduise a merge până în vremea lui Vasile Lupu. Ar fi fost interesantă această proiectată ultimă parte; ar fi fost aceeași imparțialitate senină și rece, aceeași neîncredere în el însuși, pe care o cunoaștem din istoria vechilor domnii. Nu ar mai fi întrebuințat formule gata făcute în literatura polonă, nu fiindcă nu putea — dovadă scrisorile din acest timp pe care leam citat — ci fiindcă el credea necesar să imite pe cineva.

Luați în schimb pe Miron Costin. Tatăl său trecuse în Polonia și a stat acolo câțiva ani. Pe vremea aceea boierii refugiați în regatul vecin erau asigurați în felul acesta: precum în timpul nostru politicienii își depun banii la băncile din străinătate pentru ca să fie la adăpost, așa pe vremea aceea se asigura cineva făcând să fie înscris în rândurile nobilimii polone. În unele cazuri se schimba și numele și, din Bârnoveanu, boierul devenea Barnowski, căci Miron Barnowski nu era deloc polon, ci drept român, având moșie la Bârnova. Dar a trăi în acest mediu polon nu putea să rămâie fără urmări. Costin nu a trăit însă la Varșovia, ci într-un colț de Podolie, la Bar. Dar Podolia e o provincie depărtată de Varșovia, cu o lume provincială nobilă, având mereu de luptă cu cazacii, care multă vreme au neliniștit acest colț de țară. O Polonie pe trei sferturi anarhică, în care tropoteau caii, sunau trâmbițele, se aruncau bani și se petreceau scene aspre la sfârșitul ospețelor.

A trăi într-un fund de Polonie atunci era cu totul altceva decât viața ce se putea duce în Moldova, unde veneau la ospețe boierii în hainele lor lungi orientale, unde petrecerea era tacticoasă, și, când, la masă, se îmbătau oaspeții, era fără zgomot, fără scandal.

De aceea uimirea alor noștri cu prilejul nunții lui Timuș, fiul hatmanului căzăcesc, cu frumoasa Ruxanda, fata lui Vasile Lupu, când mirele nu vorbea cu nimeni, nici măcar cu viitoarea lui soție, nici cu socrii, când sta în colț, cum zice un contemporan, „ca un lup în tufiș“ și-și mânca unghiile, când rudele care veniseră cu el, druștele, s-au îmbătat în așa fel încât au trebuit să fie scoase la mijlocul mesei, iar nu la sfârșit, cum cerea buna-cuviință, iar cazacii de rând alergau prin Iași și necăjeau pe cei dintâi negustori evrei pripășiți acolo. A fost o mirare la curtea

imperialului Vasile Lupu să aibă un ginere de această calitate.

În Polonia însă lucruri de acestea erau obișnuite, ele se făceau în fiecare moment, așa încât boierul trăit peste graniță se întorcea acasă cu deprinderea unei vieți libere, în care fiecare făcea ce voia și ce putea. Și acesta un element al renașterii, dar, de data aceasta, și forma este individuală.

Și, atunci când scrie povestea vremii sale, Miron Costin caută a spune ce a știut el, și atâta. Câte lucruri nu ar fi putut adăugi din izvoarele polone care-i stăteau la îndemână, așa precum au făcut Simion Dascălul și vreun Misail Călugărul, care au alcătuit cronica, într-o formă mai amplă, cu o aplecare mai mult spre împrumuturi dese din izvoarele pe care Ureche nu le cunoscuse, izvoare ungurești și izvoare polone! Putea să facă și Miron Logofătul o astfel de operă de compilație, cum o va face și fiul lui, Nicolae Costin, care, acesta, se găsește, într-o altă vreme, în epoca de erudiție.

Adaug că Miron Costin este mai totdeauna înduioșat; el se simte dator, aproape, să se înduioșeze. Pe când Grigore Ureche abia tresare de mândrie națională, în sensul restrâns al mândriei moldovenești, după câte o victorie, urmașul scaldă în lacrimi scena uciderii la Constantinopol a lui Vodă Barnovschi, binefăcătorul Costineștilor, de la care el își trăgea și numele. Ceea ce atrage la Miron Costin mai e simpatica dezordine, capricioasa înnodare, și desfacere, și împleticire, și reluare a șirului povestirii. Liberă aleargă fraza lui; începe prin a spune un lucru, pe urmă trece la altul, intercalează o idee, se întoarce înapoi, și jocul acesta făcut din bucățele de fraze el îl întrebuințează pentru a forma un mozaic pe atât de fermecător, pe cât este de nedisciplinat.

Dar influența aceasta a individului celui nou nu a venit numai din Polonia, ci și de aiurea, dintr-o țară cu mult mai înaintată decât Polonia. Țara aceasta, fără să putem spune că a creat, singură, la sfârșitul evului mediu, Renașterea — fiindcă Renașterea o întâlnim și în lumea franceză contemporană, poate chiar ceva mai înainte — dar țara aceasta a fost, foarte multă vreme, sălașul însuși al Renașterii.

Este vorba de Italia, care a găsit o formă latină perfectă, spre învățătură și altora, căci, orice s-ar spune, vechea Romă tot în sufletul burgheziei din Italia secolului al XV-lea se putea găsi mai mult, suflet nou în care lucrau tot vechile instincte.

În această Italie au mers o mulțime de ai noștri încă în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și, pe de altă parte, atâția din italieni au fost ceruți de marea noastră boierime și de domni, și au și venit, chiar și meșterii de pictură italieni, căci Alexandru Lăpușneanul a dorit să aibă pictură occidentală pentru mănăstirea Slatina. Încă de la jumătatea secolului al XVI-lea au fost la noi în țară italieni, așa cum au fost francezi pe lângă Petru-Vodă Cercel, și ei sunt pomeniți în socotelile lui. Apoi încep a veni, din Constantinopol, un Bartolomeo Bruti, un Bernardo Borisi, care e însuși nepotul influentului postelnic Bruti, apoi un Minetti, și alții, care reprezentau aceeași influență. Doar și Constantinopolul era plin de italieni.

Și la aceștia se adăugau, încă din acest secol al XVI-lea, negustori italieni, care erau foarte mulți, și negustori macedoneni care, de o parte, mergeau în Veneția și, de altă parte, la București și formau legătura între strălucita rasă italiană și între capitala, din ce în ce mai închegată în sens european, a principatului muntean. Și apoi ceea ce nu trebuie uitat este că noi eram în foarte strânse legături cu grecii, în a doua jumătate a acelui veac; aceasta fără nici o scădere pentru noi, care reprezentam un punct de sprijin și un izvor de ajutor pentru toată creștinătatea răsăriteană. În vremea aceea noi eram tovarăși în cărturărie cu grecii și mulți dintre grecii aceștia învățau la Padova, care avea o Universitate și pentru lumea răsăriteană supusă împărăției turcești. Se învăța aicea, înainte de toate, medicina amestecată cu folosofia. Acum, în timpurile noastre, este altceva medicina și altceva filosofia, dar pe vremea aceea filosofia și medicina mergeau împreună, așa încât ajungea cineva la școala de acolo „iatrofilosof“. De felul acesta poate să fi fost vestitul dragoman Panaioti Nikusios, dar fără îndoială Alexandru Mavrocordat, care și-a făcut învățătura acolo la Padova. În sfârșit, apusenii, catolicii, care urmăreau de foarte multă vreme, și într-un chip intensiv, de la începutul secolului al XVI-lea,

unirea cu ortodocșii, prin călugării iezuiți, întrebuințau Universitatea de la Padova pentru ca prin ea să creeze un mediu religios favorabil acestei uniri. O serie întreagă de cărți au fost astfel făcute de oameni care munceau aici pentru pregătirea operei de unire creștină.

Și iată că, atunci, apare ca om politic și scriitor, în sens italian, venețian, un fiu de foarte mare și de foarte bogat boier muntean, al lui Constantin Cantacuzino Postelnicul, omorât la Snagov de Grigorașcu-Vodă Ghica de frică să nu vadă înălțarea la domnie a fiului acestuia și al domniței Elina, fata lui Radu Șerban, reprezentâ nd astfel nu numai Bizanțul, dar și tradiția nobilimii luptătoare de țară, care voia să continue pe Mihai Viteazul. E. Constantin, viitorul stolnic, un tânăr foarte bine înzestrat, foarte activ, care, după ce a învățat la București, a trecut la Constantinopol, și una dintre cele mai interesante descoperiri pe care mi le-a adus înainte soarta a fost însuși caietul de student, unde a însemnat studiile sale la grecii din Constantinopol. Tot acolo se spune cum s-a îmbarcat apoi pentru Veneția, cum a străbătut marea, cum s-a coborât în mândra și nobila cetate, cum a cercetat palatul ducal, ce cărți anume a cumpărat, mica lui bibliotecă de student, cum s-a dus apoi la Padova și a învățat acolo cu un Antonio dall' Acqua, un Arsenio Caludi. Multă vreme credeam că sunt cine știe ce dascăli ieftini ca pentru un debarcat din Orient; am cerut informații la un foarte vechi și bun prieten al meu, dl Vittorio Lazzarini, profesor la Universitatea din Padova, și d-sa mi-a comunicat știri de mare interes despre acești dascăli, foarte cunoscuți, care au stat în fruntea învățământului de acolo, fiind întrebuințați la așa-numitul Colegiu Cotonian. Aici, prin urmare, a învățat Constantin Cantacuzino Stolnicul, care a străbătut apoi și alte țări din Apus, stând și la Viena. Întors în țară, el era cu desăvârșire transformat.

Aceasta se vede din opera care i-a fost atribuită multă vreme după moartea lui silnică, în temnița turcească, marea istorie — nu cronică! — a românilor, a tuturora, care trebuia să meargă până în zilele lui și care a înaintat până la începutul secolului al XIII-lea.[13]

Ce are a face Ureche, numai cu latineasca lui, și Miron Costin, cu amestecul lui de latinească și de polonă, cu toată îndemânarea lui de

poet polon — căci el a scris pentru regele Ioan Sobieski și un fel de „Cântare a Moldovei“ în care amestecă foarte multă erudiție — cu Constantin Contacuzino! Acesta este fără îndoială un om superior, în adevăratul înțeles al cuvântului, străbătut de cultură italiană în rândul întâi, nu latină, și în italienește s-au păstrat de la dânsul și răspunsurile date unui Marsigli, generalul italian plin de curiozitate geografică și istorică și în ce privește țara noastră. Nici o îndoială, cum o arată rămășițele bibliotecii lui, era un om foarte învățat în latinește ca și în grecește și — nu e nici un fel de îndoială — și slavonește, cum trebuia să știe acela care mult timp a fost sfetnicul lui Constantin Brâncoveanu, dar el se îndrepta înainte de toate către cărturăria italiană contemporană.

Numai cât de la dânsul, care putea să deie atât de mult, au rămas numai frânturi dintr-o operă în care întrece ca plan, informație și metodă tot ce se voise și se adusese la îndeplinire până atuncea la noi.

Pentru Constantin Contacuzino Stolnicul, Muntenia, Moldova, Ardealul înseamnă tot o țară. Pentru dânsul nația moldovenească, nația românească de dincoace sau de dincolo de munți sunt lucruri care nu au sens decât laolaltă, pe care le-au despărțit împrejurările, dar pe care scriitorul care se gândește la principii nu trebuie să le osebească. Ba, chiar, românii macedoneni sunt pentru dânsul o parte integrantă a neamului, și pe acești români balcanici, care niciodată nu s-au mai amestecat, din vechi timpuri ale evului mediu, în viața noastră istorică, el îi introduce în povestirea lui, luându-le apărarea, cum e gata a se bate cu oricine când se atinge onoarea nației sale.

Nu este vorba aici de calcul politic ca la Ureche, care arată că au avut dreptate domnii moldoveni față de cei poloni, ci el apără cu credință și avânt pe ai săi, pe care-i concepe în chip cu desăvârșire apusean; împotriva dușmanilor naționali el se ridică, liniștit, stăpânit, de câte ori este vorba de mândria românească.

În prezentarea întregii istorii a poporului românesc de pretutindeni, de prin părțile Dunării până în fundul Balcanilor și în Pind, el înțelege a

întrebuința toate izvoarele. Miron Costin nu întrebuințează, nu citează decât în cartea lui despre origini, mai întinsă decât considerațiile lui Ureche, dar încă stângace în formă, unele izvoare; Ureche recurgea la ele atuncea când era discuție.

Dar, în ce privește pe Constantin Cantacuzino, el merge curent la izvoarele din țară: a cunoscut cronicile moldovene, a fost perfect inițiat în opera lui Ureche; pe lângă aceasta consultă și izvoarele apusene, cum e, de pildă, Laurențiu Topeltin, de ale cărui păreri vorbește mai ales la problema originii poporului românesc. În aceeași chestie, esențială pentru amândoi, Miron Costin vede Roma prin lumina cărții polone, pe când Constantin Cantacuzino a pătruns în viața latină însăși și vede Roma uitându-se drept în fața ei; cu totul altceva!

Stolnicul întrebuințează însă și documente. Bietul părinte Dosoftei, când avea un hrisov în mână, ici și colo, discuta în câte o notă a scrierilor sale cutare punct din originile Moldovei, dar la scriitorul româno-italian este o dorință de a întrebuința toate documentele câte îi puteau cade în mână. A redactat astfel pentru folosul lui ceea ce numesc eu „Cronologia tabelară“, adică o serie de însemnări cu privire la documente din secolul al XIV-lea înainte.

Și el, care cunoaște Alexandria și o răspinge, recurge și la amintirile populare, la cântecele de vitejie. Astfel el scrie istoria cu o concepție cum nu o avea nici unul dintre istoricii contemporani în Apus: găsește toate izvoarele pe care le întrebuințăm noi astăzi. Ce nenorocire că din această carte a lui nu ni s-a păstrat decât numai fragmentul până la Atila! Într-un manuscript acum dispărut era și o scrută istorie a Veneției până la sfârșitul secolului al XVII-lea, care nu putea fi decât a lui.[14]

Stilul lui Constantin Cantacuzino întrece în complicație și artificiu tot ce se scrisese până atunci. Propoziții foarte complicate, învârtituri măiestrite care au rămas până acum în limba italiană de o oarecare greutate: cuvintele le înțelegeți toate, cu toate acestea fraza rămâne neînțeleasă, pentru că fraza este o lucrare măiastră, în care se amestecă atâtea amintiri latine. Fraza franceză este mult mai algebrică și uneori rezolvă într-adevăr problemele în chipul simplu al ordinii

invariabile: subiect, predicat, complement, așa cum era în gramatica lui Manliu, care nu este decât o copie în românește a lui Noël și Chapsal, după care au învățat atâtea generații. Dar aici afli fraze care par învârtite între degete, aruncate în aer și apoi iarăși prinse în zbor. O formă care nu mai fusese întrebuințată și care nu va putea găsi imitatori.

Vremea următoare, sub influența altui curent apusean, va apuca alt drum.

VI. MEMORIALIȘTI ȘI ERUDIȚI

Alături de individualiști ca Miron Costin și Constantin Cantacuzino, scriitori mai modești ca pregătire, dar plini de amintirea lucrurilor trăite și încălziți de patima luptelor politice la care participaseră, dau o altă povestire, aceea a simplilor luptători și alcătuitori de memorii. La dânșii e numai ecoul din a doua jumătate a secolului al XVII-lea al evenimentelor mai vechi din Muntenia.

În fața lor un povestitor moldovean cu privire la care, fără a părăsi cu totul părerea cea veche pe care am exprimat-o eu în ceea ce privește stilul lui, și care rămâne adevărată, se impun noi completă ri: este vorba de Neculce.

Să luăm întâi povestitorii munteni. În Țara Românească până la 1680, nu se simțea nevoie să se prezinte dezvoltarea domniilor — căci nici nu putea fi vorba decât de o dezvoltare a domniilor, istoria în sensul nostru fiind un lucru care trecea cu mult peste nivelul concepției oamenilor de atunci. O istorie a secolului al XV-lea, cu dramele lui, cu atât mai puțin a secolului al XIV-lea, cu începuturile, nu era posibilă. În secolul al XVI-lea, chiar, în care am văzut că a fost foarte multă cultură, istoria țării însăși, nu a domnului din scaun, a boierilor luptători, pornind de la cele mai vechi timpuri, tratând problema fondării statului, dezvoltarea lui până la vremea lui Mihai, nu intra în

mintea nimănui. În Moldova era altceva. Nu trebuie să uităm pentru Moldova următorul lucru: influența vechii culturi slavone s-a exercitat aici pe două căi, în Muntenia pe una singură: prin Peninsula Balcanică, de la sârbi, mai puțin de la bulgari, deși a fost școala lui Eftimie de la Târnova care a avut influență asupra culturii muntene; la moldoveni, și din sud, prin Muntenia, și din nord și nord-est, prin cultura ruteană, a statului lituano-rus care s-a confundat pe urmă în regatul polon.

În Muntenia nu exista deci cronică la 1688; doar pe vremea lui Matei Basarab, oarecare urme de povestire, contopite apoi în corpul cronicilor muntene de mai târziu. Când a fost să se facă această istorie a principatului muntean, s-a recurs la povestiri în versuri și în grecește, la paginile unui Stavrinos, unui Matei al Mirelor, din Asia Mică, care a făcut și el un fel de cronică în versuri cu sfaturi pentru contemporani. Au fost siliți compilatorii dintre 1670 și 1680, în lipsa unor însemnări indigene, să recurgă la aceste poeme ale străinilor. Când apare atunci cronica lui Stoica Logofătul Ludescu, ori cronica aceea pe care continuu să o cred în legătură cu Constantin Căpitanul Filipescu, împotriva părerii lui C. Giurescu, care credea că și aici este vorba de Radu Popescu, cronicar din aceeași epocă, avem desigur a face și cu evenimente înfățișate în graiul de toate zilele, în graiul scrisorilor, însemnărilor și povestirilor oarecare. Mai ales în ce privește pe Logofătul Cantacuzinilor, Stoica Ludescu, un om care nici nu iscălește compilația sa. Aceasta înseamnă că tendința nouă individualistă la dânsul nu se manifesta puternic; el este doar omul unei familii și el scrie nu pentru oricine, ci pentru acea familie, așa încât, dacă nu e vechiul tipism anonim, este caracterul de partid.

Dar cronica de partid nu intra în tradiția țării; însăși alcătuirea partidelor este datorită unei influențe absolut occidentale care vine din Ardeal și mai ales din Polonia, căci în Ardeal n-au fost niciodată partide așa de neted determinate ca în Polonia.

În ce privește pe Constantin Căpitanul, el este un om purtat prin lume. A fost în Ardeal, cunoaște societatea aceasta de limbă latină, căci acolo, până foarte târziu, limba latină era limba secundară, de întrebuințare curentă. Este o deosebire de făcut între unul și altul, și

caracterul occidental este mult mai neted la Constantin Căpitanul, care vorbea împotriva Cantacuzinilor, decât la Stoica Ludescu, care apără cauza lor.

Cronicile acestea sunt foarte modeste, dar cu tot acest caracter smerit al lor, mergând până la anonimat, este totuși, venind din Apus, pe calea arătată, o căldură pasională. Este și vederea evenimentelor, nu sub răspunderea Celui de sus, nu sub acțiunea „vremilor“, ca la Miron Costin, ci sub a oamenilor, care se amestecă în viața politică. E o deosebire foarte netedă între concepția de aici și cealaltă. Cronica veche considera pe om ca o unealtă dumnezeiască — după cum spunea Bossuet: „omul se mișcă, Dumnezeu îl mână“. Ceea ce se întâmplă e pentru că așa vrea Dumnezeu. Cutare a fost bun, cutare a fost rău, pentru că Dumnezeu a vrut așa. Cutare faptă ticăloasă s-a îndepărtat pentru că Dumnezeu a vrut să ajute pe cineva, iar, dacă fapta ticăloasă s-a întâmplat, Dumnezeu a vrut să pedepsească pe cineva, care deci nu merită să fie înfățișat ca vinovat înaintea tuturora. Pe când cronica mai nouă, cum este a lui Stoica Ludescu sau a lui Constantin Căpitanul, îi face, cum am spus, pe oamenii înșiși răspunzători pentru acțiunile lor. De o parte simpatie, de altă parte antipatie; de o parte lumină, de alta umbră; este o judecată veșnică pe care o face cronicarul stând în scaunul de prețuire. Acesta este fără îndoială un lucru nou.

La Ureche motivele umane sunt foarte rar înfățișate și niciodată nu se înfățișează omul lucrând pentru dânsul. E un fel de amestec al unui sentiment creștin, care ne spune că Dumnezeu trăiește în toate, și de sentiment al Renașterii, că lucrurile trebuie să se întâmple fiindcă așa urma să se întâmple. E o concepție antică; rareori întâmpină cineva în antichitate pamfletul, atât de răspândit în timpul nostru.

La moldoveanul Ion Neculce, ni se înfățișează, la prima vedere, un boier de țară, un fel de răzeș, fără cultură și fără orizont, dar având cu toate acestea un temperament foarte puternic și o inimă în legătură cu inima — dacă am putea întrebuința cuvântul acesta — cu inima obștească a poporului român așa cum se înfățișează el în Moldova; deci un moldovean de treabă și sfătos, un mare povestaș. E greu să

se povestească mai pe înțelesul poporului nostru și într-o formă mai corespunzătoare cu ideile și sentimentele lui obișnuite.

Nu afli nimic individual, nimic pretențios în tot cuprinsul acestei cronici.

Și cu toate acestea mai e ceva: stilul înșeală foarte adeseori; poți îmbrăca într-un stil foarte tradițional un fel de a fi revoluționar, după cum poți îmbrăca într-un stil foarte revoluționar ceva care aparține tradiției celei mai autentice.

Ce spune Neculce? Spune, din istoria Moldovei, ce a văzut el, ce este în legătură cu dânsul. El nu uită a însemna ce a făcut boierul Neculce, adică el însuși. Ca și în cazul lui Miron Costin, avem, deci, a face cu o cronică individualistă, cu același individualism care vine de aiurea. Dar el nu era un ucenic al școlilor polone, familia nu-i trecuse în regatul vecin, nu avuse legături cu tinerețea de dincolo de Nistru. Foarte adevărat. Însă Ion Neculce, cu tot numele lui dublu, atât de românesc, avea mult sânge grecesc în el. El se cobora prin tatăl său dintr-o familie grecească; era rudă cu Cantacuzinii.

Alături de influența ancestrală venită pe altă cale, nu se putea, apoi, să nu aibă influență și asupra lui curentul cărturăresc din Polonia.

Cronicile nu se tipăreau, nu-i trecea nimănui prin minte să le tipărească. Se publicau numai cărți bisericești, nu și însemnările istorice, care cuprindeau aprecieri ce puteau să supere. Ar fi fost să se semnaleze cineva răzbunării posibile a unui domn, dacă ar fi dat la lumină un capitol de cronică, și domnii se schimbau așa de des! Dar, între boieri, cronica se citea. Ea trecea, în manuscript, de la unul la altul. Și, prin urmare, Ion Neculce a avut în mână cronica lui Miron Costin. Căci toate cronicile acestea se leagă una de alta. Odată ce Ureche a făcut cronica lui, Miron Costin și toți ceilalți cari se vor perinda vor sta sub influența acestei cronici, și, la rândul lui, Neculce a suferit-o.

Dar la Neculce sunt de observat încă două lucruri. El s-a întâlnit cu rușii și a trebuit să treacă în Rusia, să se găsească în mijlocul societății rusești, care — țin să observ acest lucru, mai ales față de

anumite păreri exprimate de scriitori mai tineri, care în această privință hotărât că greșesc — nu-i plăcea fiindcă era prea mult strânsă într-un fel de disciplină de cazarmă, greoaie, care pentru dânsul, moldovean deprins a trăi și a vorbi oarecum liber, era o suferință de fiecare moment. Și aceeași judecată o întâlnim, de altfel, și într-un raport al unui saxon venit în Muntenia pe la 1690: dorința lui Petru cel Mare de a câștiga pe munteni nu poate avea sfârșit rodnic, crede el, pentru că Petru era „ein Herr allzu strenger Disziplin“, „un om de o disciplină prea strânsă“. Dar Neculce mai spune și altceva: lui nu-i place Rusia pentru că nu sunt cărturari, pentru că, am zice azi, oamenii de acolo nu au preocupații intelectuale. Petru credea că face o revoluție atunci când silea pe orișice rus să umble proaspăt bărbierit, ori ca fiecare să citească aritmetica lui. Dar, când, prin măsuri oficiale, cu jandarmul și soldații silești o nație să învețe ce este aritmetica, își poate închipui oricine că acolo nu este prea multă intelectualitate.

În societatea aceasta, dacă nu a găsit intelectualitate, Neculce a găsit totuși altceva: a găsit un orizont politic care nu era în Moldova. Rusia avea ambiții în toate părțile, ambiții de putere mare, și la Ion Neculce, într-o anumită fază a lui, se vede o necontenită privire asupra împrejurărilor de aiurea, care constituiau deci pentru el un nou izvor de informație pe care desigur nu l-ar fi avut altfel.

La o parte de povestirea însăși, prinsă în anumite limite cronologice, fără nici un fel de pretenție cronicarul adaugă un capitol de istoria românilor în ceea ce numește O samă de cuvinte.

Originea acestor delicioase scene o cunoaștem; sunt legende pe care le culege Neculce. Simțul poeziei populare a putut fi pierdut în vremea în care scria el și poezia să fi trecut în proză. Se poate pune astfel, la noi, cu prilejul lui Neculce, întreaga discuție care s-a pus cu privire la povestirile despre regii franci din cronica lui Grégoire de Tours, singura prin care cunoaștem pe Merovingieni: cuprinde ea legende care fuseseră cândva cântece populare, ceea ce după părerea germaniștilor ar duce la concluzia că trebuie să vedem o origine germanică a cântecului popular însuși, ori au fost de la început numai simple legende?

Dar Neculce, indiferent la caracterul plin de ispite literare al acestor povestiri, nu le amestecă niciodată cu realitatea; el le pune de o parte și face o deosebire între legendă și istorie, ceea ce nu s-ar fi întâmplat la un om care ar fi avut mai puțin simț critic. El vede că aici nu este adevărul istoric, dar cu toate acestea le cuprinde lângă cronică întocmai ca și Stolnicul Cantacuzino, care spune că istoria trebuie să întrebuințeze și cântecele bătrânești și legendele din popor. E aceeași stare de spirit și la unul și la celalt, numai cât unul prelucrează acest material istoric, celalt nu se ocupă de aceasta, ci, pur și simplu, pare a spune: iată, când veți scrie istoria țării, vă pun la dispoziție un material care nu trebuie să se piardă.

Același orizont occidental, cu un amestec care la Neculce nu se întâlnește, căci el înțelege să scrie numai moldovenește, fără a introduce cuvinte străine, fără a latiniza, se întâlnește și în opera istorică a lui Radu Popescu, din Ilfov, marele dușman în scris al lui Șerban Cantacuzino. E un cronicar politic deosebit de interesant, fiindcă, de o parte, în felul cum povestește el în memoriile lui, se apropie de Miron Costin și de Neculce, dar, în același timp, sau, mai bine zis, într-un anume moment din dezvoltarea scrisului său, el este și un martor al vremurilor sale, spuind lucruri pe care le-a săvârșit și el însuși.[15]

Va să zică e un autor de memorii, un individualist ca și cei doi moldoveni de care am vorbit. Dar Radu Popescu, în afară de aceasta, a fost îndemnat a scrie o cronică. În această cronică este un amestec de acuzări contra domnului cu aprecieri oarecum obiective.

Dar la dânsul, care a fost trimis deseori în solii și care a avut legături cu Ardealul, se simte și acea influență nouă care ar merita să fie studiată deosebit. Încă din timpul urmașilor lui Matei Basarab și ai lui Mihnea Radu, care imita pe Mihai Viteazul, dând lupte după pilda Călugărenilor, și care a murit în pribegie, se introduc neologisme latine în românește. Scrisorile lui Mihnea Radu către sibieni cuprind câteva caracteristice, și un studiu ar fi de făcut și în ce privește instrumentul sintactic, ca să se vadă întru cât sintaxa veche, laxă, nedisciplinată este supusă aici influenței celei occidentale. Iarăși o pătrundere a

Occidentului în scrisul nostru.

Dar acela care a reușit în luptele de partid, suprimându-le cu cea mai mare asprime și întinzând aripile sale ocrotitoare asupra vieții românești nu numai în Muntenia, dar de pretutindeni, până în Ardeal, a fost Constantin Brâncoveanu, de fapt un domn al tuturor românilor. Moldova a fost cârmuită de dânsul, căci fata lui Maria a fost soția tânărului Duca, iar în Ardeal ar fi vrut să-și așeze alt ginere, străin, ori să treacă el însuși. Constantin Brâncoveanu este, cum am spus și altă dată, fără îndoială o imitație, aș zice: o contrafacere orientală, foarte modestă, a lui Ludovic al XIV-lea. Domnii cei vechi aveau o căsuță de boier, o gospodărie ca oricare alta, curte domnească, în jurul vreunei biserici. Cu totul altfel la acest jumătate de Cantacuzin care era Brâncoveanu. Unuia ca acesta îi trebuia o curte domnească; Brâncoveanu a vrut deci să aibă reședințl la care înaintașii săi nici nu se gândiseră, și și-a făcut castelele pretutindeni; ca acelea de la Potlogi ori de la Mogoșoaia, cea mai frumoasă clădire de locuință în vechiul stil românesc. Castelele acestea sunt „Versailles“-urile lui; numai că, în loc să-și facă o singură casă, și-a făcut mai multe, case mari boierești în mijlocul grădinilor de stil apusean. Nu-și închipuie cineva cât era de adânc, în Constantin Brâncoveanu, amestecul de Constantinopol și de Veneția. Moda era constantinopolitană: papuci, haine largi, manta prinsă cu copcă la gât, părul ras, numai cu o șuviță la spate, aceea despre care se spune, cu privire la turci, că le trebuia ca să-i prindă de dânsa îngerul morții pe câmpia de luptă. Dar atâtea lucruri, mai ales prin Constantin Stolnicul, veneau prin Veneția, în care sub acele raporturi se concentra Occidentul.

Când i-a trebuit lui Brâncoveanu și o cronică oficială, el a pus pe Radu Greceanu, expert în domeniul traducerilor teologice, să facă și o cronică de curte, solemnă, maiestoasă, având pe ici, pe colo și câte o înțepătură împotriva adversarilor lui vodă. Dacă se întâmpla ca acesta să se certe cu cineva, Radu Greceanu trebuia să reieie capitolul și să înfățișeze rău pe acela care la început ieșise bine, și invers. Din care cauză Radu Greceanu ne este păstrat pentru unele părți în două forme cu desăvârșire opuse.

Peste toți aceștia, care nu trăiesc, deci, numai în modul îngust pe care l-am putea presupune, se întinde, într-un anume moment, o influență a erudiției apusene. Cel mai caracteristic reprezentant al acestei erudiții apusene, amestecat și cu alte elemente, este Dimitrie Cantemir.

În Apus, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pasiunea individualismului, care, acolo, îmbătrânește mai repede, fiind și mai veche în acele părți, încetează sub oblăduirea lui Ludovic al XIV-lea, când nu se îngăduia nici un partid, nici o pasiune de ordin politic și social. Nobilimea era luată din castelele ei și dusă la Versailles. Nu mai sunt paginile admirabile de ură din timpurile războaielor religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care fac mai mult decât literatura cuprinsă în manualele de istorie literară.

Ludovic al XIV-lea cu pompa lui apasă pestetot, și ceea ce regele dorește mai mult și izbutește a impune este o înfățișare obiectivă, elegantă a scrisului, supus și el la tirania manierelor. Să facă cineva algebră, geometrie cât o putea mai mult, să studieze pe cei vechi, pe antici, e foarte recomandabil: cu cât va gândi lumea mai mult la literatura romană, cu atât va critica mai puțin vremea curentă.

Lupta dintre cei vechi și dintre cei noi, „la querelle des anciens et des modernes“, prezintă o polemică într-o formă care nu mai este a lui Pascal: peste vechile Provinciale ale acestuia, peste chinul tragicei lui cugetări, erudiția dnei Dacier. Boileau însuși, într-un moment, s-a ocupat de un autor sirian care scria grecește și a dat o cercetare foarte erudită asupra acestui Longin. Unii filozofi, cum era Leibniz, se ocupau și de lucrări care nu erau în legătură cu filosofia, cu un fel de istorie fără nici un fel de caracter și nici un fel de tendință. Ceea ce stăpânește epoca este deci erudiția pură, care va domina și secolul al XVIII-lea, cu benedictinii de la Saint-Maur, cu Gallia Christiana, cu Dom Bouquet și Scriptoras al lui, care vădesc aceeași tendință.

Tendința se întâlnește imediat și la noi. Acel care reprezintă în mod foarte complicat această tendință de erudiție este, am spus-o, Dimitrie Cantemir. Un portret de tinerețe prezintă complexitatea, cu elemente de Orient și de Occident, a acestui spirit remarcabil, unic. În cap un

turban, dar nu capul ras cu șuviță, ci plete mari de perucă, ce i se coboară pe umeri, după moda lui Ludovic al XIV-lea; mustăți scurte, barba rasă, pe când turcii, pe vremea aceea, o purtau plină. Cantemir face deci unele concesii portului turcesc, dar încolo tot felul lui de a se purta este al apusenilor. La gât o cravată înnodată ca la Paris, pe când trupul, cuprins într-o haină de brocart pe talie, se prezintă sub un aspect venețoconstantinopolitan; la brâu o sabie turcească, îndoită, un hanger.

Întăi el și-a făcut învățătura la Iași, cu italo-grecul Cacavela, pe vremea când acolo era și o școală superioară iezuită.[16] Fii de boieri mergeau acolo, și între alții fiul cel mai mare al lui Miron Costin, Nicolae, care îmi face și azi aceeași impresie ca și acum treizeci de ani, de pedant exact, incapabil de orice inițiativă, plin de pretenție, socotindu-se superior tuturor celor care au învățat mai puțin decât dânsul.

În Nicolae Costin vedem școlarul, în fiecare moment. Din dreapta, din stânga, de oriunde, el se silește să culeagă cât mai mulți scriitori, pentru ca să poată spune: se știa atâta, dar eu știu ceva pe lângă acestea toate. Cronica pe care a scris-o astfel este într-un stil deosebit de slab, iar valoarea de informație, redusă.

Cândva am crezut că așa-numitul Ceasornicul domnilor, care se știa că este o adaptare după o carte spaniolă Horologium principum de Guevara, cuprinde totuși o parte privitoare la viața Moldovei: mi se părea că pleacă, pentru anume părți, din împrejurările moldovenești de la începutul secolului al XVIII-lea. Controlul făcut la Școala noastră din Franța arată că nu există un cuvânt care să nu fie tradus. Ceasornicul domnilor poate fi interesant în ce privește forma, poate fi întrebuințat ca documentare filologică, este chiar o lectură plăcută, dar originalitate nu cuprinde nici o picătură.

Cu totul altfel este Dimitrie Cantemir, care nu a învățat la iezuiți. Tatăl său era un necărturar, care se iscălea cu un bloc de lemn în care erau săpate cuvintele solemne: „Io Constantin Voievod“ și trăgea cu pământuful pe deasupra. Mama lui fusese însă o femeie romantică și a dat fratelui lui Dimitrie numele de Antioh, în legătură cu povestea lui

Alexandru cel Mare. Dimitrie, și în felul său de a gândi, avea asemănări cu tatăl său, dar în dorința aceasta de a străbate în toate domeniile cunoștinței umane e fiul mamei, moartă în tinerețe. Tatăl dorea să învețe pe copii cu pasiune, poate tocmai din pricina ignoranței lui. Antioh nu era un om deosebit, și în acest domeniu nu s-a ales nimic de dânsul.

Dimitrie, în schimb, era un spirit deosebit de sprinten și s-a dat imediat, cu patimă, la învățătură. Călugărul acela Ieremia Cacavela, cretan de origine italiană, un simplu „iatro-filosof", ca și Alexandru Mavrocordat Exaporitul, a format după asemănarea sa pe domnescul școlar. Creta însă însemna o regiune în care Orientul cu Occidentul se amestecau de o mulțime de vreme.

Insula grecească, ocupată de venețieni încă din secolul al XIII-lea, trăind apoi patru sute de ani sub stăpânire latină, adăpostea o populație grecească foarte inteligentă. Cu inteligența aceasta nativă a lor, ei au reușit să realizeze sinteza de care vorbeam și pe care o vedem la acel filosof și doctor de la care Dimitrie Cantemir a învățat o filosofie de acest fel. Mai târziu a studiat și opera unui filosof german. Dar mai ales la Constantinopol, trimis acolo ca ostatec, el a fost inițiat în trei civilizații deodată. Grecește știa bine: a fost în legătură cu toți învățații greci de pe vremea lui. Nu era un elenist, în sensul filologic al cuvântului, însă putea să citească izvoarele vechi, fără nici un fel de dificultate, și să le înțeleagă deplin. Știa turcește; singurul dintre creștinii eruditi ai secolului al XVIII-lea care a fost adânc cunoscător al limbilor orientate vorbite. Nu e izvor turcesc pe care el să nu-l fi putut întrebuința pentru Istoria imperiului otoman, care nu numai că a fost cea mai bine informată din istoriile similare de pe vremea aceea, dar mai avea originalitatea de a reda lucrurile turcești în spirit răsăritean. Pe lângă aceasta era un scriitor de limbă latină, și, cum toată partea aceasta era un vechi ținut de limbă italiană și unul nou de limbă franceză, desigur că Dimitrie Cantemir nu poate să nu fi știut și italienește. Era primit la ambasadorul francez Désalleurs și, într-un moment de mare necaz pentru el, a găsit cândva refugiu la ambasadă. Lungii lui ani de refugiu în Rusia, unde s-a însurat și și-a crescut copiii,

l-au făcut să știe și rusește.

Astfel fiul de domn moldovean a trăit într-un mediu care i-a îngăduit lui, și numai lui în toată această epocă, în Răsărit și Apus, să aibă cunoștința tuturor literaturilor și tuturor formelor de cultură, de la antichitatea grecească și latină până la cultura orientală, turcească, arabă, persană.

Și, totuși, de această bogată infoșrmație spiritul său nu se lasă strivit; el a putut-o purta pe umeri: soldat împovărat cu arme grele, era capabil însă de a merge la asalt, pentru orișice țintă, și atunci din spiritul lui moldovenesc plin de originalitate, din vigoarea aceasta pe care nimic nu o putea înăbuși a rezultat încrederea cu care el a atacat, și puterea cu care a biruit toate subiectele, precum acela al „Istoriei imperiului otoman“ sau acela despre religia mahomedanilor, operă admirabilă care nu este îndeajuns de cunoscută.[17]

S-a amestecat și în discuțiile teologice din Rusia și teologii contemporani, un Teofan Procopovici, de pildă, au fost biruiți de către dânsul când a fost să se interpreteze teologic Sfânta Scriptură.

În afară de aceasta, cum literatura, pentru orientali, înseamnă fabulă, de la vechile fabule ale lui Bidpai și de la vechile povești indiene, Cantemir a luat un subiect de istorie contemporană și l-a turnat în formele acestea străvechi, dându-ne Istoria ieroglifică, inspirată în parte și de la vechi romane, ca Etiopicele lui Heliodor, de care s-a desfătat antichitatea grecească târzie. E vorba de intrigile și luptele românești la Constantinopol, tratate cu ceva pasiune și cu mult humor.

În același timp Dimitrie Cantemir a pus pe alte baze istoria poporului său, și acesta este fără îndoială cel mai mare merit al lui: el a considerat poporul său ca un singur întreg, întocmai ca acel muntean contemporan, Constantin Cantacuzino Stolnicul.

Când într-un popor apare un singur om cu o idee, este mare meritul omului aceluia nepotrivit cu timpul său, dar, când nu numai un singur om, ci mai mulți răsar cu aceeași idee, aceasta înseamnă că ideea este a poporului întreg, și are o valoare și mai mare. Prin urmare, în

societatea românească de atunci, ideea unității naționale se impusese; după ce bâjbâiseră puțin Miron Costin și Nicolae Costin în jurul acestei idei, ea ajunsese a se afirma deplin și în Muntenia și în Moldova. Dar Dimitrie Cantemir aducea un element nou în ordinea aceasta, în care ajunsese, înaintea lui, unul pe calea influenței polone, celalt mai mult pe a influenței italiene, dar la care el ajunge printr-o concepție mai modernă și mai aproape totuși de mintea fiecăruia, și anume ideea dreptului de proprietate ancestrală a românilor asupra întreg teritoriului lor. Astfel două legături sunt stabilite de Cantemir: legătura între românii de pretutindeni și legătura românilor de pretutindeni cu pământul românesc. Fără îndoială aceasta este una dintre cele mai mari idei ale trecutului nostru.

Pestetot, ceea ce armonizează și leagă launloc materialul de fapte pe care îl mânuia, era lumina cu totul nouă pe care el o aruncă uneori și spre viitor. În două domenii mai ales ea se manifestă.

Până la el geografia era o înșirare de nume, căci nu este o singură operă în Europa în care să vedem viața întreagă a unui popor așa cum este cazul cu Descrierea Moldovei a lui Cantemir. Aici se găsește o prezentare a pământului, a organizației administrative, a superstițiilor populare, pe lângă scene, atinse oarecum în treacăt, de istorie. Acele superstiții populare pe care Stolnicul Cantacuzino le credea necesare pentru istorie sunt pe larg tratate aici; acele legende pe care Neculce le punea în fruntea cronicii sale sunt intercalate aici. Dar și în tehnica geografiei, dl G. Vâlsan a găsit, acum în urmă, contribuții neașteptate ale lui Cantemir, descoperind și admirabila lui hartă a țării moldovenești. Până acuma se credea că harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir este alta; d-sa a găsit-o însă pe cea adevărată, care este mult superioară celor atribuite lui. E interesant pentru paralelismul nostru că și Stolnicul Cantacuzino a făcut o hartă a Țării Românești, pe care o cunoaștem numai din scrierea unui italian Del Chiaro, autorul Istoriei revoluțiilor din Muntenia; în timpul din urmă se începuse a se spune că nu este harta lui Cantacuzino, ci a lui Ioan sau Ierotei Comnenul, episcop de Silistra, dar acum câteva luni de zile dl Dimăncescu, consulul nostru din Statele Unite, a înfățișat Academiei

harta lui Cantacuzino pe care a găsit-o: e vrednică de toată atenția. Dar ceea ce nu ar fi putut face Constantin Cantacuzino Stolnicul a făcut-o Dimitrie Cantemir, când, ca tovarăș chemat în Crimeia de țarul Petru, a schițat profiluri de munți așa cum le schițează geografii în timpurile noastre.

În ce privește al doilea domeniu, al istoriei, trebuie să înțelegem un lucru: Istoria imperiului otoman nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. În Apus niciodată istoria nu fusese tratată astfel ca dramă, înfățișându-se ridicarea unui popor, punctul culminant și coborârea lui. Ceea ce mai târziu a făcut Gibbon asupra imperiului roman și ceea ce, înainte de Gibbon, făcuse Montesquieu în Considerațiuni asupra măririi și decăderii romane, a încercat-o înainte de dânșii Dimitrie Cantemir: Este cea dintâi istorie filosofică a unei împărății.[18]

Din Moldova aceasta pe care noi o concepem patriarhală, pleacă uneori forme și se desfac linii de viitor care întrec concepția apuseană.

VII. DECĂDEREA VECHIULUI SPIRIT. TRADUCERI RELIGIOASE DIN GRECEȘTE

După ceea ce dăduse Cantemir pe la 1700 în cugetarea românească aplicată la lucruri românești cu o energie și o strălucire fără pereche până atunci, s-ar fi putut aștepta cineva pentru secolul al XVIII-lea la o mișcare corespunzătoare. Mișcarea aceasta, de continuare a avântului din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor, nu se întâlnește însă. Atunci, firește, se pune întrebarea de ce un Constantin Stolnicul în Muntenia și un Dimitrie Cantemir în Moldova apar, pentru ca apoi să nu mai fie decât stârpiciunea secolului celui nou, până târziu către sfârșitul lui, când lucrurile au luat altă înfățișare, alte curente lucrând asupra societății românești?

Răspunsul îl putem da generalizând problema: nu este vorba numai de români, ci de toată societatea, apuseană și răsăriteană.

Țara aceea care da impuls tuturor celorlalte, care exercită un fel de regalitate spirituală, deși adesea numai de modă, Franța nu va mai avea acea calmă tragedie a lui Corneille sau a lui Racine, ori îndrăzneața cenzură a patimilor și intereselor omenirii, avântul de cugetare, atingând și legăturile noastre cu Dumnezeu, al lui Pascal. În schimb tragediile pentru aplauze ale lui Voltaire, în care se exploatează toate pasiunile politice și sociale ale secolului. Sau poezia lui repede obosită, căreia-i urmează a unui Jean Baptiste Russeau, clară și rece, a unui Delille, foșnind din dantele pe un trup uscat și șubred. Ori pedanta copiere de Eneidă fără suflet care e Henriada. Toată literatura aceasta nu poate fi pusă alături de ceea ce a dat secolul precedent. Și, cu cât înaintează cineva în acest secol al XVIII-lea, decadența este mai vădită, până se ajunge la literatura științifică de foarte mare valoare, care și-a găsit expresia supremă în enciclopediștii propagandei „filosofice“, fără a vorbi de ce câștigă, efectiv, știința, dar care pe noi nu ne interesează aici. Poate tocmai fiindcă toată vitalitatea poporului francez sau a unei părți din poporul francez era atrasă pe domeniul literaturii științifice, și se făcea algebră,

geometrie, astronomie, fizică, științe naturale, poate tocmai din cauza aceasta literatura pierde.

Prin urmare să nu ne mirăm că avem un secol sărac, aproape sterp și pentru noi.

În secolul al XVIII-lea individualitățile lipsesc. Poate că un Nicolae Mavrocordat, om foarte ambițios, de foarte înaltă cultură, fiul scriitorului Alexandru Exaporitul și el însuși autor al unei lucrări grecești de caracter filosofic în care se vede omul inițiat în rosturile antichității clasice, și pe lângă aceasta proprietarul unei biblioteci admirabile, ar fi vrut să se încunjoare cu oameni eminenți, cărora să le dea o situație potrivită cu meritele lor. Și gândul acesta-l va fi avut și fiul său Constantin, și vărul acestuia, Grigore Ghica, acel care a făcut mănăstirile Pantelimon și Frumoasa.

Cu toate acestea nici într-o țară, nici într-alta, un om distins, capabil de producție literară, nu se întâlnește. Dar, și dacă s-ar fi întâlnit, în ce împrejurări puteau ei să se cultive și care ar fi fost rezultatul acestei cultivări a lor? Fanarioții, care nu înseamnă greci, ci funcționari otomani, care pot fi și români, români care s-au făcut greci pentru ca să se împace cu turcii în vederea exploatării românului în folosul turcului — definiția este ceva cam lungă, dar adevărată — nu erau deci predicatorii unui crez străin, silnicii introducători ai unei culturi cotropitoare. Racovițeștii sunt doar, boieri din Țara de jos, cu ceva sânge cantacuzinesc după femei, Calmășeștii bucovineni. Primul Calmășul, părintele și strămoșul lor, era incapabil să scrie în altă limbă decât în moldoveneasca lui provincială și fiul lui Teodor Calimah, Ion, învață la Liov, intră la capuchehaie în Constantinopol, învață grecește mai bine decât putea învață în Moldova, pe lângă ceva italienește și franțuzește, este întrebuințat acolo ca mare dragoman, ca „terziman“ al împărăției turcești și astfel își deschide calea spre o domnie în Moldova. Numele se schimbă și el: din Calmășul se face Callimachi, în legătură cu poetul antichității elenice. Iată prin urmare un membru al unei mici familii moldovenești care ajunge, trecând prin Fanar, să ocupe scaunul Moldovei.

Acești fanarioți, dealtfel, nici nu sunt niște tirani. E adevărat că Nicolae Mavrocordat, la început, a greșit, necunoscând obiceiurile țării. Și în Muntenia și în Moldova primele lui domnii au fost scurte, căci apucase o cale care nu era aceea pe care o putea îngădui țara, ci aceea cu care era deprins la curtea sultanului, pe când la noi boierii aveau foarte multă latitudine de activitate din partea domnului, pentru că el trecea, și boierii rămâneau.

Aici în margenea Bucureștilor a tăiat pe câțiva boieri, ca boierul Brezoianu, iar mitropolitul Antim, vestitul mitropolit Antim, acel cu predicile frumoase, iubitor mare și artist al cărților, pe care le scotea și în tipografia lui, acela care a ridicat atât de sus prestigiul bisericii muntene, a fost trimis la Constantinopol și înecat pe drum.

Dar pe urmă, când s-au deprins fanarioții cu țara, nu au fost nici mai buni, nici mai răi decât alții; deseori se întâmpla să fie chiar mai buni; deși nu aveau rădăcini în țară, ei erau totuși responsabili pentru această țară înaintea sultanului, și, fiindcă este un principiu pentru secolul al XVIII-lea că mai înainte de toate să se asculte „săraca raia a împăratului“, atunci când era conflict între domn și această raia, totdeauna sultanul da dreptate raielei; doi domni au murit astfel, Grigore Alexandru Ghica, înjunghiat la Iași, și Hangerliu, străpuns de cuțit la București, fiindcă nu se interesaseră sau nu ajunseseră să se puie în legături cu „săraca raia a împăratului“.

Se spune deseori că fanarioții nu știau limba românească. Este o legendă ridiculă. Nicolae Mavrocordat a învățat românește, a cerut să cunoască trecutul Moldovei și a organizat un corp de cronici moldovene, așa după cum în Muntenia a organizat un corp de cronici muntene. Iar pentru Constantin Mavrocordat avem condica lui de hotărâri, mult mai dezvoltată decât așa-numitul Anatefter, culegerea de măsuri a lui Brâncoveanu — amândouă ni s-au păstrat, dar acum sunt la Moscova. Această condică este în românește, într-o excelentă limbă; nici un singur act grecesc.

Iar, când, odată, cine știe ce ispravnic a crezut că face plăcere domnului scriind grecește, acesta i-a poruncit ca moldovenește să

scrie, nu grecește.

În ce privește clientela grecească a fanarioților, avem învățăturile lui Nicolae-Vodă către fiul său Constantin, în care-i spune că înainte de toate să nu-și aducă greci mulți cu dânsul. În bisericile noastre, nu este desigur numai un merit al fanarioților, ci rezultatul firesc al unei lungi evoluții, dar fără îndoială că și voința domnului secolului al XVIII-lea, că sub ei întâia oară, afară numai de paraclisul curții și când era vodă de față, s-a făcut slujba în românește. Pe vremea lui Brâncoveanu, psalmii, evanghelia erau în românește, dar tot ce privea slujba bisericească se făcea în limba slavonă. Tipăriturile din vremea lui Brâncoveanu sunt româno-slavone, liturghia fiind încă slavonă. Ce ar fi fost mai ușor pentru domnii fanarioți decât să poruncească introducerea limbii grecești?

Au fost destul de înțelegători ca să n-o facă — nici unul.

Prin urmare în această epocă, odată așa de criticată, au fost domni care nu erau tirani, care nu erau aspri și răi — nu aveau voie să fie răi, căci așa era tendința vremii — și domni care nu au sprijinit cultura grecească decât acolo unde au găsit-o.

Academia lui Șerban Cantacuzino avea, în adevăr, ca limbă de predare grecească: nu se putea altfel, trebuia sau latinește, sau grecește. Nici vorbă de o prigonire a limbii românești.

Cu aceasta dispare însă una din scuzele care se aduceau pentru slăbiciunea literaturii noastre în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Această slăbiciune este, poate, și pentru că nici Polonia, nici Ardealul nu mai puteau sugera nimic, dar ea se compensează.

Pentru că niciodată viața unui popor ajuns la oarecare grad de dezvoltare nu se poate opri cu desăvârșire; ca apele pe care anumite împrejurări le împiedică de a mai curge la suprafața pământului și care se afundă în adâncuri, unindu-se acolo cu alte izvoare ascunse, pentru ca mai departe să iasă din nou deasupra cu puterea sporită, ea va țâșni iarăși la lumină, mai puternică.

Ce sunt, în acest timp, la suprafață, cronicile? Întâi cele muntene. Nu

le mai avem, de la o bucată de vreme, după moartea lui Nicolae Mavrocordat. Istoria pe vremea lui Constantin Mavrocordat e alcătuită din niște panegirice. Domnii erau legați, nu atât de țară, cât de domnie, și, dacă am avea chiar o cronică a lucrurilor care se făceau pe pământul românesc în legătură cu domnii fanarioți din București, nu am mai avea sufletul românesc însuși.

Nu e nici simțul unei adevărate vieți în ce înseamnă străinii în limba lor străină, ci numai însemnări zilnice, „efemeride“, cum se făcuseră și la Constantinopol, ca ale lui Constantin sau Chesarie Daponte. În Moldova, cronica lui Amiras e un „panegiric“ al Ghiculeștilor, și ei mai au unul scris în grecește; cronica lui „Mustea“ e o însăilare dezlânată; a lui Ioniță Canta, a cărui condică de socoteli casnice am analizat-o dăunăzi, e migăleala timidă a unui biet boier care slujea servil pe domnul său; ce putea scrie un om ca acesta, cu tot numele lui așa de mare, în materie de viață politică a țării? Intrigile de atunci le înseamnă, cu un condei sfătos, iarăși un grec, scriind grecește, sub influență franceză, Constantin Caragea. Ienachi Kogălniceanu urmează supus evenimentele exterioare.

Cauza pentru care nu se mai întâlnesc opere însemnate în acest moment trebuie căutată de altfel și în întreruperea, afară de domeniul școlar, „științific“, a legăturilor noastre cu Apusul.

Aceasta în ce privește principatele, căci ce s-a petrecut în Ardeal are un alt caracter.

Legături nu se mai puteau întreține după ce tocmai ele deveniseră mai strânse. Viața lui Constantin Stolnicul este o dovadă de cât de mult eram legați de Occident, și ceea ce făcuse Stolnicul a fost continuat de o întreagă generație; cei care au învățat la Academia Domnească din București, aceia aveau simpatie pentru lumea occidentală și unul din ei, un Matei Crețulescu, în testamentul său, însemna că nepoții trebuie să i se ducă în străinătate pentru a culege anume învățături în trei limbi: în grecește desigur, dar, înainte de grecește, în latinește și în italienește. El însuși fusese la Viena și de acolo se întorsese cu o colecție de cărți, vreo două sute, în cea mai mare parte apusene. O

mulțime de români în vremea aceasta au fost trimiși în Apus, români sau greci trăind alături de români, ca un Hrisoscoleo, ori ca Hrisant Notara, care va ajunge Patriarh de Ierusalim, și va fi un fel de ctitor religios și cultural al țărilor noastre, schimbând scrisori grecești, în cel mai bun stil elenic, cu Constantin Cantacuzino Stolnicul, cu Nicolae Mavrocordat și chiar cu străinii. Nu era de mirare să se vadă români în Italia, dar și până la Londra sau Oxford. La Veneția Constantin Mavrocordat a ținut bursieri de artă și limbă până l-a oprit bănuiala turcească. Un nepot al episcopului Grigorie Socoteanu a venit de la aceleași înalte școli din Vest. Legătura cu Apusul era foarte strânsă în acest moment și în acest domeniu, și se poate închipui marele folos ce ieșea din aceste legături necontenite.

În seceta cronicilor propriu-zise, întâlnim totuși o expunere largă a istoriei muntene mai ales prin anii 1750—60.

Este interesanta carte care se cheamă Genealogia Cantacuzinilor, scrisă în românește de cineva care a redactat grecește o lucrare tipărită tot în grecește cuprinzând situația principatului Țării Românești în acel moment și un raport făcut rușilor pe care-i servea. Sunt operele lui Mihai Cantacuzino, care a fost ban și a trecut apoi în Rusia pe vremea Ecaterinei, ajungând acolo general — și familia lui nu s-a mai desfăcut niciodată din acele părți. E acel care a făcut biserica lui, a „Măgureanului“, atât de des prefăcută. Genealogia e redactată și pe baza unor hârtii rămase tot de la Constantin Cantacuzino Stolnicul și pe care le-a avut Mihai la îndemână. Spiritul Stolnicului se păstra odată cu arhiva lăsată descendenților.

Dar contactul era redus la anumite persoane, în anumite hotare. Sultanului nu-i plăcea să-i meargă supușii în Apus. Domnului tot așa de puțin. Am spus că el nu era un tiran, dar era, firește, mai bucuros să facă o școală în țară — și s-au făcut școli foarte bune — decât să se trimită bursieri, ori să se îngăduie tineri pribegi în străinătate. Grigore Alexandru Ghica a pus școala, și moldovenească și munteană, pe baze noi, occidentale, cu un program care cuprindea retorica, logica, metafizica, cele trei elemente de căpetenie ale învățământului „european“: imediat după cunoașterea limbilor se

trecea la urmărirea normelor gândului și la ceea ce putea să vadă o epocă fără îndrăzneală în domeniul care de fapt ne este închis nouă, al lucrurilor mai presus de aceea ce natura spune simțurilor noastre. Dar în Apus pornise mișcarea științifică, și această mișcare a ajuns până la noi, pentru ca pe la 1770 să schimbe complet caracterul școlii, odată de filologie, care devine acum înainte de toate școala de științe exacte. Ne „algebrizăm“ și noi. Înainte, boierii știau italienește și latinește, dacă învățau aceste limbi în casă. De la 1760 înainte, latina se predă la școală. În ce privește grecească, valoarea acestui învățământ se poate vedea după sutele de scrisori grecești păstrate din epoca fanariotă: ele sunt scrise foarte bine de ai noștri, fără greșeli de limbă. Era altfel un învățământ încet, dar fundamental; nu era o scădere dacă studiile de gramatică se făceau după vestitul gramatic Teodor de Gaza din timpul Renașterii, sau după a lui Lascaris, un produs foarte ales al Renașterii grecești în Italia.

Dar oamenii din țară nu mai mergeau în străinătate, și nu mai sunt exilați care să trăiască, așa cum a fost cazul lui Neculce în Rusia, atâta vreme în alte țări.

În Ardeal abia se întemeiază, în acest timp, biete școli de catehism, care până la sfârșitul secolului al XVIII-lea aveau programe patriarhale, în care lucrul de căpetenie era, cum a fost și pentru școala noastră rurală până la 1860, să se știe unde se pune accentul și cum se pronunță cuvintele. Școala cea mare, de viitor, care va fi pătrunsă de idei și care le va răspândi, cea de la Blaj, începe a se forma numai pe la 1750. Când s-a făcut unirea cu Biserica din Roma, episcopul de Belgrad, de Alba-Iulia, Atanasie Anghel, trăind, cum îl învinuia lumea — și cu dreptate — pentru petrecerile lui la episcopie până la jocul cu țigăncile, nu era nici doctor, nici capabil de a se iniția în lucrurile dumnezeiești, cu atât mai puțin în lucrurile științei. A fost cândva o discuție aici, dacă lumina nouă ne-a venit din Ardeal sau din Principate. Faceți o comparație între un Atanasie Anghel și între un Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie Cantemir, pentru a reieși unde era pe la 1700 viața sufletească a poporului român. Ce a fost mai pe urmă se va vedea; dar pentru începutul secolului al XVIII-

lea nu încape comparație.

Ioan Inocențiu Clain, deși vrednic de veșnică pomenire pentru alte merite, s-a făcut întâi episcop și apoi s-a apucat să învețe latinește. Episcopia fusese aruncată la Făgăraș, de acolo la Blaj, ca un lucru care trebuie ascuns; din episcopia blăjeană abia întemeiată într-un biet castel de pe vremea ungară a secolului al XVII-lea nu se putea face nimic. Când a fost scoc Inocențiu și a venit Petru Pavel Aron, acesta era însă un ascet, care nu mânca, nu bea, nu dormea și nu strângea bani, nu voia nici un rol politic, ci avea o singură grijă, aceea de a da ceva poporului său în domeniul culturii. Atunci numai s-au întemeiat școlile româno-latine din Blaj, care, la dreptul vorbind, consistau într-un seminar și în micul seminar al episcopiei, în care se învață ceva latinește și teologie. Cât timp a trebuit ca să se facă din școala aceasta altceva! Așa încât Ardealul, care încetul pe încetul culege istoria neamului și din cărțile latinești ale străinilor, dar și din traista călugărilor moldoveni ambulanți, nu exercită încă nici un fel de influență asupra noastră. Nu de acolo putea veni ceva, de la o nație tolerată, apăsată. Sfântă-i suferința ei, dar din suferința singură nu putea să iasă nimic.

În principate însă, această epocă, stearpă în ce privește poezia și istoriografia, este, mai ales în partea către 1770—80, foarte bogată în literatură religioasă. Secolul al XVIII-lea n-a fost, ca al XVI-lea și al XVII-lea, o vreme de modeste traduceri ale Sfintelor Scripturi pentru cine știe ce nevoi ale unei mănăstiri, fără nici un fel de acțiune unitară, fără nici un fel de țintă unică a tuturor celor care lucrau la aceeași muncă, dar fiecare în chilia lui. Nu, literatura religioasă românească din acest secol, mai ales de la o anumită dată înainte, ajunge a avea și preocupări teologice, ea caută ceea ce nu îndrăznise veacul precedent, lămurirea credinței, întrebuințând pentru aceasta și literatura bizantină.

Și, dacă este vorba să găsim sufletul omenesc exprimat în formule, o filosofie modernă, plină de cele mai frumoase expresii abstracte, poate să nu dea nimic, pe când se poate, iarăși, întâmpla să se găsească în forma religioasă, pe care fără dreptate o disprețuim, sforțările cele mai mari către înțelegerea însăși a spiritului uman. Din deceniu în deceniu,

din secol în secol, rasa cea mai aplecată către abstracții, care este rasa grecească, trăind acum în marginile imperiului bizantin, din toată sforțarea ei a dat lucruri interesante și pentru noi. De această teologie grecească întâi s-au apropiat călugării noștri din secolul al XVIII-lea, nu în mănăstiri, până la revoluția cea mare pe care în rostul mănăstiresc a adus-o călugărul malorus Paisie, care, plecat din Rusia lui, fusese la Muntele Atos, pentru ca să se așeze aici la noi, prin părțile Râmnicului-Sărat, apoi la Dragomirna, la Secu și în sfârșit la Neamțul, unde a meritat să fie îngropat alături de Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun, și de pârcălabii vremii eroice. Până atunci însă lucrul cel mare nu se făcea în mănăstiri, ci înainte de toate la episcopii.

Episcopia unui Chesarie și unui Grigorie Olteanul joacă prin urmare un rol pe care nu-l avuse înainte, din zilele unui Teofil de Râmnic. Încă din vremea Brâncoveanului la episcopia Buzăului s-a lucrat foarte mult, tipărindu-se cărți în tipografia locală. Însă nu trebuie confundată această operă de tipografie a călugărilor și episcopilor din secolul al XVII-lea cu opera de traducători — care se face mai ales la Râmnic — în acest nou secol, împrumutând preocuparea teologică bizantină, pe care o deprindeau tălmăcitorii, acuma, din originalele grecești.

Nu mai este vorba de carte slavonă care să se traducă în românește, ci se merge de-a dreptul la textul prim: cultura noastră bisericească se întoarce la izvorul curat. Lucrul nu era ușor. Și, totuși, oameni care nu făcuseră nici un fel de școală au îndrăznit și au ajuns a face traduceri bune, creând o nouă epocă în istoria cărților tipărite, necesare serviciului divin. Un foarte învățat călugăr de la Cernica, Macarie, a mers până la a redacta și un dicționar, nepublicat și pierdut azi, în mai multe limbi, în care însă nu intra și limba românească.

Opera aceasta se făcea în momentul când în orașe istoricii nu erau în stare să dea, decât, adesea sub umila formulă a anonimatului, cronici care nu mai au nici frumusețe literară, nici sens politic, nemaifiind voia de a exprima cu putere o pasiune, precum pasiunea politică fusese exprimată cu atâta energie de un Constantin Căpitanul sau de un Radu Popescu, ori, în Moldova, de Costinești și de Neculce.

Care era folosul acestei opere de traduceri din episcopii? Marele folos sta în evoluția limbii literare. Limba aceasta literară era, încă din secolul al XVII-lea, capabilă de a exprima orișice, dar nu mersese până la putința de a crea perioada armonioasă, care înseamnă marele triumf al stilisticii antice. Propoziții cu subiect și predicat poate face orice neghiob care a terminat patru clase primare; nu este însă vorba de aceasta, ci de fraza complicată în care se cuprinde, nu o idee, ci un sistem întreg de idei. Perioada are acest avantaj pe care nu toată lumea îl înțelege. Fraza la Dimitrie Cantemir este o decalchiere latină fără armonie, în care te împiedici; fraza italiană a lui Constantin Cantacuzino Stolnicul este foarte savantă, dar prezintă meandre pe care nu le putem urmări ușor, și sunt în ea lucruri care nu fac parte din organismul perioadei, care este o ființă vie, o arhitectură cu linii clare și elemente organice. Fraza aceasta armonioasă au făcut-o călugării din secolul al XVIII-lea. Ei aveau în față nu încurcata frază, copiată, pe fereastră, a slavilor, ci însuși admirabilul original grecesc și, în al doilea rând, ei nu ieșeau din nici o școală și nu porneau din nici o familie pe jumătate înstrăinată de popor, ci se ridicau din adâncul însuși al nației. Instinctul lor popular, mergând drept către splendoarea marii civilizații elenice, a fost în stare să producă fraza de care ne servim și astăzi.

VIII. SPIRIT FILOSOFIC ȘI MODĂ POETICĂ DIN APUS

În plină epocă fanariotă, începe, mai ales de la 1770 înainte, o altă perioadă de contact cu Apusul. Acest contact cu Apusul, care înviorase literatura românească înainte de epoca fanariotă, este, deci, reluat; reluat însă cu alte regiuni ale Apusului, în alt spirit, capabil de a produce și alte rezultate. Data aproximativă de 1770 este într-adevăr împotriva cronologiei obișnuite, dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, însă, în viața societăților, cronologia este aproximativă.

Prin urmare cam pe la 1770—1780 se schimbau aproape toate

înfățișările externe ale societății românești, și aceasta are o influență hotărâtoare și asupra literaturii. Iată motivul acestei schimbări.

Secolul al XVIII-lea este ocupat, pentru noi, în cea mai mare parte, de războaie împotriva turcilor pe care le poartă austriecii și rușii. Însăși prezența acestor armate creștine pe pământul țării putea să aducă schimbări, dar trebuie făcută o deosebire între caracterul armatelor creștine de la începutul secolului, armate austriece și rusești, și între caracterul acelorași armate pe urmă.

Pe la 1710—40 ele aparțin vechiului regim, care nu suferise încă nici o prefacere; e încă regalitatea concepută în stil Ludovic al XIV-lea, armate de mercenari, cu ofițeri crescuți în tradițiile de odinioară. În a doua jumătate a secolului, nuanța „civilă“ a celor care veneau împreună cu dânsele este alta.

Filosofia apuseană, a lui Voltaire, Rousseau și a enciclopediștilor pătrunsese pretutindeni. Xenopol credea mult în rolul ofițerilor ruși și vorbea mai mult de dânșii. Dar foarte mulți dintre acești ofițeri erau educați în vechiul sistem moscovit, nu aveau nici un fel de ideologie a lor și nu erau în stare să exercite nici un fel de influență asupra noastră. Gândiți-vă la un Suvorov, care a jucat un rol atât de mare în războiul de la 1789, sau la Potiomkin care se visa rege al Daciei întregi; nu poate fi vorba de intelectualismul aceluia care credea totuși că poate să domnească peste Moldova, Muntenia și Ardeal, punând toate trei regiunile la picioarele fostei sale iubite, împărăteasa Rusiei. Astfel de generali, chiar când primesc mode din Apus, nu pot fi socotiți ca inițiatori ai noștri în ale culturii.

Rolul pe care Xenopol socotea că l-ar fi avut ei trebuie scăzut.

Dar, chiar dacă generalii și administratorii erau așa, sistemul în Rusia Ecaterinei a II-a nu mai era cel de odinioară: și cele mai umile țări din vremea aceasta ne arată o anume dispoziție de spirit a „suveranilor filosofi“ din Europa occidentală și orientală, deopotrivă.

Chiar înainte de 1770, un Constantin Mavrocordat nu era mai încântat decât atunci când, din Paris, i se recunoșteau tendințele „filosofice“,

când auzea pe cutare abate de la Paris vorbind de opera lui legislativă. Al doilea Mavrocordat, cu cele mai bune intenții, a eliberat, teoretic, juridic, dar nicidecum economic, căci aceasta nu era în mijloacele sale, pe țărani, el a interzis ca țăranii să fie considerați ca neliberi, ca „vecini“, cum ziceau moldovenii, ca șerbi, „rumâni“, cum se zicea în Munteania: nu mai existau pentru el decât locuitori rurali, care aveau aceleași drepturi la libertăți ca și boierii. Când greci trăind în Germania dedică vreo carte domnului din scaun, acesta plătește. Sub raportul cultural, fanarioții prețuiau aceste lucruri ca foarte mari izbânzi față de acea opinie publică occidentală care ea dădea certificatele de cultură și idealitate. Orișice stăpânitor, fie că este creștin, fie și sultanul din Turcia — ca acel Selim al III-lea care a încercat să schimbe total împărăția turcească, dar a fost omorât, planurile lui fiind reluate apoi de un Mahmud — era legat de această judecată „filosofică“ a Apusului. Prin anii 1750, anume turci, judecând puțintel cum judecau oamenii din Paris, doriseră un fel de participare a poporului la conducerile statului.

Prin urmare, când conștiința apuseană pătrunde în regiunile răsăritene, o ocupație militară capătă și ea alt sens decât înainte; oamenii administrează după alt model, în alt spirit. Și nu se poate domn care să vină de la Constantinopol, unde vechea influență italiană era înlocuită din ce în ce mai mult cu influența franceză — un Ioan Calimah putuse foarte bine să fie mare dragoman știind numai grecește și italienește, pe când după 1770 nu se poate fără a cunoaște limba franceză — și să nu aducă aceleași preocupații, aceleași tendințe. Cunoscătorul de limbă franceză citea firește cărțile franceze, jurnalele și revistele franceze pe care le cumpărau și domnii noștri, care aveau abonamente la revistele din Apus și comunicau, dacă nu înseși foile, extrase din ele, la Constantinopol, fiind chiar puși într-adins ca prin abonamentele acestea și prin delegați ai lor, bine plătiți, care stăteau de obicei la Viena și la Varșovia, italieni sau francezi, să informeze împărăția.

Războiul cel dintâi pe care Ecaterina îl poartă singură — al doilea va fi împreună cu austriecii — împotriva turcilor, de la 1769 până la 1774, cu consecințe care s-au vădit pe urmă, este absolut hotărâtor pentru

noi. De atunci începe, în toate domeniile, o viață cu desăvârșire nouă. Cred că va veni timpul când se va putea scrie serios istoria dezvoltării spiritului public la noi și ea va trata după merit pe cei doi mari domni și reformatori care vin după 1774, după pacea ruso-turcă de la Cuciuc-Cainargi, și care, dacă nu au fost niște îndemnători în materie literară și nu s-au încunjurat de o curte de literatori care era greu de improvizat, dar prin acțiunea lor în domeniul politicii reprezintă același lucru pe care-l va reprezenta literatura care se produce îndată. Acești doi domni sunt Alexandru Ipsilanti la munteni, Grigore Alexandru Ghica în Moldova.

Ipsilanti, care nu domnise înainte, era dintr-o familie din Asia Mică. Ghica, nu numai că domnise, dar începuse în Moldova o operă reformatoare, stând în Muntenia numai câteva luni de zile până l-au prins rușii; dus la Petersburg, el se găsise acolo în plină prefacere filosofică. Străinii care i-au cunoscut au numai cuvinte pline de laudă pentru dânșii. Un scriitor italian, dintre reformatori, Panzini, vorbește despre Alexandru Ipsilanti și despre curtea lui așa cum încă din vremea lui Constantin Mavrocordat străinii care treceau prin Muntenia sau Moldova găseau pentru familia Mavrocordat laude de tot felul. Francezul Flachat, care a fost la noi sub Constantin Vodă, mai mult timp, om foarte curios, care se interesa de lucrurile de la Constantinopol și a adus de acolo meșteri turci, răsăriteni pentru genuri de industrie necunoscute în Occident, laudă pe găzduitorul lui în București atât de mult — și fără de interes — spunând despre dânsul că e un Petru cel Mare care n-a avut însă o împărăție la îndemână. Ei bine, ceea ce se spusese înainte pentru Constantin Mavrocordat este reluat acuma, cu mai multă convingere, de toată lumea care a cunoscut pe Alexandru Ipsilanti.[19]

Grigore Ghica, menit și el a isprăvi omorât de turci, însă în capitala lui moldovenească, la 1777, deși nu pentru pierderea Bucovinei, ci din cauza intrigilor țesute de boieri împotriva lui, reprezintă un tip cu desăvârșire superior de domn român.

Dar nu numai domnii se schimbă atunci, ci întreaga societate românească. Această societate se îndreaptă din nou către Apus, într-

un fel de pornire instinctivă căreia nimic nu-i poate rezista.

Astfel și interesantul gest, isprăvit rău, al chiar copiilor lui Alexandru Ipsilanti, elevii ragusanului Raicevich, autorul vestitei cărți Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia (1788). Într-o bună dimineață se descopere că beizadelele nu mai sunt la curte: fugiseră, întovărășiți de nu știu cine din serviciul curții, și se duseseră în Ardeal, iar din Ardeal în Viena.

Când unul din ei, viitorul domn Constantin Ipsilanti, a fost întrebat despre rostul fugii — vodă trimisese imediat în urma lor — el a răspuns că dorește să cunoască Apusul și țările de libertate. Ce planuri nu se făceau atunci! Un refugiat, de origine svițerian, care fusese ofițer în armata austriacă, Francisc-Iosif Sulzer, care a scris o largă și pătimașă Geschichte des Transalpinischen Daziens, fusese chemat chiar de domnul muntean legiuitor pentru a înființa aici la noi o Facultate de drept.

Dar Apusul acesta nu mai este Apusul de odinioară, Apusul italian pe jumătate teologic, pe jumătate medical și cu un fel de vagă filosofie îmbinată în „iatrofilosofie“ pe care am întâlnit-o între 1660 și 1720 la acei medici care se întorceau din Padova și care acuma nu mai sunt deloc la modă. Ceea ce se caută în Apus este spiritul francez sau, cum se zice ceva mai târziu, „duhul franțuzesc“, care stăpânește și la Constantinopol, și la noi, și pretutindeni, până la curtea Ecaterinei. Perioada blândeții filosofice va fi urmată de aceea a înfăptuirilor revoluționare; și se va cânta și la noi Marseillaisa și Carmagnola sau Imnul lui Rhigas, care a stat o bucată de vreme în București în casa boierului Brâncoveanu și a avut și o tinerețe armonioasă aici. Ceea ce se caută înainte de toate este critica, negația, satira lui Voltaire, pe care mai ales îl caută grecii de la noi și-l imită. Am publicat versurile unui voltairian grec din București, care sunt cât se poate de interesante. Grecii, mult mai iubitori de lucruri noi decât românii, au prins imediat din aer curentul nou pe care l-am prins pe urmă și noi.

Căci spiritul acesta francez trebuia să-l prindem noi aici în țară, ai noștri neavând voie să circule. Până foarte târziu, pe la 1800, de câte

ori pleca vreun tânăr în străinătate, de atâtea ori trebuia să-și ceară voie de la domn; și până după aceea domnul supraveghea pe studenți ca să vadă unde se duc și ce învață, ca să nu-i strice cumva societatea politică unde se duc și să nu ajungă la păreri pe care cârmuirea nu le îngăduia. Iar acei care îndrăzneau să plece fără de această permisiune, păţeau ca unul dintre cel dintâi studenți în medicină români, pe care vodă l-a adus înapoi și l-a bătut la falangă, adică la tălpile picioarelor, ca să se învețe a mai merge în locuri unde se poate prăpădi curăția politică a sufletului cuiva.

Rămânând, prin urmare, în țară, tinerii care doreau să învețe puteau să primească învățătură apuseană numai în anumite condiții, și anume prin preceptorii de familie. Mulți francezi au venit în această calitate la noi în secolul al XVIII-lea, la București și la Iași, mai târziu și în provincie. Unii nu făcuseră acasă nici un fel de ispravă, dar știau ceva gramatică: dl Brunot, în Istoria limbii franceze, arată însă că ortografia și gramatica nu erau la dispoziția oricui pe acea vreme. Dădeau lecții de danț, deprindeau cu moravuri sociale. Preceptorii aceștia nu erau, deci, totdeauna oameni distinși. Unii ceva mai buni, ca acel Jean Louis Carra, care a scris o mediocră Histoire de la Moldavie et de la Valachie, pe care a tipărit-o în Paris, punându-i un loc de publicare fictiv. Cei mai mulți căpătau o situație nesfârșit superioară meritelor lor.

Dar, dacă societatea românească sub influența domnilor și a preceptorilor acestora se transformă foarte repede, la greci această transformare se face mult mai ușor. Grecii erau și prin părțile noastre, în parte ca boieri, ei erau întrebuințați și la Constantinopol prin cancelariile turcești, dar foarte mulți din ei, elementele cele mai distinse capabile de a primi și de a exercita influențe, erau negustori, cu un spirit întreprinzător, mergând până la Philadelphia în America, având colonii în Marsilia, în Paris; iar Viena ajunsese și un fel de capitală spirituală a grecilor. Mai toate cărțile de școală pe care le întrebuințau copiii lor, traduse din franțuzește, s-au tipărit la Viena, unde, dealtfel, trăiau și români din Macedonia.

Acolo a apărut și o cronică bizantină, a lui Phrantzes. Erau atât de multe cărțile editate acolo, încât a trebuit odată să se numească și un

censor al cărților grecești în Viena.

Negustorii greci puteau deci merge oriunde, fiii de boieri nu, și aceasta este o cauză pentru care grecii pe această latură a culturii apusene au mers înaintea noastră.

După ce cunoaștem aceste împrejurări, să vedem efectul lor asupra literaturii românești. Deodată trebuie făcută o deosebire.

Literatura aceasta nouă, în partea ei cea mai interesantă, cu mai multă pecete de noutate, este în legătură cu gradul de pătrundere al „duhului franțuzesc“. Lucrul acesta se observă însă mai mult în Moldova, și aceasta pentru că Moldova se găsea în legătură și cu Polonia — Rusia a ajuns vecină cu hotarul nostru mai târziu — și legăturile cu Varșovia nu erau cu totul de disprețuit. Polonia a pierit în acest secol, dar într-un moment de mare înflorire culturală.

Nenorocitul de Stanislav Poniatowski, ultimul rege, de care se râde pentru că nu avea autoritate și pentru că la începutul carierei lui, ca și Potiomkin, avuse favorurile Ecaterinei a II-a, era totuși un om foarte distins; el ținea un fel de Academie de palat, de formă franceză. Varșovia însăși era sub raportul literar — ca și sub cel artistic — un oraș francez, după cum și Viena, în ce privește limba de salon și a relațiilor internaționale, era franceză.

Astfel, Moldova, primind și din Polonia influența franceză, cuprinzând o clasă boierească mult mai vioaie decât cea din Muntenia, căci avea nu numai averea, dar și voia de a se cultiva, care nu se întâlnește în aceeași măsură la boierii munteni, Moldova s-a pătruns mai ușor de spiritul cel nou, pe când Muntenia, având legături mai strânse cu Constantinopolul, fiind în marginea ținuturilor slave de peste Dunăre, stăpânite de vlădici fanarioți, este mult mai orientală. Aceasta se vede din inspecția literaturii în aceste două țări românești.

În Muntenia de după 1768, se întâlnesc doar niște biete cronici, de felul aceleia a lui Dumitrachi Stolnicul,1 care este o înșirare fără nici un fel de logică, fără nici un fel de preocupație literară, a evenimentelor de război între ruși și turci. Se credea că Dumitrachi e un Varlaam; de

curând dl I. C. Filitti a arătat că e vorba de un alt boier aparținând unei alte familii, tot așa de obscure.

Boierul acesta, care cunoștea Constantinopolul, întrebuințează cu grămada cuvintele turcești. A fost chiar un moment în dezvoltarea limbii și literaturii românești, în principatul muntean, în care influența turcească a fost covârșitoare. După ce, în vremea lui Brâncoveanu, moda de la Țarigrad pătrunsese din ce în ce felul de a fi, de a se îmbrăca, de a se pieptăna, de a umbla, de a mânca și de a petrece al bărbaților și femeilor, după ce fanarioții întăriseră încă această tendință, ca unii care erau trăiți atâta vreme la Constantinopol și trebuiau să se întoarcă înapoi acolo, atâția dintre ei având să și moară la turci, influența turcească începe să se exercite și asupra limbii înseși, aș zice chiar: asupra spiritului literar. Turcul este un cavaler, un om foarte nobil în legăturile lui, chiar cu aceia care nu fac parte din societatea turcească, el este fără îndoială un gentleman, cu toate acestea spiritul său e greoi.

Și el începe să se simtă în literatura munteană de pe vremea aceea, de pildă la acest Dumitrachi. Câte lucruri nu ar fi fost de spus, câte tragedii grozave ale războiului, câte suferințe ale poporului și ale țării, care dorea atunci să aibă un domn pământean — 1 Tipărită de V. Urechiă în Analele Academiei Române.

Alexandru Ipsilanti s-a impus țării mai târziu, dar la început țara voia pe un Ștefan Pârscoveanu — dar Dumitrachi nu le poate spune în forma lui bastardă, inferioară.

Dar iată cineva care nu poate fi pus alături de Dumitrachi Stolnicul, în ceea ce privește pregătirea lui, valoarea lui personală, talentul lui politic. Ienăchiță Văcărescu era un om care știa foarte multe lucruri, care cunoștea limba italiană și vorbea perfect grecește, turcește, ceea ce i-a permis să falsifice, pentru congresul de la Focșani, tratatele pe care le-am fi încheiat noi cu Poarta și care nu au existat niciodată. Adaug că, desigur, nu era străin de limba franceză. Aparținea unei familii foarte distinse, deși nu veche, cu toată pretinsa descălecare a strămoșului odată cu Radu Negru. Un domn, Nicolae Caragea, care

avea o mulțime de fete sărace și le îmbia la toată lumea, a dat pe una dintre dânsele lui Văcărescu, care mai fusese însurat. Un om în situația lui excepțională, dacă ar fi vrut să călătorească, nu l-ar fi putut împiedica nimeni; dar o singură dată a mers el la Brașov, unde a avut cu Iosif al II-lea convorbirea care e redată în Istoria împăraților otomani. Astfel el nu putea ieși din tradiție, și de aceea ca scriitor lasă o impresie mai curând dezagreabilă, deși prin însușirile lui, dacă ar fi mers în Paris sau în altă parte a Apusului, ar fi putut da lucruri mult superioare acelora pe care le-a dat. Însăși ideea de a scrie o Istorie a împăraților otomani arată cât de mult societatea muntenească intrase în turcime, ceea ce face ca revoluția grecească de la 1821, cu atâtea consecințe pentru români, să trebuiască a fi considerată și sub alt raport decât cel obișnuit: ea ne-a scăpat de o mai deplină orientalizare. Chiar Alexandru Ipsilanti reprezintă, în dezvoltarea fanariotă, o formă foarte periculoasă, prin teoria lui că împărăția este una singură, că toate națiile trebuie să se confunde și să creeze acea singură nație răsăriteană care în cultură să aibă caracterul grecesc: turcii ar fi fost soldații, iar mintea acestei societăți ar fi fost a grecilor. Era un imperialism turcesc care ajunsese a se impune tuturora. Și în legătură cu acest imperialism trebuie să așezăm și cartea lui Ienăchiță Văcărescu.

Nimeni nu se gândise până atunci la noi să scrie o istorie a împărăției otomane, afară de Dimitrie Cantemir, care este însă un spirit internațional și face cartea lui nu pentru români, ci pentru apuseni: aceasta este deosebirea cea mare între el și Văcărescu.

Cartea lui Cantemir a apărut în toate limbile și a fost o mulțime de vreme izvorul de informație, cu privire la viața turcească, al întregului Apus, pe când Văcărescu face cartea lui pentru români, ca un fel de „istorie națională“. Și de aici caracterul curios al acestei istorii, care abia vorbește de noi și nu face decât să prelucreze, în același spirit greoi turcesc, izvoarele otomane pe care autorul le cunoștea. Iar, când vine momentul să vorbească el de vremea lui, ne aflăm în fața unui amestec bizar de compilație și de amintiri personale; aici se cuprinde călătoria lui la Brașov și legătura neașteptată cu împăratul-rege. Dar

această legătură cu turcii, care ne pare curioasă, își are explicația: vorbind el de viața lui după biografia sultanilor, înțelegea prin aceasta că este un om din țara acestor sultani și că sufletește face parte integrantă din împărăția otomană.

Ienăchiță Văcărescu a făcut și o gramatică, a cărei origine și al cărei caracter nu ne sunt azi deplin lămurite; gramatica s-a tipărit în Viena, se pare că fiind cerută de anumite cercuri comerciale, care aveau nevoie de dânsa.[20] Încercări de gramatică se mai făcuseră, dar tot în legătură cu nevoi școlare; nu erau afirmații ale spiritului românesc, ci îndeplinirea unor nevoi. Ar fi interesant de comparat mai de aproape gramatica lui Dimitrie Eustatievici cu gramatica lui Văcărescu. Ea ar arăta și de unde și-a luat acesta din urmă schemele.

Deci, nu în sensul în care ardelenii se vor ocupa de limba românească, ci pentru a răspunde unor nevoi practice și la un îndemn din afară, a scris Văcărescu aceste simple „Observații“ și, fiindcă înăuntru trebuia să deie și normele poeticii, cu câteva versuri ca pildă, el a făcut acele versuri, nu fiindcă avea de exprimat sentimentele banale pe care le-au exprimat și fiii lui, de care va fi vorba pe urmă, complimente la fereastra unei cuconițe, cu ajutorul strunelor lăutarilor, ci pentru a da modele. Sunt lucruri furate din poezia franceză de salon, trecută prin grecește, câteva grațioase, mai ales în ritm, unele dintr-ânsele ridicole.

O excepție, fiindcă e vorba de un moment dureros din viața lui, sunt acele versuri găsite pe o foaie liberă a unui registru de socoteli, în care se încearcă un imn către Maica Domnului ajutătoarea.

Așa este Ienăchiță Văcărescu, așa și copiii lui, Alexandru și Nicolae, pe care însă în omagiile versificate către cucoane și cuconițe nu-i mână nevoia de a exemplifica regula teoretică.

De obicei când este o adevărată literatiră poetică, începe unul, creează o formă, aruncă idei și după aceea un șir întreg de scriitori vine după dânsul. La noi nu; Ienăchiță Văcărescu și familia lui rămân un accident literar în legătură cu trecutul, în legătură cu această modă de Țarigrad care pusese stăpânire pe sufletul lor.

În Muntenia nu vom întâlni un element de originalitate literară decât mai târziu, pe vremea Revoluției franceze și tocmai împotriva boierimii, pe acel Zilot Românul, a cărui cronică nu este altceva decât o critică, aspră, amară, împotriva regimului politic al timpului, pe lângă o expunere capricioasă a evenimentelor. Și adăugăm că „Zilotul“, „zelosul“ e un pamfletar de felul acelor autori de versuri injurioase pe care boierii le găseau în stradă dimineața, lipite de ușă. Opuscul interesant pentru starea de spirit pe o care o cristalizează, dar în care nu se găsește nimic de o inspirație mai largă.

În Moldova e altceva. Aici literatura franceză este știută și bine știută. Mergând prin biblioteci de mănăstire, de episcopie, de casă boierească, m-am mirat nu o dată de câte cărți franceze și de ce cărți franceze am găsit acolo. Boierii aveau bune colecții, din care o parte au ajuns la mine. Foarte adeseori, în margine, boierul își făcea observațiile sale. Acestea sunt cărți citite, cărți răscolite, trecute de la unul la altul și aici e însemnătatea lor.

În unele cazuri, ici și colo, s-ar putea bănui că literatura franceză a fost cerută și dincoace în Țara Românească. Astfel, Chesarie episcopul de Râmnic, unul dintre ctitorii limbii românești din secolul al XVIII-lea, pe vremea traducerilor teologice, care avea legături cu un Hagi Constantin Pop, marele negustor român din Sibiu, și cu doctorul Molnar, profesor la Școala de medicină din Cluj, cerea, neapărat, să i se trimită Enciclopedia, și cum, în loc de Enciclopedie, i s-a trimis Ziarul Enciclopedic, el protestă, cerând ce a vrut el.

Dar în Moldova bibliotecile franceze sunt de o bogăție și de o alegere neașteptată. Și astăzi se păstrează la Stânca, lângă Iași, biblioteca Roznovanilor, cu o foarte frumoasă culegere de astfel de cărți franceze; bibliotecile acestea pot sta alături de cele din Ungaria și din Ardeal, ale nobililor și ale cărturarilor din orașe.

Sub influența acestor lecturi apar nu numai neașteptatul călugăr Amfilohie, episcop de Hotin, care a călătorit și prin Italia, înainte de a scrie, pe lângă o lucrare teologică, și o aritmetică, o geografie, dar poeții Costachi Conachi și Alecu Beldiman, care merită să fie puși în

fața lui Ienăchiță Văcărescu pentru că reprezintă cealaltă formă a aceleiași direcții culturale, una vădit mai apuseană. Conachi ne apare puțintel ridicol, când nu ținem seama de împrejurările timpului, prin fizicul lui chiar, cu părul lung, barba răsfirată și enormul işlic care-i acopere fruntea slabă; ceea ce știm despre viața lui obișnuită poate iarăși intra în același domeniu al ridicolului: cele două odăi de la țară, de la Țigănești, în marginea Tecuciului, joase, sub șindrilă, cu prispă, lipite cu lut, cum au rămas până acum câteva decenii măcar, trăsura cu care pleca boierul la Iași, având hățurile cu frânghie. Și, când ne amintim de versurile lui lungi și deșarte: Zori de ziuă se revarsă și eu ochii n-am închis.

Cum să-i închid dacă varsă șiroaie de foc aprins?

în care cântă pe aceea, vrednică de o soartă mai bună, căreia i-a purtat o lungă iubire devotată, care s-a terminat cu o căsătorie târzie, reaua impresie nu se schimbă, desigur. Dar sub acest veșmânt de împrumut, purtat așa de stângaci, era simțire și sinceritate. Ne-o revelează și o dramă pe care am descoperit-o întâmplător pe vremea războiului, la Iași, unde, la Mitropolie, se păstrează dosarul unei judecăți a lui Conachi cu un boier care luase pe o fată a Zulniei, iubita lui Conachi, și o repudiase pentru motive dezonorante. Se pare că nu era fiica ei cu cel dintâi soț, ci cu însuși Conachi... Și acesta a purtat ani întregi, cu pasiune, un proces pentru înlăturarea acestor acuzații calomnioase. Ceea ce arată că, atunci când nu făcea alexandrine de modă franco-greacă, el era în stare să exprime cu energie sentimente adevărate.

Dealtfel, Conachi suferea, în afară de defectele pe care putea să le aibă un vers evident plicticos, și de sărăcia unei limbi reduse la formule de salon. Îi lipseau cuvintele poetice pline de frăgezime pe care poezia populară le-a avut totdeauna din belșug; și nu se poate spune cât de mult folosește cuvântul cel nou, cuvântul neîntrebuințat care nu a suferit uzura prin întrebuințarea în proză sau în viața socială de toate zilele.

Poezia lui Conachi este deci bătrâncioasă, pentru că bătrâncios este și

ritmul și sunt și cuvintele înseși. Dar nu este fără interes cazul acesta al unui boier moldovean, dintr-o familie care avuse dese legături cu Apusul — un alt Conachi, un văr, a făcut studii la Viena, după ce învățase acasă, cu vreo trei-patru profesori, franceza, germana, greaca, dar, întors în țară, obosit de atâta învățătură, a murit nebun — și care îndrăznește să schimbe cu desăvârșire tonul de până atunci al poeziei românești cu mult mai mult decât Ienăchiță Văcărescu. Acesta era un poet de ocazie, un poet voit, pe când Conachi, care a tradus și, în proză, un roman francez, Mathilda, al doamnei Cottin, e un cititor harnic de franțuzește și un poet din instinct. Astfel trebuie să-l privim ca pe un inițiator stângaci, dacă voiți, dar totuși inițiator. Și am văzut, prin versurile culese din gura poporului, că el avea simț și pentru cântecul, veșnic viu și veșnic nou, al poporului.

În ce privește pe Beldiman, nu numai că el a tradus foartă multă literatură franceză, pentru plăcerea lui — pe urma altor traduceri, încă de pe la 1760, ca Manualul Francmasonilor, tălmăcit de un călugăr — că s-a îndreptat la Florian și la Florianul german care e Gessner, dar, când a fost să însemne împrejurări contemporane, el nu le-a pus într-o biată cronică de proză miloagă cum este a lui Zilot Românul, ci, inspirându-se probabil de la Henriada lui Voltaire — un lucru care nu s-a observat îndeajuns până acuma — a scris Jalnica tragedie asupra împrejurărilor din 1821, amestecâ nd tânguiri de felul lui Conachi cu un puternic sentiment de umor, care ne face și astăzi să surâdem, când ni se înfățișează năzdrăvăniile eroice ale grecilor din Iași.

Dar, peste inițierea aceasta înceată și necompletă la o nouă poezie, se pornește asupra noastră o influență încă mai adâncă a modelelor — și a altor modele — din Occident. Este vorba de școala ardeleană, de o parte, și, de altă parte, de Asachi, acest moldovean trăit prim multe țări, capabil de multe lucruri, spirit universal ca pe vremea Renașterii.

Ardealul literar românesc, de prin anii 1760 până prin 1820, timp de o jumătate de veac, nu poate fi înțeles nici deosebit în legătură cu viața literară și intelectuală din Principate. Trebuie să recunoaștem că în toată Ungaria din vremea aceea și în toată Austria vecină era în această epocă aceeași puternică tendință către erudiție, către filologie

și istorie, pe care o regăsim și la cei trei șefi ai școlii ardelene: călugărașul Samuil Micu, boierul făgărășean Gheorghe Șincai și acel care vine mai târziu, cu o valoare științifică, filologică și istorică mai pronunțată, Petru Maior.

Tustrei fac parte din școala erudită germano-ungurească de pe acea vreme, școală și ea formată sub influența, depărtată și indirectă, a erudiției franceze, a spiritului benedictinilor francezi de la Saint Maur, trecuți prin Germania lui Leibnitz, care, pe la începutul secolului al XVIII-lea, încearcă să dezvolte nu istoria poporului german, ci istoria Sfântului Imperiu roman de nație germanică. Toți acești ardeleni sunt trecuți prin școlile Occidentului: din Ardealul lor, din școlile lor de la Blaj, de la Sâmbăta-Mare (Nagy-Szombáth), la Viena sau la Roma. Și în școlile acestea de piariști, de iezuiți, ei întâlneau înainte de toate erudiția. O erudiție răbdătoare, cu adunare și clasificare de documente, cu analiza critică a acestor documente.

Școala ardeleană a făcut aceasta, dar atât. Nu se poate, urmărind dezvoltarea ideii românești, a simțului național la români, să nu ne închinăm înaintea acestor oameni crescuți în împejurări atât de grele, adevărați martiri ai unor osteneli consacrate înainte de toate deșteptării poporului lor. Ce vigoare mai susținută decât aceea a smeritului cleric care a fost părintele Samuil, pe care noi din Vechiul Regat îl putem aprecia cu atât mai mult, cu cât s-a gândit mai ales la noi! Istoria românilor a lui, care nu s-a tipărit complet nici până acum, cuprinde pagini inspirate de cronicile cele vechi, care privesc împrejurările din Moldova și din Muntenia, pe lângă atâtea amintiri de pe vremea când se hrănea el însuși așa de puțin la școala din Blaj, zilele de post de la seminar, cu hrana de apă, fasole și pâine uscată. Dar cine să nu considere cu admirație pe acel tragic luptător pentru drepturile neamului său care este Gheorghe Șincai, omul ieșit din marginile înguste ale spiritului unit, cum s-a format la Blaj!

Mândru de faptul că este boier de Făgăraș, din neamurile acelor munteni cu vechi diplome în lada lor, „Georgius Sincai de Sinka“ se lua la luptă cu toată lumea, bătându-se cu învățați maghiari și sași, și chiar, pentru alte motive, cu vlădica lui de la Blaj, totul într-o formă

foarte crudă, aruncând furia săgeții în dreapta și în stânga, împotriva acelei societăți cu care el nu a voit să se împace.

A fost și un creator de școli, dar prin toată activitatea aceasta a lui el nu se coboară în Principate, pentru că legătura lui cu Principatele nu există decât pe masa istoricului. Este dincoace o altă școală, o altă influență, o altă lume... Și cine iarăși nu recunoaște folosul pe care, ca națiune, l-am avut din argumentația logicianului acestei generații care este Petru Maior? Acesta frământa adânc informațiile lui istorice. Pe când la părintele Samuil povestirea se preface în niște pagini populare în stil de Psaltire, care nici nu căuta să fie publicate, pe când informația așa de bogată se clasează la Șincai în volumele lui mari și groase, totul ordonat pe ani într-o descriere unde elementul polemic este numai furișat, intercalat, Petru Maior este creatorul teoriei originii românilor. Pestetot ce au încercat ceilalți, în gramatică, în interpretaț ie, în înșirarea istorică de cronologie, acesta ajunge, în Istoria începuturilor și chiar în Istoria bisericii românești, să creeze o teorie, care, construită de acest arhitect al amintirilor romane pentru poporul său, a intrat așa de întreg, nu numai în spiritul ardelean contemporan, dar și în al românilor din Principate, constituind astfel baza pentru cugetarea lui Mihail Kogălniceanu, lui Nicolae Bălcescu și a tuturor celor care în țările de dincolo de munți au căutat să-și lămurească problema istorică a neamului nostru.

Toate acestea sunt adevărate, dar ei se află în curentul acela occidental numai sub spiritul erudiției; nu i-ar fi trecut nimănuia dintre dânșii prin minte să culeagă povești, să scrie cântece, să-și însemne amintiri. Literatura lor este o literatură de idei și de luptă; curentul lor este închis între cei patru pereți ai unei biblioteci, și toate lucrurile acestea miroase a praf, se confundă în cenușiul acelei învățături mâncate de molii pe care a cunoscut-o și iubit-o secolul al XVIII-lea occidental. Îți pare rău că suflete așa de mari nu s-au lăsat libere pe drumurile cele mari ale literaturii.

Unul singur a scăpat din această încătușare, cineva pe care unii și-l închipuie că l-au descoperit abia acuma, pe când poemul lui a fost tipărit încă în vechea revistă ieșeană Buciumul român cu aproape un

veac în urmă. Este vorba de Budai-Deleanu. Nu a fost niciodată necunoscut și niciodată neapreciat. Este dealtfel imposibil să se atingă cineva de dânsul, de Țiganiada lui, sau de cealaltă poemă, cu mai puțină importanță, Cei trei viteji, fără a vedea că aici e altă țesătură și alt spirit. Budai-Deleanu a cunoscut literatura italiană. Și iată de ce: Viena era un oraș francez, era capitala franceză a sud-estului Europei, dar și în același timp și o capitală italiană. Nu poate spune cineva îndeajuns cât de mult a trăit Italia în Viena acestui secol. Muzica vieneză era o muzică italiană, pe Mozart nu l-am putea înțelege altfel decât în această modă italiană, palatele din Viena sunt palate italiene, ridicate de arhitecți italieni; opera din Viena este a lui Metastasio, care acasă la dânsul nu a avut reputația de care s-a bucurat în Viena împăraților. Să nu uităm că pe vremea aceea Casa de Habsburg stăpânea Lombardia — încă nu Veneția — și Toscana.

Influența ei se exercită deci asupra unei jumătăți din Italia și asupra jumătății celei mai intelectuale din peninsulă. Între Milano, cu cât a rămas austriac, și între Viena, cu cât a păstrat italian, este o perfectă asemănare. Și, atuncea, a sta în societatea aceasta austriacă însemna că trebuie neapărat să te inițiezi în italienism, dar nu în italienism de Padova, ci în noul italienism, care este „filosofic“, care este satiră plină de suflu luptător.

Ceea ce ne place în Țiganiada lui Budai-Deleanu — legendă nu prea inspirată, trebuie să o spunem, partea istorică nu prea cu haz, expunere de la o bucată de vreme plictisitoare, incidente care nu dovedesc o mare imaginație, căci poetul român nu are geniul, creator în domeniul inspirației, al modelului, care e Ariosto — este altceva, și acesta luat din Italia. Acum în urmă dl Caracostea a căutat să arate ce a împrumutat Asachi de la literatura clasică.

Sigur, a împrumutat foarte mult, și, dacă mai caută cineva la el și alte influențe din literatura occidentală, sigur o să mai găsească.

Dar cu aceasta Asachi nu scade. Nici Asachi, nici, pentru același motiv, Budai-Deleanu, pentru că însemnătatea lor stă într-o nouă plămădire poetică a limbii românești, în încătușarea ei în ritmuri noi.

Ceea ce este frumos, înainte de toate, la Budai-Deleanu este strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceea, trecerea de la graiul popii din biserică la strofa zeilor.

Asachi, fiul unui preot din Liov, adus ca să fie protopop în Moldova, — Lazăr Asachievici — și al unei mame care se chema Neculau, fată a preotului din Herța, a făcut pentru traducerile părintelui său prefețele în care doctrina latinistă e exprimată cu mai multă elocvență decât de ardeleni. Plecat de tânăr, după dorința tatălui trăit în Austria, din Moldova la Viena, el învață și matematica și pictura. A fost un pictor foarte distins, un desenator de merit, mult mai bun decât acel Gheorghe Leca de la care pleacă această artă în Muntenia și care face și lucruri cu totul stângace și naive. A fost un litograf maestru, și câteva din tablourile lui cu subiecte istorice sunt mai bine tratate decât cele din Muntenia ale unui Papazoglu. De la Viena a trecut, pentru artă mai ales, în Italia, la Roma, unde a avut legături cu lumea cea mai cunoscută pe vremea aceea, schițând tablouri celebre din muzeele capitalei papilor și alte lucruri care în cea mai mare parte s-au pierdut pe urmă. [21]

Când s-a întors de acolo, pentru a începe opera sa foarte importantă în domeniul școlii, iar, într-o măsură mult mai mică, și în domeniul politicii, el aducea cunoștințe cu totul noi. Deosebirea dintre Budai-Deleanu și Asachi este tocmai aceasta: Budai-Deleanu ia Italia prin Viena, Asachi ia Italia de acasă din Italia însăși, din Italia clasică, Italia lui Monti, superioară Franciei contemporane și care din instinct se duce drept la latini, pentru ca de acolo să capete o siguranță de ton pe care literatura franceză nu o are. Clasicismul italian de la începutul secolului al XIX-lea este cu totul altceva decât clasicismul contemporan francez, al lui Delille, al lui Lebrun; e o lecție de virtute privată și cetățenească și un admirabil element de educație. Teatrul italian e reprezentat atunci prin Alfieri, ale cărui tragedii au servit drept model tineretului italian, căci Italia s-a refăcut moral de pe urma acestui clasicism pornit nu din adormitoarele, corupătoarele saloane vieneze, ci de la cele mai vechi tradiții ale Italiei, mergând, peste Dante, Petrarca și Ariosto, înviați în sfârșit de zelul acestui piemontes,

la antichitatea latină. Și, oricât s-ar scrie împotriva lui Asachi, ca poet, oricât ar fi unii de incapabili să-l înțeleagă, nu vor muri niciodată versurile prin care el afirmă legăturile noastre indestructibile cu Roma strămoșească.

Cine cunoaște ce însemnează în poezie topica, instinctul de a pune un cuvânt într-un anume loc, acela își va da seamă cât de măiastră e disciplina prin care vechea vorbire moldovenească de la începutul secolului al XIX-lea, stilul acesta lăbărțat de convorbire fanariotă, plin de cuvinte grecești și franțuzești rău asimilate, a fost silită de energia creatoare a lui Asachi să intre în acele legături sintactice care înseamnă disciplina română în cuvânt și frază.

IX. CURENTUL AUTOHTON ÎN FAȚA ROMANTISMULUI DE ÎMPRUMUT

Îndată se înfățișează unul din cele mai interesante conflicte în dezvoltarea literaturii românești.

De la Asachi înainte, de prin anii 1820, începe un îndoit curent care formează, aș zice, originalitatea dramatică a acestei literaturi și lupta între aceste două curente se continuă până în momentul de față, fiecare, firește, având să aleagă pe acela care-i place.

Voi începe cu ceea ce se poate numi „curentul indigen“ sau „autohton“, care nu este, cum se va vedea, curentul naturalist.

Curentul acesta nu este național, fiindcă nu există o tendință naționalistă la mijloc, ci un curent de acasă, nu un curent de la țară, pentru că s-au legat de această noțiune înțelesuri deosebite.

E într-însul un fel de intimitate locală, tradițională, foarte complexă, care ascunde sub o înfățișare simplă lucruri foarte vechi și foarte adânci.

Am căutat până aici a scoate înainte anumite idei pe care nu avusem până acum prilejul de a le înfățișa, idei care sunt în avantajul nostru și reabilitează trecutul nostru prea adeseori considerat exclusiv ca un trecut de documente, de cărți bisericești, de cronici și atâta, cu totul departe de marile curente ale Occidentului.

Cred că am reușit să arăt că întreaga noastră dezvoltare literară nu este la o parte de aceste curente. Se va fi simțit, însă, chiar dacă nu am insistat încă asupra acesteilalte laturi, că este tot așa de existentă și o altă latură decât aceea, dacă nu de directă împrumutare, dar cel puțin de orientare după Apus, de intrare în comunitatea de civilizație reprezentată înainte de toate prin Apus.

Și aceasta este o latură specifică a poporului nostru, care se desfășoară în felul cel mai modest, dar în același timp și cel mai explicit și cel mai caracteristic, fie că și-au dat seama ori ba acei care reprezentau această direcție.

Ar fi interesant să se compare poezia noastră populară, poezia lirică, de dor, poezia epică, acele „cântece bătrânești“, cu modelele lor. Este desigur o deosebire, care n-a fost determinată încă până acum. Cântecul epic sârbesc este înainte de toate un cântec de luptă, de luptă vitează și puțintel cam crudă. Plângeri asupra învinsului nu există, ci numai imnul de triumf pentru învingător; nota duioasă lipsește din poezia epică a sârbilor. Sunt câteva cântece despre femei, dar femeile sunt tot așa de bărbați ca și bărbații. Aceasta corespunde, dealtfel, cu însăși viața sârbească, din regiunile în care s-a creat cântecul acesta. Și în vremurile noastre încă, în războiul muntenegrean, de pildă, femeile mergeau alături de bărbați. Nu știu cine observa că la albanezi nu există nici un fel de poezie de curtenire. Dealtfel ar fi fost cu totul imposibilă în aceste împrejurări în care femeia îndeplinește funcțiuni servile în casă, ea purtând greul gospodăriei, până la crosnele de lemne în spinare, ea lucrând pământul etc. Când femeia este adusă în astfel de sclavie domestică, mai poate fi vorba de poezie curtenitoare, asemănătoare cu aceea a poporului nostru?

Este o deosebire foarte netedă între nota aceasta energică, fără milă și între nota mai dulce a poeziei noastre populare epice. Și la noi este luptă, dar cu toate acestea vezi deseori că se îndreaptă gândul și către învins, că există o omenie care se manifestă sub forma compătimirii și a milei. Acesta este un aport nou.

Ceva din felul acesta de a fi se întâlnește și în Balcani, în literatura grecească, însă, aici, trebuie totdeauna să ne întrebăm dacă avem a face cu o notă într-adevăr grecească, deoarece viața ciobanilor nu este grecească, ci vlahă în rândul întâi.

Iată, am împrumutat legenda mănăstirii de Argeș, legendă fără îndoială balcanică; puneți în față cele două legende, în forma originară și în cea românească: în cântecul nostru sacrificiul femeii este dezaprobat. Dealtfel tot ce este violent, tot ce e crud la noi poate fi pus în legătură cu cine știe ce legături tracice; dar această moștenire a fost de mult topită în sufletul general al poporului, care este bun, care se poate apăra, deși este bun, fără să provoace și fără să se bucure de suferința nimănuia.

Un alt caz. Desigur după cercetările făcute în urmă nu este nici o îndoială că Ureche a luat cu mână plină, nu numai în ceea ce privește informația, dar și în ce privește forma și stilul, de la poloni. Dar este o deosebire între Renașterea polonă, de unde a luat Ureche, și între Ureche el însuși, o deosebire foarte netedă.

Renașterii polone îi plac veșmintele largi ale retoricii, ea se îmbată de fraze și de cuvinte. Noi însă nu suntem un popor de fraze și de cuvinte.

De aceea cronicarul moldovean e simplu și strict, scurt, sec chiar, stăpânit în forma sa. Apoi, nouă niciodată nu ne-a plăcut să spunem singuri meritele noastre: niciodată nu suntem mai puțin elocvenți decât atunci când avem să ne apărăm pe noi înșine.

Prin urmare nu este critică împotriva moldovenilor, dar nici imnuri de laudă pentru dânșii. Îi apără împotriva străinilor, atunci când este nevoie, dar strigăte de slavă pentru biruințele de pe vremuri,

canibalicul imn de măcel, care se întâlnește atât de deseori la alți povestitori de evenimente istorice de pe vremea Renașterii, nu se află aici. Un om echilibrat, cumpănit, cu atâta suflu când este vorba de lucrurile bune ale poporului său, cu atâta tăcere în ceea ce-l privește pe el însuși.

La Miron Costin, comparat cu literatura de memorii polone de pe vremea lui, se întâlnește aceeași atmosferă de înduioșare pentru orice suferință omenească; nu-l vedem atacând cu violență pe nimeni. Chiar când în Muntenia este vorba de o cronică de partid, ca a lui Constantin Căpitanul, și de o tragedie cumplită, când bătrânul Constantin Cantacuzino Postelnicul, un om foarte respectat, bătrân de peste șaizeci de ani, e omorât din cauza ambițiunilor copiilor lui, nu găsim acuzarea dușmanului, cum la Stoica Ludescu, prietenul Cantacuzinilor, e, cu un plâns reținut pentru bătrân, simpla înfățișare a suferințelor familiei.

Felul cum Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie Cantemir răspund învinuirilor aduse nouă ca popor nu cuprinde nedreptățirea adversarilor.

Dosoftei, prefăcând psalmii în versuri, când a fost să iscodească o formă nouă, s-a dus la cântecul popular, din care a scos ceea ce-i trebuia pentru a pune Psaltirea românească la îndemâna oricărei suferințe și oricărei speranțe.

Acesta este curentul indigen, care trece din secol în secol, comun românilor din toate provinciile. El este alcătuit din foarte multe elemente: familiaritate, intimitate, care impun oricui să vorbească în așa fel încât să fie înțeles de toți. Este un glas al obștii românești în literatura noastră. De aceea ea este în adevăr națională. Nu în sensul declamațiilor patriotice, ci în sensul că un popor întreg o poate înțelege. În marile literaturi occidentale, ce influență a putut să aibă un Corneille, un Racine, un Voltaire asupra poporului de jos francez, asupra țăranului francez? Pe când la noi, între cel mai mare cărturar și cel mai umil țăran a fost totdeauna o legătură așa de veche, și așa de sacră, încât nici un fel de pretenție modernă nu izbutește s-o rupă.

Și, pe lângă aceasta, literatura noastră are un neprețuit element de vioiciune, care lipsește foarte adeseori din celelalte literaturi.

Ea nu aleargă după spirit, dar este străbătută toată de un humor special care nu se întâlnește aiurea. Credem fără îndoială în lucrurile pe care le spunem, dar admitem să fie și altfel; este totdeauna un ușor zâmbet de îndoială chiar în jurul credinței noastre celei mai puternice. Nu suntem un popor fanatic, și, în loc să atacăm cu violență pe adversari, facem o glumă, și gluma aceea adeseori lovește mai departe la țintă și rănește mai adânc decât orice îngrămădire de cuvinte pasionate. Suntem un popor mehenghiu. I se pare cuiva că spunem una, și de fapt spunem alta, iar cine nu ne cunoaște nu-și poate da seamă totdeauna de ce am vrut să spunem.

Acesta este fondul dominant în literatura noastră. Nu ne codim să luăm ce vine de aiurea, ba ne ducem puțintel înainte în descoperirea de forme pe care mai înainte nu le cunoscusem, dar ne rezervăm fondul acesta al nostru, care este ca o comoară ascunsă în sufletul neamului. Nu o punem în teorie, fiindcă e un lucru atât de complex și de gingaș — dar, în practică, el vine din instinct, și, când literatura noastră se va traduce, ne va veni recunoașterea Apusului din pricina acestor calități.

Acest curent autohton va avea, după 1800, putința de a se manifesta, la ieșirea din erudiție, și din modă. Către 1821, am intrat într-o perioadă nouă a literaturii noastre, perioada modernă.

Pe atunci începe o trezire națională, și locul lui Gheorghe Lazăr în aceasta este foarte mare. Ca originalitate de spirit, el înseamnă foarte puțin, forma lui nu înseamnă nimic; niciodată n-ar fi putut avea el un vers armonios sau o comparație; dacă era poezie în caracterul lui, nu o găsim în mijloacele lui de exprimare. Dar Lazăr este un student din Viena: nu trebuie să se uite aceasta; el este produsul școlilor străine, format după tipicul lor. Cunoștințele lui de istoria românilor și de literatura românească erau nule; știa ceva filosofie, pe vremea luptei dintre kantieni și antikantieni; un om foarte bine informat și foarte răbdător, dl G. Bogdan-Duică, a cercetat și pe Lazăr și pe alții sub

acest raport, lămurind o mulțime de lucruri mai mult sau mai puțin interesante în ele însele. Dar Lazăr, fără îndoială, nu este un om de aici; pecetea pe care i-a pus-o străinătatea este atât de puternică, încât nu se poate desface de dânsa. Românesc este numai caracterul lui de înverșunată rezistență, de răbdătoare îndărătnicie, de „ține-minte“.

Lazăr n-a vorbit, la început măcar, înaintea feciorilor de boieri trăiți cu preceptori și hrăniți cu lectura cărților franceze, ci pentru cei mici și smeriți. Trebuia să facă o școală de inginerie, dar la dezvoltarea matematicilor el mai adăugase „idealul național“. Îl ascultau mai mult feciori de negustori, din lumea mijlocie, care aici în Muntenia există, pe când în Moldova nu; de unde deosebirea între școala lui Asachi și școala lui Lazăr. Asachi vorbea și unor oameni care nu erau boieri, dar boierimea se strânsese toată în jurul lui, pe câtă vreme aici în Muntenia o mare parte dintr-ânsa sta în jurul Academiei grecești, foarte nobilă școală, cu dascăli care nu aveau întotdeauna o purtare recomandabilă, luați în parte, dar care laolaltă reprezentau un factor cultural foarte serios.

Aceștia au tălmăcit îndemnul către viața nouă a poporului românesc ca un strigăt către Dacia, parte din marea Eladă.

Între elevii lui Lazăr, câțiva au luat drumul străinătății, învățând la Paris și aiurea: filosoful Eufrosin Poteca, apoi un matematic care s-a prăpădit în Apus, un jurist. Dar au fost unii din ai lui Lazăr care nu au mers în străinătate, din fericire nu au mers în străinătate, ori au mers acolo cu mult mai târziu, la 1848, când erau oameni formați și când influența străină s-a putut exercita asupra lor fără să influențeze fondul lor propriu. De la ei era să pornească avântul, necesar, al vechiului fond, tradițional, popular.

Omul reprezentativ pentru curentul de care mă ocup nu a fost bursier în străinătate, ci a rămas un localnic, activ și smerit în același timp, așa cum fusese de la început. Își zicea întâi Iliad, din Ilie, numele tatălui. Era de loc din Târgoviște, unde acest tată al lui a avut un rost foarte mic între funcționarii cei din urmă. Și Ion, fiul lui Ilie, a intrat la școala

grecească, unde numele de Iliad a trebuit să devie Heliade, nu de la Ilie, acum, ci de la Helios, în legătură cu Sfântul Soare la care se închină antichitatea păgână.

Mai târziu și-a adaus: Rădulescu. După teoria lui de istoric a scris și o Istorie a românilor, interesantă și prin ideea, exprimată mai ales de la 1848 încoace, că noțiunea de nobilime și de boierie are la noi alt înțeles decât în străinătate și, cum credea și el că principatul muntean a fost întemeiat de Radu Negru, dictatorul de la 1848, devenit profet, tribun al poporului, s-a făcut „Rădulescu“, ca și cum și-ar fi zis „Basarab“. Târgoviștean a rămas însă.

Târgoviștea este un oraș foarte interesant: cu mahalagii săraci în margine și ceva țigani, din cauza mănăstirilor; în centru se păstrează și astăzi anumite tradiții aristocratice. A stat domnul atâta vreme acolo și aceasta lasă totdeauna ceva în sufletul locuitorilor, un fel de mândrie în relație cu acest mare trecut, o mândrie care dealtfel se poate trezi în fiecare moment la vederea acelor frumoase biserici, cu ferestre sprâncenate în turnuri de zid.

Este acolo un spirit istoric, un spârit de curte, cu un mare amestec foarte curios de spirit popular. Spiritul de curte este totdeauna ironic ca în literatura franceză, stăpânită, peste toate schimbările, de acest spirit al vechii curți. Ironia aceasta o va avea, în tot scrisul lui literar, Eliad, nu o ironie țărănească, plină de poezie, ci o ghidușie de oraș, plină de haz și de ceva răutate.

El nu era un fiu de boier care să aibă acasă preceptori și să se fi hrănit cu cultură franceză capabilă de a-l transforma. A învățat franțuzește, a știut chiar foarte bine, deși a vorbit mai rău. Când era la Paris, Heliade nu mai era Iliad cel vechi, ci misticul, profetul, care chema pictori să-l zugrăvească și sculptori să-l sculpteze. Dar îndată țara-l va relua și spiritul ei se va coborî din nou într-însul așa cum se sălășluise.

În materie de poezie, n-avea ureche. De obicei versurile lui sunt foarte exacte la numărul de picioare, însă nu sună deloc, pe când la Eminescu este cu totul altfel: Eminescu poate scrie în proză, poate face un articol de jurnal și vom regăsi în el simțul lui de deplină

armonie.

În afară de un defect organic îi lipsește și o inițiere potrivită celui care s-a crescut singur. Trăise într-un mediu cu desăvârșire local. Într-o pagină delicioasă el spune cum a învățat el carte — din cărțile cu fond bisericesc pe care le purtau de multe ori și ciobanii în traista lor, din povestirile miraculoase, Vieți de sfinți, Alexandria: aceasta este mediul literar în care s-a format el și ce bine este că s-a format în acest mediu!

Astfel el ar fi putut fi un fel de Creangă. Mai târziu s-a prefăcut după curentul vremii, dar la început a fost un provincial și un om popular. Un om de bun-simț până în vremea când s-a rătăcit în prea mari planuri culturale. Însăși gramatica lui, care înseamnă desigur o revoluție, e interesantă, nu atât din punct de vedere filologic, cât din acela al bunului-simț care a înlăturat orice doctrină exagerată, greoaie, din instinct, pentru că nu era în nota firii noastre. Asachi nu l-a avut totdeauna, acest bun-simț, și de aceea un om plin de talent a fost un învins față de curentul muntenesc, care reprezenta o civilizație mai modestă.

Când s-a amestecat în foarte multe domenii, a sfârșit, în ultima fază a unei vieți foarte lungi, prin a fi un stricător de limbă, el care în tinerețea lui fixase normele cele mai sănătoase ale ei.

Totuși, odată, cu toată ambiția lui exagerată, cu toată influența rău înțeleasă a Apusului, cu toți acei ani de stricare a minții care au fost pentru dânsul ai șederii lui la Paris, în 1848, fondul cel vechi nu s-a lăsat biruit detot, ci a ieșit necontenit la iveală.

El, alcătuitor de îndrăznețe poeme mai mult sau mai puțin reușite, nu a făcut nuvele, romane, dar e totuși un mare prozator.

Este o parte a operei lui pe care nu o citește nimeni, dar care ar trebui să fie reluată și desprinsă, căci ea trăiește. Om buclucaș, care se certa cu toată lumea, și cu Grigore Alexandrescu și cu alții, pentru filologie, pentru politică, pentru interes, el a dat un farmec deosebit tuturor proceselor lui, mari și mici. Și, atunci, când Eliad se mânie, când se

aprinde de pasiune împotriva unui om, fondul vechi al lui se trezește. Recurge îndată la batjocurirea adversarilor săi, le găsește porecle care seamănă cu acelea pe care le pune poporul. Astfel împotriva liberalilor, deși luptase alături cu aceștia, împotriva întregii generații de la 1848, care nu mai era în mâinile lui. Se amestecă în acest hazliu val injurios o mulțime de dictoane, de parimii, amintiri din Biblie, povestiri în gen oriental, anecdote, de care-i era plin capul, și totdeauna le potrivește cu situația adversarilor. Când coboară cineva în această literatură, rămâne uimit de vioiciunea ei originală. Eliad reprezintă deci pe deplin acel curent indigen de care vorbeam.

Dar acest curent indigen se întâlnește și la alții. Iată două nume, dintre care unul trebuie să fie pus aici numai în legătură cu o parte din literatura pe care a făcut-o omul care l-a purtat, iar celalt este cu desăvârșire în același gen, deși în altă parte de țară.

Afară de Costachi Negruzzi, în Moldova, care în povestirile lui are adesea această notă — dar mă întreb dacă la el este numai nota indigenă sau se simte și o influență a unei anumite literaturi franceze anti-romantice, influența lui Prosper Mérimée, care aducea o notă de artă clasică în mijlocul sălbăticiei exagerărilor.

Dealtfel, Negruzzi a început cu imitații din literatura franceză clasică și grecească; pentru că este un Negruzzi cu totul altul decât acela pe care îl cunoaștem îndeobște.[22] În fabulele lui, Grigore Alexandrescu, acela care trezește pe Mircea din mormântul lui de la Cozia, cu vădit romantism occidental și cu ceva care pleacă din cronica noastră, din influența misterioasă pe care o exercită evocarea vechilor monumente, din viața care se culege din zidurile veacului al XIV-lea — oricât ar fi el influențat de creșterea în școala franceză a lui Vaillant, unde venise ca elev mai sărman pe lângă copiii de boieri, admis mai mult de hatârul Ghiculeștilor, al căror om de casă era — are totuși un ascuțit spirit de ironie țărănească, și chiar mahalagiască. În dosul fiecării din fabulele lui se ascunde o poveste trăită. De aceea le gustau contemporanii atât de mult.

El a rămas bietul băiat crescut într-o odaie părăsită dintr-o casă unde

alții ocupau apartamentul boieresc; el a rămas oploșitul lui Eliad, care a și exercitat asupra lui o influență durabilă. Fabulele lui au păstrat acest caracter indigen, care fără îndoială le face să aparție aceluiași domeniu ca și al vechilor proverbe, al snoavelor populare, al elementelor ironice din literatura nescrisă a celor mulți.

Alături de dânsul, un altul de care nu știe mai nimeni: Ion Codru Drăgușanu, din Ardeal, înfățișează, în scrisorile lui, și el nota aceasta tradițională așa cum putea să o aibă un biet de „valah“ din părțile Ardealului. Și între târgovișteanul de mahala și între făgărășeanul de sat, este fără îndoială o foarte mare asemănare. Niciodată acesta nu a făcut povestiri și nici poezii.

Dar Peregrinul transilvan al lui, într-o deșănțată ortografie fantezistă de felul lui Cipariu, ascunde, sub gheața artificială a acestei forme respingătoare, viață, o viață foarte puternică. Avem a face cu unul dintre spiritele cele mai interesante din toată literatura noastră, cu cel mai talentat ardelean din generația lui. Nici nu se poate face comparație între dânsul și între Andrei Mureșanu, care a avut norocul să exprime într-un moment, într-o formă clasicogermanică, ideea de revoltă a unui neam robit. Andrei Mureșanu, dacă nu ar fi trăit într-un mediu de cultură, nu ar fi produs nimic: poeziile celelalte ale lui sunt slabe; articolele lui, retipărite acum în urmă, nu se pot citi. Pe când Codru din Drăguș este dotat cu o putere de observație puțin obișnuită; el e capabil de a prinde și lucruri pentru care nu era pregătit, și aceasta este cea mai mare dovadă de deșteptăciune omenească. Nu făcuse școală, dar deodată, strămutat în alt mediu, a deschis ochii și cu această deșteptăciune a lui el prinse ce vedea în jurul lui, și pe fiecare lucru nou l-a socotit la importanța lui adevărată.

Părăsise, copilandru, Făgărașul pentru București, ajunsese prin Ialomița la oi, apoi om de casă al lui Ghica și, cum acesta călătorea în Apus, Drăgușanu a mers cu dânsul în calitate de cavaler de companie, dar puțintel și de servitor. A fost deci în Paris, în Italia și de pretutindeni a trimis scrisori — sau a înfățișat mai târziu în formă de scrisori amintirile sale — din care, din nenorocire, parte s-au pierdut.

Și iată-l povestind o tinerețe întreagă, de la suferințele lui de om rău hrănit, de păstor, care nu avea, desigur, „cămașa fericitului“, la Paris lângă o bătrână care ținea un cabinet de lectură, apoi fără rost, adăpostit la o modistă într-o mansardă, rămas iarăși singur, și căutând slujbă la cine se întâmpla. Nu este viață românească mai zbuciumată decât a puiului de oltean pierdut în lumea mare. Firea indigenă biruie și în luptă cu romantismul, romantismul francez pe care l-a putut cunoaște și care a schimbat cu totul pe alții din vremea lui.

X. ROMANTISM FRANCEZ PE SUBIECTE ROMÂNEȘTI

Influența apuseană a romantismului francez nu înseamnă o altă epocă; în aceeași epocă, se deosebesc două curente. Am urmărit pe acel reprezentat numai prin puțini și, pentru unii, numai prin anumite momente din dezvoltarea lor, curentul indigen.

Mă întorc asupra aceleiași epoci, pe care o voi privi-o până foarte departe, pentru că unii scriitori continuă până la adânci bătrânețe să păstreze pecetea pe care au căpătat-o în tinerețea lor. Așa încât trebuie urmărită problema nu pe o linie cronologică, ci pe mai multe, în legătură cu biografia fiecăruia. Se va face o împărțire între felul cum anumiți scriitori români din Moldova și din Muntenia au primit influența franceză. De ardeleni nu poate fi vorba în vremea aceasta, afară, întru câtva, de Codru Drăgușanu: ei sunt prea mult sub influența germanică și ungurească, mai mult germană decât ungurească, așa încât își au originalitatea lor.

Nu e de ajuns să se constate că un scriitor a primit o influență pentru ca să se înțeleagă rostul influenței acesteia, ci trebuie căutate împrejurările în care s-a primit această influență. Romantismul francez primit într-un anumit chip înseamnă un lucru, același primit pe altă cale e cu totul altceva. Astfel romantismul francez primit în țară este una și romantismul francez primit în străinătate cu totul alta; romantismul

francez primit în casă este iarăși una și cel primit în școală, alta.

O observație preliminară. Separație netedă între romantism și clasicism nu se poate face. Sunt atâția dintre cei socotiți clasici care au și elemente romantice. Ar fi foarte interesant, în literatura franceză, să se caute influențe engleze la scriitorii din timpul Revoluției și de pe vremea lui Napoleon, care, aceștia, deși socotiți clasici, cuprind și anumite elemente care nu sunt deloc clasice; astfel acel Ducis care face traduceri din Shakespeare după gustul zilei, deci elemente romantice, pe vremea lui Napoleon, când nu era încă vorba de romantism, ci lumea era adânc cufundată în tradiția clasică. Pe de altă parte, nu se poate spune cât de mult este, din vechiul clasicism, la Lamartine, care este socotit romantic.

Ceea ce se numește „la vague à l'âme", sentimentul de nehotărâre, de neputință în a te orienta în viață, de dezgust față de orice acțiune, există desigur în odele lui. Dar forma lor este în cea mai mare parte o formă clasică. A trebuit să vină Hugo, cu îndrăzneala lui, cu sintaxa lui, total deosebită pentru ca să se sfarme ritmurile vechi și să fie înlocuite cu ritmuri noi. Deci și mulți dintre scriitori români care se inspiră din Franța, de unde iau nota romantică stăpânitoare — de pe la 1820 înainte — au totuși o notă clasică permanentă, care se descoperă până la sfârșitul activității lor literare, după cum și la cei la care predomină influența clasică se vor strecura cu vremea o mulțime de elemente care vin de la romantism. Romantismul înseamnă, în orișice caz, dezarmonie și lipsă de unitate, iar scriitorii aceștia de care vorbim — și începem cu Grigore Alexandrescu — au o incapacitate de viață interioară, o stăpânire de sine, o tehnică reflectată care sunt de cel mai pur gust clasic.

Grigore Alexandrescu nu poate fi separat de Voltaire — să ne gândim la traducerea lui din Alzire. Este prin urmare la dânsul clasicism trecut prin Voltaire. Dar la Alexandrescu este și influența lui Lamartine: oboseala preliminară, lirismul amoros care azi nu se mai poate citi deloc, partea cea mai slabă din tot ce a scris el.

Aceasta pe lângă fondul indigen din fabule. Trei note la același scriitor.

E foarte ușor de deosebit epoci și influențe, însă nu toți oamenii dintr-o vreme trăiesc în epoca lor și statornic sub influența dominantă; aș putea zice că majoritatea oamenilor unei epoci trăiesc fie în trecut, fie în viitor; cei care sunt oamenii momentului sunt cei mai puțini și cei mai slabi, tocmai fiindcă nu aruncă floarea lor către viitor și nu și-au păstrat rădăcinile în trecut.

Separația este necesară pentru studii, dar ea nu satisface subiectul el însuși.

Întâi influența romantică primită în casă. Ea se resimte de pregătirea și de dispoziția preceptorilor francezi. Se știe acum cât de mare era numărul acestor preceptori francezi: avem câteva din contractele încheiate. Își disputau familiile boierești, mai mult în Moldova decât în Muntenia astfel de preceptori, care, nemaiavând nici un fel de rost acasă, aduși de soartă aici, au fost însărcinați a forma generația nouă. După ce d-na de Gembures a pregătit pe toate fetele lui Scarlat-Vodă, pensionul lui Cuénim, care a ținut foarte multă vreme, a avut marea onoare de a adăposti, în cei dintâi ani de tinerețe ai lor, pe un Kogălniceanu și pe un Alecsandri.

Dar, alături de aceste pensioane, era, cum am spus, învățătura acasă, și nu trebuie confundată pregătirea pe care o putea da pensionul lui Cuénim cu pregătirea de către un preceptor particular, care nu avea dreptul de a preda în același timp și în alte familii.

Preceptorii sunt de obicei oameni de oarecare vârstă și de o pregătire personală mediocră, având o informație franceză puțintel cam întârziată: pregătirea acestora este din secolul al XVIII-lea.

Ei transmit mai mult clasicismul, romantismul fiind încă socotit ca o necuviință.

În această privință, este foarte interesantă de studiat inițierea literară în lectura franceză a lui Costachi Negruzzi, care se știe că a suferit și o influență venită prin ruși, prin Pușkin și prin Lermontov, care vedeau prin prisma romantismului, dar nu a romantismului pur francez — ceea ce nu înseamnă că literatura franceză nu a trecut în Rusia, ci numai

că-i domină curentul englez, curentul de revoltă, de exagerare individuală, de sălbătăcie ambulantă al lui Lord Byron, care scrie într-o proză ritmată, atingând subiectele cele mai extraordinare, bruscând toate prejudecăț ile.

În refugiul de la Iași am găsit în casa din Hermeziu a dlui Iacob Negruzzi, în care s-a păstrat biblioteca părintelui său, îngropat la bisericuța de acolo, cele dintâi încercări ale lui Costachi Negruzzi, care nu sunt cunoscute, deși au apărut în Revista istorică, acolo, la Iași. Ele au un caracter neted clasic, în genul poeziei aceleia artificiale pe care o anumită epocă a veacului al XVIII-lea o afecționa: discuțiuni între un zeu și o zeiță, mitologie de școală și de cabinet, considerații de filosofie morală. Scriitorul s-a resimțit până la sfârșit de influența clasică. Ce este Aprodul Purice, ce trebuia să fie Ștefaniada — căci Aprodul Purice este o parte desfăcută dintr-o operă mai mare, un fel de cântec dintr-o Henriadă românească — ce este în alexandrinii aceia lungi al căror model e luat din vechea literatură franceză, în factura aceea de greoaie compoziție în care după un număr oarecare de versuri e impusă o comparație, decât un împrumut de la scriitorii francezi de speța lui Delille, reprezentanți și corifei ai unei literaturi prin esență anemică, scrisă într-un stil foarte convenabil, dar atâta tot? Lucru foarte curios — și aceasta se întâmplă totdeauna la oamenii care nu și-au fixat perfect locul în mijlocul curentelor epocii lor — același care întindea alexandrinii nesfârșiți ai Aprodului Purice, care avea ambiția să cânte astfel în românește pe Ștefan cel Mare, așa cum Voltaire cântase pe Henric al IV-lea, a îmbogățit și mlădiat limba noastră — ceea ce nu era ușor pe vremea când, acolo, limba românească era mai mult o „moldavă“ boierească de salon — pentru a traduce Odele și baladele lui Hugo. Acestea sunt însă un joc extrem de dibaci în manevrarea silabelor, o adevărată echilibristică poetică, așa încât își poate închipui cineva câtă trudă a trebuit să cheltuiască Negruzzi pentru ca, într-o limbă puțintel fanariotizată, prefăcută într-o formulă politicoasă, dar rece, să îmbrace rezultatul sforțărilor supreme ale unui om de îndrăzneala lui Victor Hugo, mai ales când traducătorul fusese format într-o cultură care era în cea mai mare parte clasică.[23]

Preceptorul de casă, lecturile în bibliotecile părintești, alcătuite din cărți scrise în spiritul secolului al XVIII-lea, formează în adevăr spiritul. Școala franceză în ea însăși, pensionul, ca acela al lui Cuénim, nu înseamnă mare lucru. Îl putem cunoaște prin povestirile de tinerețe ale lui Mihai Kogălniceanu, care n-a învățat numai carte, ci i-a plăcut fetița lui Cuénim, cum o spune el însuși în Cel dintăi amor. După un număr de ani petrecuți acolo influența lui Cuénim asupra lui rămâne nulă, afară de acel trecător pitoresc sentimental. Kogălniceanu ar fi putut face orișice literatură; versuri a făcut într-o vreme, și le avem versurile; avem și nuvele istorice foarte frumoase, care pot sta alături de nuvelele lui Negruzzi — însă această parte a activității lui trebuie adăugată dincolo, la literatura „du terroir“, la literatura locală, precum și cronicile tipărite de Kogălniceanu au însemnat o revenire la elementul local și la elementul istoric. Școala franceză din Iași era o simplă întreprindere de câștig, care nu putea să deschidă în toate domeniile perspectivele mai vaste și să lase a se întrevedea ținte neașteptate.

În Muntenia, e o școală de un caracter mult superior, căreia nu i s-a acordat rolul care i se cuvine. E vorba de pensionul, care era, se pare, și școală deschisă, al lui Vaillant, venit la noi cu soția lui, care va deveni directoarea uneia dintre cele dintăi școli de fete din București. Vaillant era un scriitor, un filosof, un istoric, un om cu teorii, uneori greșite. E primul care a întrebuințat, întro interesantă carte în trei volume, cuvântul de România, La Romanie. În cartea lui de căpetenie se întâlnesc idei ciudate cu privire la limba românească: alături de limba „d’oc“ și cea „d’oïl“, ea ar fi format o a treia, cu nume ciudat, „la langue d’or“. Dar, pe lângă teoriile acestea filologice, pe care nimeni nu s-ar gândi astăzi să le trateze serios, în La Romanie este o foarte frumoasă descriere a țării întregi. El a condus multă vreme și internatul de la Sfântul Sava și a avut o activitate literară didactică interesantă, Dicționa– rul lui exercitând influența sa asupra spiritului public de la noi.

Într-un moment viitorul pamfletist s-a amestecat și în curentul revoluționar și a fost urmărit la București, așa că a trebuit să se refugieze în Modlova.

Unii scriitori munteni, cum este Grigore Alexandrescu, pleacă de la acesta, nu se pot înțelege fără dânsul.

Însă aici vine deosebirea cea mare între o astfel de școală și pătrunderea curentului francez prin bietul preceptor de casă.

Preceptorul de casă era, cum am spus, un om care arăta și el ce învățase în școala din tinerețea lui depărtată, având ca ideal pe francezul de la 1760, pe când Vaillant, cu toată aderența lui la vechile formule, e un revoluționar de temperament, un om cu concepții proprii, care vede foarte neted anumite ținte și le urmărește foarte metodic. L-am putea defini literar un clasicist de convingere, dar nu fără oarecare influențe de pe urma romantismului lui Lamartine.

Fără Vaillant nu poate deslușì cineva, într-o parte din scrisul său, pe Grigore Alexandrescu. Alexandrescu a fost mai târziu din casa lui Eliad, dar de la început din școala lui Vaillant. Personalitate vie, originală, fără de care nu ar fi putut fi poet; dar, în ce privește influența, el o avea din două părți: istețul mahalagism de casă al lui Eliad și didacticismul clasicist de la școala lui Vaillant.

Nu numai el, dar toți muntenii de pe vremea aceea traduc, și s-a tradus atunci foarte frumos din literatura franceză: o mulțime de piese din Moliere și din clasicii secolului al XVII-lea.[24] Unele din aceste traduceri sunt foarte importante ca texte de limbă, fiind traduse cu cazną, redându-se naiv înțelesul. Și aici lecțiile lui Vaillant domină lecturile romantice de după părăsirea școlii.

Dar în afară de școala franceză la noi, școala întemeiată de francezi, după obișnuințele lor și cu intențiile lor, curentul francez a mai putut veni după Regulamentul Organic și prin școlile cele noi ale noastre, și aceasta este a treia formă de pătrundere. În acele școli secundare cu clase superioare de caracter universitar, la București și la Iași — la Sfântul Sava din București cu Petrachi Poienaru, om care făcuse studii frumoase, mergând până în Anglia, pentru ca, întors, să dea suflet școlii celei noi de la București, și în școala moldovenească, în Academia Mihăileană, trecută sub multe influențe, și franceze, dar fără mult suflet — se plăzmuiește viața morală a unei generații de o

orientare occidentală, care merită a fi cercetată.

În școlile acestea erau profesori de limbă franceză, pe lângă profesori de limbă germană chiar, și neapărații profesori de grecește și de latinește. Inițierea aceasta la Apus era însă foarte slabă. Un profesor ținut în familie, vorbind necontenit limba lui, strămutând în atmosfera intelectuală toate evenimentele din jurul lui, acesta putea exercita o mare influență, dar nu profesorul dintr-o școală a statului, care de multe ori nu vine din țara a cărei limbă o predă, astfel că el poate preda limba, recomanda ceva literatură, dar spiritul însuși nu ajunge a-l pătrunde el însuși. De aceea și școala lui Petrachi Poienaru și Academia din Iași nu reprezintă ceva în literatura noastră.

Cu ceva clasici francezi, puțintel și cu nemțeasca lui Kotzebue — nu a lui Schiller, cu atât mai puțin a lui Goethe — se capătă doar o pregătire pentru lectură. Traducerile impuse în anii de școală, mai ales la Iași, au creat însă, acolo, câțiva harnici traducă tori.

Dar, pe vremea Regulamentului Organic, cu toate piedicile care s-au pus încă — și au fost foarte multe, pentru că a merge la Paris însemna o stricare a sufletului sub raportul politic, primirea ideilor noi protivnice ordinii de lucruri stabilite — călătoriile de studii în Apus au devenit dese.

Și anume băieții — de expatrierea fetelor nu era vorba; ea a început mult mai târziu — băieții nu mergeau singuri, ci cu preceptorii lor, așa încât trecerea la școlile străine se făcea sub supravegherea aceluia care pregătise de acasă. Când au mers la Lunéville cei doi fii ai lui Mihai Sturdza, Grigore și Dimitrie — Grigore, inteligent, cu preocupări filosofice, Dimitrie mai slăbuț — și împreună cu dânșii Mihail Kogălniceanu, care ar fi vrut să treacă la Paris, dar a fost împiedicat și trimis la Berlin, ei erau întovărășiți de abatele Lhommé, un preceptor de casă la Iași, care stătea necontenit pe lângă dânșii. Iar, când s-a dus Vasile Alecsandri în străinătate, el a plecat cu grecul Furnarachi, prieten cu vestitul Corai, cel mai mare filolog de la începutul secolului al XIX-lea, acela care a restabilit de atâtea ori textul cel adevărat al operelor clasice.

Ducerea aceasta cu oameni de casă reprezenta totuși un frâu; nu se puteau arunca tinerii de-a dreptul în ceea ce moda contemporană avea mai cutezător și mai ușurel, fiindcă aveau lângă dânșii pe vechiul preceptor care avea dreptul să spuie: aceasta este bine, aceasta este rău. Dar, totuși, în asemenea condiții, unii dintre tineri au primit o influență puternică, precum o putea exercita Franța în acel moment de trecere de la Lamartine la Victor Hugo. Cei care au mers în Franța în acel moment s-au resimțit de pe urma acestei dualități a modelului; pe de o parte caracterul vag al lamartinismului, care plăcea și lui Eliad, tocmai prin partea „languroasă“ care nu este nici cea mai frumoasă și nici cea mai durabilă din opera lui, pe de altă parte sunetele de trâmbiță provocatoare ale lui Victor Hugo, care trecuse de la Ode și Balade, în care este multă influență din trecut, influență a clasicismului, la poezia nouă, pe care, dealtfel, când o va continua, când o va părăsi, pentru că în Les Voix intérieures, în Les Contemplations este cu desăvârșire altă notă, o notă intimă, pe urmă să treacă la Légende des siècles, în care dicționariul de istorie și de geografie este pus la contribuție pentru a ajuta la o fabricație voită și oarecum mecanică. Inițierea românilor făcându-se în acel moment, acela care o reprezintă mai bine a păstrat până la sfârșitul vieții sale acest caracter, oricât ar fi luat subiecte românești, Vasile Alecsandri.

Toată poezia lui Alecsandri, în care apar tineri țărani îmbrăcați ca de duminică, cu doina pe buze și cu un fel de tremurat de horă în picioare, nu e decât o căutare de pitoresc exotic și popular, așa cum l-ar fi putut întrebuința și un francez de la Paris. Francezul ar fi fost bucuros să capete colecția întreagă de amănunte interesante dintr-o viață națională necunoscută, iar Alecsandri a fost așa de stăpânit de influența exotismului rural francez încât a prelucrat materialul autohton cum l-ar fi putut face acel francez.

Iată deosebirea între el și Kogălniceanu. Kogălniceanu a trecut pe la Berlinul altui romantism, mult mai puțin strălucitor, dar mai profund și mai sincer intim, unde a scris și o Istorie a românilor, citind pentru aceasta cronicile pe care le-a tipărit mai târziu, Letopisețele; întors în țară, a avut o viață intensă, a fost și tipograf, și agricultor, și nu era un

domeniu din viața națională în care el să nu se amestece; pe când, pentru Alecsandri, dacă Eminescu, fără nici o nuanță de ironie, îl califică: „veșnic tânăr și ferice“, are dreptate. El a rămas oarecum totdeauna adolescentul de la Paris, din 1830—40. Nu s-a desfăcut de pe sufletul lui pecetea pe care a primit-o atunci: a romantismului francez începător. Kogălniceanu nu a fost, cât era student, la Paris, ci numai destul de târziu, fie și de mai multe ori, dar ca om făcut; pe când Alecsandri, tânăr, a pierdut coloarea sa proprie în această atmosferă nouă a Parisului.

Cele dintâi produse ale lui, tipărite în La Glaneur Moldo-Valaque de la Iași, sunt pastișări de prima clasă, versuri de felul lui Hugo, imitate însă cu o măiestrie neașteptată la un tânăr de pe vremea aceea.

Revenit la românește când s-a întors în țară, el n-a putut descoperi esența intimă a sufletului românesc. În momentul când urma să învețe limba adevărată a poporului său, nu în conversații banale dintr-o societate pe jumătate fanariotă, saloanele l-au atras, l-au cucerit și l-au aservit: lor le va prezenta, după gustul lor, „subiectul național“. A învăța bine limba proprie nu este un lucru ușor: se poate prin contactul cu clasele adânci, prin citirea necurmată a literaturii vechi, prin aceea că, precum a făcut-o Eminescu, nu rămâne ținut al poporului tău pe care să nu-l cunoști prin contactul direct. Acestea toate i-au lipsit lui Alecsandri. I-a lipsit această ucenicie, atât de fecundă și atât de stăpânită de iubire, care provoacă la un scriitor opere cu totul noi. Altfel nu ar fi răspândit diminutivele lui în dreapta și în stânga, nu ar fi crezut că un cuvânt poate să păstreze puterea lui de expresie atunci când este redus la găngureli de alintare. Toată poezia aceasta diminutivată este cât nu ne închipuim de mult grecească, fanariotă, pe când noi suntem un popor întreg, care tindem către înțelesuri întregi, pe care le spunem bărbătește, cu un cuvânt singur, acel care se potrivește. Dezmierdările de cuvinte vin din tradiția vechiului regim.

Dar i-a mai lipsit lui Alecsandri și altceva: o mare convingere și o mare pasiune; fără una, sau fără alta, niciodată poezia nu merită într-adevăr acest glorios titlu. Om de salon, cu multe dragoste ușoare, plimblându-se cu barca prin Veneția, pe malurile Bosforului, la moșie, la țară, în

zbârnâitul coardelor de lăutari, cu ochii opriți la tablalele cu dulceață, sorbind cafeaua aromatică, nu astfel pornește la un om o adevărată și vânjoasă poezie. Apoi Castelul Peleș, apartament rezervat, regina Elisabeta făcând omagiu regelui poeților, în astfel de împrejurări de cea mai mare fericire pe care o poate avea un om, nu se oțelește ca din nedreptate și nerecunoș tință sufletul poetului. Alecsandri trăia admirat și adorat de toată lumea: cine ar fi îndrăznit să ridice glasul împotriva lui!

Inspirația n-o putea aduce nici casa de la Mircești; astăzi cu și mai puțin caracter rural, în lunca Siretului cu vechii copaci tăiați, cu mobilierul și împodobirea lipsite complet de nota românească.

Ca și pe vremea lui, ea stă cinchită, sub dealul de lut cu șurile bătrânești, fără nici un orizont.

Era dealtfel natural pentru un om care a cuprins în viața sa toată societatea, mărginită la clasa de sus, a timpului său, pe un timp când țăranii și chiar clasa mijlocie nu aveau încă nici un adevărat rost. Pentru a fi altfel ar fi trebuit geniul, și singur Eminescu l-a avut, având pe deasupra și cu totul alte împrejurări decât Alecsandri. Dar, de câte ori se apropie cineva, cu spiritul liber, de Alecsandri, se pare că se găsește dintr-o dată într-o odaie în care, pe o ușă, vine o mireasmă de iatac al secolului al XVIII-lea, iar pe alta năvălesc parfumurile cele mai la modă ale romantismului francez de la 1840.

Încercările lui de poezie epică, Dumbrava Roșie, cu o lungă înșiruire de nume pitorești, seamănă cu Aprodul Purice; în ciuda exagerărilor voite, largilor gesturi schițate este același fel de a concepe subiectul ca și la celalt poet al lui Ștefan cel Mare: tot secolul Henriadei, trecut printr-o strecurătoare romantică. Baladele lui urmează de aproape, dar cu un pas potolit de oriental, La légende des siècles; deși amintirile istorice dau tipul câte unui Gruie Grozovanul, cele mai multe nu se mișcă și nu mișcă. Singură povestirea luptei de la Rovine de Eminescu cuprinde mai multă poezie epică decât toate încercările aceste poetice neizbutite ale lui Alecsandri.

Și, când ajungi la teatru, simți îndată modelul francez, dramele lui

Victor Hugo. Chiar în ce privește cele două drame pseudoclasice: Fântâna Blanduziei, care este o dulcegărie de viață română cu desăvârșire falsă, și Ovidiu, în care poetul, murind, găsește încă puterea trebuitoare pentru a omorî o sală întreagă în agonia lui, pe când personajul putea fi tratat cu multă știință și cu mult folos, căci ce nu se poate scoate din Ovidiul Tristelor, trimis în regiunile acestea sălbatece cu vuiet de crivăț și cu aspre silabe getice în ureche, aceleași reminiscențe te urmăresc. Horațiul ca și Ovidiul lui Alecsandri sunt români din societatea bună de la 1880, foarte bine crescuți la Paris, foarte vorbăreți și lipsiți în fond de orice originalitate a caracterului.

Iată ce înseamnă influența subită a unei mari literaturi străine, căzută asupra unui tânăr inteligent și înzestrat, care nu cunoaște din țara lui, din prezentul ei și din trecutul ei, nimic din ceea ce se poate numi adevărat viață românească și care nu a mai putut învăța nimic dintr-însa în tinerețea lui dezorientată.

Dar influența romantismului acesta apusean se poate exercita și în altă formă.

Dimitrie Bolintineanu este tipul cestălalt, produs și el de influența romantică apuseană, dar în alte condiții. Fiul de macedonean transplantat n-a avut preceptori de casă; clasicii francezi el nu i-a cunoscut de cu vreme. N-a mers nici la vreo școală de felul pensionului lui Vaillant. Clasicismul școlar îi lipsește cu desăvârșire. N-a știut latinește, nici grecește. Franțuzește învață mai târziu, pentru că Bolintineanu nu se formează nici măcar în contact direct, de la început, cu literatura franceză de atunci, care-i vine oarecum adusă de vânt.

Pe de altă parte, Bolintineanu este un om fără o clasă definitivă; nici țăran, nici negustor, nici funcționar, nici boer. Părinții lui nu sunt nici vechi moldoveni, nici vechi munteni, nici vechi ardeleni, ci dintr-o familie venită din Balcani, se pare, așezată de curând în țară, un fel de moșieri de clasa a treia, sau mai curând din clasa arendașilor. Am zice că Bolintineanu este el însuși, în literatura românească, arendașul, care lucrează o moșie ce nu este a lui; așa lucrează el limba

românească, care nu-i era ocină și baștină din moși și strămoși.

El primește deci ecoul literaturii franceze romantice și, cum este foarte inteligent, mai inteligent decât Alecsandri, putând prinde repede și imita imediat, în perfecție, a prins repede moda nouă, acel ecou depărtat al lumii franceze. Și, cum, pentru dânsul, cuvântul nu era nici un prieten pe care să-l strângi în brațe, nici un dușman cu care să te lupți, cuvintele lui curg de parcă nu se mai pot opri. A ajuns victima unei fecundități deplorabile, rostogolind ca într-un dulce vis leneș rimele totdeauna sărace fără măcar o inspirație sinceră și caldă, care să le miște. Din zi în zi, din an în an, ele cad, nemiloase, asupra unei societăți întregi, superficiale, care le primește cu atât mai bucuros, cu cât sunt mai ușoare, dar și mai goale de înțeles.

Bolintineanu este astfel un Alecsandri de clasa a treia, pentru lumea din București. Moldova ține încă destul de sus pe Alecsandri, prin virtuțile ei istorice, pe când, lumea, mult mai amestecată și mai ușoară, a Bucureștilor se mulțumește și cu Bolintineanu. Pe Alecsandri l-a adoptat mai pe urmă, și l-a stricat, această societate din Muntenia, pe când, dincolo, în Moldova, el era susținut, mult timp, de influența mare a lui Kogălniceanu. Pe acesta însă trebuie să-l punem în legătură cu altă ordine de idei, căci cu dânsul trecem peste vremea lui, care nu l-a înțeles și nu l-a încurajat, nici în politică, nici în literatură; în politică a văzut ridicându-i-se în față Ion Brătianu, în literatură a rămas simplul publicator al Letopisețelor și autor, celebru pentru atâta, al discursului de inaugurare la cursul, repede întrerupt, de istoria românilor. El iese din vremea lui, și noi vorbim acuma de oameni care sunt cu totul și numai din vremea lor.

Încheind cu acest Parny al literaturii poetice românești, favorit al lumii Bucureștilor, se poate spune că, precum, în mare parte, Alecsandri — nu cel din Steluța! — stricase poezia de iubire, tot așa Boltineanu a stricat materialul superb, eroic din care Alexandrescu cel singur și nenorocit, fără „situații“ și aplauze, lăsat să crape într-un colț, izbutise să scoată zguduitoarea fantomă a lui Mircea de la Cozia.

În cele spuse aici, potrivit cu singura dreptate și dincolo de pragul

laudelor literare oficiale ca și al cercetărilor migăloase în jurul operelor care nu le merită, este exemplul însuși al primejdiei care se ascunde în orice imitare, incapabilă de a asimila măcar, în orice introducere brutală a unui fond străin într-o societate care nu are nimic din elementele care să poată da o sinteză de valoare.

Dacă se va ridica sufletul acestei societăți prin altă clasă decât clasa moșierilor și arendașilor, decât clasa care petrece în saloanele luminate de lumânări de spermanțetă și mobilată cu mesele verzi ale jocului de cărți, el va exprima fondul propriu, care se poate hrăni cu orice influențe, de oriunde, dar trebuie să rămână fond propriu românesc.

XI. ÎNTOARCEREA VECHIULUI FOND ROMÂNESC

S-ar putea crede că acel curent autohton este reprezentat numai, o bucată de vreme, de scriitorii dintre care nici unul nu are puterea creatoare a poetului. Fiindcă desigur că lui Eliad Rădulescu trebuie să i se recunoască o foarte frumoasă limbă literară populară, foarte mult spirit mucalit, același umor pe care îl întâlnim și în fabulele aceluia care pentru această parte a fost elevul lui, Grigore Alexandrescu, dar creator de tipuri și creator de intrigă, spirit care din imaginația sa însăși să poată lua elementele trebuitoare pentru a crea o istorie, o povestire, desigur că Eliad Rădulescu nu a fost, sau cel puțin în împrejurările vieții lui nu a arătat că ar fi putut să fie.

Căci scriitorul dă ce poate el, dar și ce-i cere societatea și este întrebarea dacă acela care a scris amintirile lui din 1848, o carte puțin cunoscută, dar care merită să fie înviată, amintiri publicate în franțuzește, n-ar fi fost în stare să povestească tot așa și un subiect de imaginație. Se poate, iarăși, ca acela care a fost la început creator de literatură, care mai târziu a fost conducător de revoluție și care, în a treia fază, ca un zeu fulgerat, s-a retras în fundurile străinătății cu toată

maiestatea înfrângerii sale, pentru ca, în sfârșit, să ajungă și candidat la domnie, să fi crezut că este sub demnitatea și sub valoarea lui să se amestece în literatura de imaginație.

Pe de altă parte, ardeleanul pe care-l întâlnim în același timp și care întrebuințase spiritul lui special ardelenesc pentru a scrie numai întâmplător amintirile lui din străinătate, acest scriitor adevărat, Codru Drăgușanu, care, întorcându-se în țară, sub regimul austriac absolutist, prefect la dânsul în Făgăraș și întemeietor de școală, nu ar fi putut scrie și altceva decât scrisorile sale.

Impresia pe care o are cineva este însă că, în deosebire de curentul romantic, care prinde atâta teren, curentul celalt, de țară, apare numai în două individualități răzlețe, dacă nu numără cineva și fabulele lui Grigore Alexandrescu. Așa încât romantismul acoperă tot câmpul, influența străină biruie și se impune fără deosebire în toate provinciile românești — fiindcă și în Basarabia, care stă sub influența rusească, deci sub influența engleză și franceză, trecută prin Rusia, este un reprezentant tipic al romantismului, în forma cea mai dezlânată, ca formă, Costachi Stamate, care și-a tipărit, venind la Iași, o parte din operele sale. Iar, în Ardeal, poeziile în genul unui Andrei Mureșanu, care se mai scriu pe vremea aceea până în timpul unui Ioan Lăpădatu, aparțin fără îndoială romantismului, venit pe cale germană, care capătă o formă încă mai dezlipită de lucrurile adevărate: nuvele scrise în Ardeal sau în părțile de către Oradea, care reprezintă ceea ce curentul apusean are mai ireal și mai vag, cu figuri șterse care nu sunt amestecate într-o adevărată acțiune. Astfel romantismul trece la noi pretutindeni prin aceleași forme ca în Apus: forma lamartiniană, care neglijează puțintel stilul și se hrănește din aspirațiile nedeslușite ale sufletului, forma lui Hugo, care înseamnă forțarea formelor vechi și smulgerea unor accente noi în ritmuri noi.

Dar, dacă se uită cineva bine sub acest romantism venit, în toate fazele sale, direct sau indirect din Franța și puțintel din Anglia pentru a stăpâni toate provinciile românești, vede fondul cel vechi care continuă. Numai cât este greu să-l deosebești, uneori. Ba chiar, în momentul de față, n-avem toată informația trebuitoare pentru a-l

distinge.

Să aducem înainte pe acești reprezentanți ai curentului indigen între 1840—50 și data apariției Convorbirilor literare.

Puțini au citit un singur vers dintr-un scriitor aparținând epocii romantice — căci fără îndoială este romantic — care a tradus și romane în genul Dramelor Parisului, dar a făcut și versuri care adeseori nu au nici un fel de legătură între ele, ci sunt un simplu joc cu silabele și cu rimele. Ici, colo însă, la omul acesta, Gheorghe Baronzi (de fapt Paroncin, familie italiană din Brăila), care avea o mare îndrăzneală în materie de formă, care a încercat foarte multe ritmuri și care nu suferea deloc rima banală, se găsesc lucruri împrumutate de la poezia populară. Și nu de la acea îmbrobodită perfect pentru a fi înfățișată în saloane de Alecsandri, ci adevărată literatură populară, pe care el a adunat-o prin elevii săi, căci, pe lângă profesiunea de avocat, a fost și undeva profesor.

Foarte curioasă poezia aceasta a lui Baronzi: de o parte romantism exagerat, fără gust, dând mai mult impresia unei ocupații curioase de diletant decât a unei creațiuni sănătoase și urmate; de alta, elemente de literatură populară în ceea ce privește subiectul. Întâlnești la el compoziții cu desăvârșire abracadabrante, din care ici și colo se desprind frânturi ca din baladele noastre, care nu sunt deloc îndreptate după moda Parisului. Dacă ar umbla cineva prin anumite calendare, care reprezintă, pentru vremea aceea, unul dintre principalele mijloace de publicație, n-ar găsi numai lucruri în genul lui N. D. Popescu, cu haiducii lui așa de uitați astăzi, ci și povești (e epoca lui Fundescu, și a lui Ispirescu se apropie) și alte materiale autentice populare.

Iată o literatură indigenă, care a străbătut adânc și care mult mai mult decât literatura cinematografică din vremea noastră putea să deie unei minți tinere o inițiere în elementul de pitoresc al vieții noastre autohtone.

Apoi, alături de teatrul de la început al lui Alecsandri, care a devenit din ce în ce mai ambițios, trecând de la cantonete, de la Șoldan Viteazul și altele de felul acesta la figuri din trecutul românesc și din

antichitatea clasică, este un altul pe care și Eminescu l-a cunoscut foarte bine când participa la turneele unei Fany Tardini, un teatru popular, având în repertoriu nu numai Doi sergenți și altele de felul acesta, traduse din franțuzește, ci uneori, strecurate, și piese indigene. Am găsit câteva din aceste piese originale, și totdeauna revin cu plăcere asupra unui scriitor purtând un nume foarte democratic, Ion Dimitrescu, de prin anii 1840, care are, în dialog, o îndemânare extraodrinară și, în ce privește cunoștința vieții reale de aici, din Muntenia, însușiri pe care, în domeniul vieții moldovenești, Alecsandri nu le-a avut niciodată. În afară de faptul că imită felul de a vorbi al grecului, al neamțului, al evreului, Alecsandri nu are umorul popular pe care îl întâlnim la necunoscutul Dimitrescu. Două, trei piese ale acestuia ar merita, fără îndoială, o reeditare.[25 Ion Dimitrescu era un biet actor muritor de foame, a cărui biografie chiar nu s-ar putea reconstitui, dar piesele lui cuprind figuri reale și grai adevărat. Astfel când prezintă pe acel „deftereu“ de la strana a doua, care vrea să ajungă actor la Iași, atras de reputația cea mare în teatru a unuia ca Millo. În schița dramatică a lui Dimitrescu intervin tot felul de tipuri, evreul care vinde nu știu ce obiecte de împodobire populară, și, întrebat de preț de către mahalagiii din București, care n-au gând să cumpere, el răspunde: Pentru cine întreabă, atâta, pentru cine cumpără, pe jumătate. Apoi o sumedenie de observații precise, în spiritul acesta popular, care la el nu e stricat de nici o tendință critică sau politică. La un moment i s-a cerut lui Dimitrescu să vorbească despre anul 1848. Numai cât, îndată ce a pus pe țărani să vorbească, tendința piesei devine atât de vizibilă, încât ea nu mai are nici un fel de valoare. E un fel de a scrie pe care-l înfățișa și un alt scriitor, tot așa de complet uitat astăzi și care nici el nu avea pretenția de a face literatură imaginativă, ci numai glume pline de miez și de vlagă: Jipescu, în Opincarii, fără îndoială o carte care ar trebui dezmormântată.

La românii din celelalte părți, în Ardeal, literatura țăranilor era înainte de toate calendarul, tipărit la o firmă săsească, care-și făcuse o specialitate din editarea lor, și cu litere cirilice. Și până se va ajunge la momentul acela care coincide nu numai cu apariția lui Eminescu, dar

cu triumful lui, și când scriitorii de la Convorbiri literare domină, ajungându-se la Tribuna, tocmai în aceste locuri modeste trebuie să căutăm adevărata literatură, adevăratul fond propriu al acelui Ardeal care de obicei umbla după contrafaceri nemțești ale romantismului.

O altă provincie românească, Basarabia, nu are numai pe Stamate, ci și fabuliști, și unul dintre acești fabuliști, de veche origine boierească, a venit de s-a așezat la Iași, unde a trăit și a murit. E vorba de Alecu Donici, care reprezintă mai mult decât orice scriitor contemporan fondul acesta primitiv românesc. S-a dovedit că multe din fabulele lui sunt copiate după ale lui Krâlov, dar câte din fabulele acestuia nu sunt copiate din La Fontaine și câte din fabulele lui La Fontaine nu vin de-a dreptul din Fedru!

În materie de fabule este foarte greu să inoveze cineva. Dealtfel, dreptul de proprietate literară se înțelegea cu totul altfel decât acum.

Vorba este că felul de a înfățișa fabula al lui Donici este adânc și caracteristic românesc. Fabulele lui Sârbu, pe care le-am retipărit cândva, într-un volum de „Scriitori basarabeni“ nu au totdeauna un ritm plăcut — ritmul fabulei este puțintel dezlânat, apropiindu-se de proză — dar conțin și bucăți frumoase. Într-una e vorba de floarea smulsă din pământul ei, care, mutată în pământ străin, se ofilește: e o smerită declarație de iredentism, la sfîrșitul unei fabule plăcute.

Iată prin urmare o întreagă literatură care păstrează fondul acesta indigen. Dar vine un moment când cel indigen apare la suprafață, ca să domine, sub forma Convorbirilor literare, literatura românească.

Literatura romantică tindea la neglijarea formei și la o falsificare a fondului, devenită cu vremea intolerabilă, pentru că imaginile mari nu se găsesc oricând, nici pasiunile puternice, nici mințile complicate, iar romantismul, în forma sa exagerată, cere aceste condițiuni. Forma ajunge deci prea ușoară, iar fondul prea strident.

De altă parte romantismul în forma aceasta degenerată a lui Bolintineanu este la dispoziția oricui. „Românul s-a născut poet“.

Orișice băiat de la șaisprezece ani înainte putea să sacrifice Muzelor

câteva luni de zile, câțiva ani sau ceva mai mult, după împrejurări. Cine nu poate să rimeze două diminutive, cine nu poate continua să cânte pasiunile prefăcute pe care le cântaseră și alții înaintea lui ?

I-a fost, astfel, foarte ușor să răstoarne astfel de adversari aceluia care a dominat această mișcare a societății „Junimea“, prin spiritul său echilibrat, prin maiestatea ființei sale, lui Titu Maiorescu.

El a fost înainte de toate o personalitate împunătoare, cu gestul lui artificial, cu vorba lui cântărită, cu tonul lui gradat, cu viața lui socială matematic pregătită pentru a produce mari efecte teatrale, prin mijloace care în aparență erau foarte simple. El a realizat un tip superior de demnitate omenească, apărând ca semizeul teoriei în toate manifestările sale, așa încât domina fără să aibă un talent de formă deosebit, fără să dovedească o originalitate de idei, căci nu a creat nici o teorie și nu rămâne dintr-ânsul nici o pagină într-adevăr vibrantă; discursurile lui, foarte apreciate, câștigau pe auditori mai ales prin euritmia care-i cuprindea persoana, glasul, cuvântul, punând distanță enormă între cel care vorbea și cei care admirau de la distanță. El putea să deie aparența că întreaga literatură nouă este într-adevăr condusă de dânsul.

Să nu-și închipuie cineva că revista cercului, Convorbirile literare, a însemnat distrugerea prin puternice mașini de asediu a unei formidabile cetăți. Nu. Cetatea ar fi căzut și la cea dintâi suflare a bunului-simț. Când, iarăși, Maiorescu a combătut școala ardeleană a lui Cipariu — literatura aceasta este de multe ori foarte apropiată de sufletul poporului românesc, dacă se înlătură numai ortografia insuportabilă și teoriile false în materie de limbă — când a atacat ortografia cipariană, cum se putea apăra o formă ortografică și lingvistică atât de străină de necesitățile poporului românesc? Era de ajuns să se înlăture suprafața de pedantism pentru a se vedea ce este dincolo de dânsa.

Maiorescu făcuse studii foarte frumoase la Paris și trecuse în Germania într-o vreme când metafizica murise, rămânând din ea un singur lucru: cultul abstractului, fără ca el să fie cuprins într-o teorie. El

s-a format deci ca un spirit logic, care dădea argumentelor sale conturul precis și putea să ajungă la notarea foarte exactă a unui scriitor. Din metafizica aceasta dispărută rămăsese un sistem de a argumenta, o mașină de cugetare, nemilostivă ca ascuțișul unei ghilotine, care se putea aplica tuturor scriitorilor, în ei înșiși. Pe toți i-a judecat criticul, pe nici unul nu l-a înțeles cu adevărat, pentru că, dacă ar fi înțeles într-adevăr pe unul, nu ar mai fi judecat pe nimeni. Mijloacele de luptă nu sunt dintre cele mai extraordinare și romantismul a murit de moarte bună, de la el însuși. Sunt sisteme pe care le regreți când dispar. De exemplu, când la începutul epocii moderne dispare arta gotică, nu este înțelegător al originalității și al frumuseții care să nu deplore dispariția artei gotice, ca să vină matematica Renașterii.

Dar ce se putea regreta în romantismul murind!

Dacă se înlăturau formele literare ale romantismului, în locul lor trebuia să vie naturalismul. În Apusul francez, aceasta nu s-a petrecut imediat, căci parnasianismul a însemnat o fază de trecere și, când a venit chiar naturalismul, el nu era o doctrină fixată, aceeași pentru toate țările, pentru toate cercurile și pentru toți scriitorii. Naturalismul englez, care pleacă încă de la Jane Austen, la începutul secolului al XIX-lea, și ajunge la Dickens și Thackeray, este cu totul altceva decât naturalismul francez și decât naturalismul italian al lui Giovanni Verga.

Când doctrina nu există, când scriitorii sunt atât de deosebiți pe țări și, în aceeași țară, pe individualități, nu poate fi vorba ca pe noi să ne fi putut stăpâni vreo modă naturalistă venită din Apus.

Am cunoscut mișcarea franceză din ultimul timp al imperiului al doilea napoleonian și din cei dintâi ani ai republicii, când Zola înfățișa, cum zice el, „istoria naturală a unei familii sub al doilea imperiu“, mai puțin pe cea germană, care în poezie a dat poeți dialectali, capabili să trezească iubirea pentru povestirile populare, ca acelea care merg de la danezul Andersen până la tirolezul Rosegger.

Dar prin anii 1860, când apar Convorbirile literare, eram nesupuși, în proză, unei puternice influențe străine, și fondul indigen, vechi detot,

îmbrăcat odată în ritmul popular al lui Dosoftei, dăinuind în deosebiți cronicari, întrupat în Eliad, câștigă acum teren, până ce Maiorescu îl pecetluiește cu pecetea intelectuală a profesorului.

Literatura aceasta naturalistă se înfățișează în forme deosebite, și aceasta dovedește că nu avem a face nici cu lucruri imitate din străinătate, nici cu impuneri teoretice, din țară. Fiecare vine cu felul lui de a fi, cu felul lui deosebit de a vedea. Convorbirile au fost întâi la Iași un salon în care se strângeau o mulțime de oameni care nu-și făceau din literatură temeiul activității lor. Era un salon mai mult în sensul adunărilor de tineri din Germania.

În locul domnișoarelor cântând din harpă și al doamnelor jucând cărți la masa verde, se băteau cu pernele și spuneau tot felul de ghidușii: „anecdota primează“ era formula și ființa un fel de catalog în care se treceau glumele cele mai reușite. Cu totul altceva deci decât ceea ce era lumea bună de la 1840. De aici ne putem închipui că nu a putut să iasă o teorie, un regulament, teoriile dealtfel fiind interzise formal la „Junimea“. Nu toți din generația noastră am fost crescuți puțin în atmosfera aceasta a junimismului, și de la el ne-a rămas un simț al umorului și al relativității lucrurilor omenești, precum și, la cei mai mulți, oroarea de pedantism.

În această societate „junimistă“, apar deodată, prin Convorbirile literare, oameni a căror formațiune, anterioară revistei, ar fi foarte interesantă de studiat. La Iași, ei aparțineau acelei clase care-și crea pe vremea aceea literatura ei. Vechea literatură era o literatură de boieri, pe când acum începe să fie una de boiernași, de profesori, de „burghezi“. O schimbare de clasă socială se petrece atunci. De țăranii adevărați, rămași țărani, trăind în mediul lor rural, nu este încă vorba, dar elementele intermediare își fac loc în literatură. Apare astfel Nicolae Gane, de loc din Fălticeni — un nume care se întâlnește în istoria Moldovei, dar nu este dovedit că între Gane din secolul al XVI-lea și Nicolae Gane ar fi vreo legătură. Om liniștit, pașnic, cu simțul nou al unei limbi nu prea îndrăznețe și nu prea colorate; traducerea din Dante făcută de dânsul este una din cele mai bune; a tipărit și câteva poezii cu mult simț al ritmului.

Gane a început alături de romantism, de romantismul lui Alecsandri, cu figuri fără relief, în pieptul cărora nici o zvâcnire de sânge nu se simte, dar, alături de acestea, a cules câte ceva din viața contemporană, din povestirile care se spun în familie, ca Aliuță, Câteva zile la Slănic, care toate aduc, fără îndoială, ceva nou. Salvat din apele moarte ale romantismului, el n-a ajuns totuși pe cine știe ce tărâm solid.

Alături de dânsul la Convorbiri, devenite un centru de raliere, sub egida „omului învățat", apare Ioan Slavici, pregătit, în părțile arădene de unde venea, pentru preoția de sat, ca și cea mai mare parte din intelectualii Ardealului și ai părților vecine cu dânsul, în această vreme. El a păstrat până la sfârșitul vieții lui tonul acesta de îndreptător duhovnicesc, de director spiritual. Articolele publicate de dânsul după nenorocirea atitudinii lui din timpul marelui război, când nu mai era un om între oameni, sunt tot lecții morale: așa se scrie, așa se gândește, așa se face. În toate nuvelele lui Slavici este tendința predicatoare. Dar, în același timp, el este și omul de sat, care înfățișează o anumită lume de acolo, de la el de-acasă, și între scrisul acesta „ungurean", nu „ardelean", și între scrisul unguresc din epoca aceea, ca la un Coloman Mikszáth, este o legătură. Pe vremea aceea și în literatura ungurească era un conflict între două direcții: a lui Jokai și a tinerilor.

Slavici a dat deci o literatură vie, plăcută, nouă pentru orășenii de „dincoace", care nu auziseră până atunci un asemenea glas venit din asemenea locuri.

Dar iată un diacon, un preot răspopit din Iași, Ion Creangă, cu pregătirea pe care putea s-o deie seminarul de la Socola, fără lecturi europene și fără teorii, suflet absolut original ieșit din fundul munților lui și primit în societatea aceasta a Convorbirilor, nu în calitate de scriitor, ci pentru comèdiile pe care le povestea.

Îl priveau puțintel, oamenii aceia învățați și de o categorie socială mult mai ridicată decât a lui, ca pe un ghiduș al companiei. A fost aproape împins să scrie pățăraniile lui, când el n-avea decât ambiția de a da bune cărți de școli primare, unde era institutor.

Sunt unele din povestirile lui care nu vor putea fi publicate niciodată.

Astfel de povestiri i se cereau lui în rândul întâi. Dădeau drumul țăranului, acolo între dânșii, pentru ca să simtă ceva nou.

Așa trebuie să înțeleagă cineva legăturile dintre Creangă și „Junimea“, care „Junime“ nu l-a ridicat niciodată, ea însăși, prea sus. Ridicarea la însemnătatea literară pe care o păstrează și care i se datorește poate fi meritată în cea mai mare parte, dar nu chiar în această măsură, pentru că, oricum, Creangă se ridică până la anumită înălțime, până la felul lui pitoresc, cam vulgar, trebuie s-o spunem; nu i se poate cere nimic din ceea ce formează elementul cel mai interesant în sufletul omului modern. Reputația lui a fost creată prin anii 1890, la Iași, când s-a format grupul moldovenesc poporanist din rămășițele vechiului socialism al fraților Nădejde, pentru că el exprima viața claselor fundamentale și era deci interesant sub raportul social, iar apoi prin acei filo-români filologi, din străinătate, de felul unui Urban Jarnik, care căutau în literatura românească ceea ce era mai leit românesc.

În același timp, alături de Convorbirile literare, culegătorul tipograf din București, Petre Ispirescu, a ajuns și el prețuit în aceleași condiții și pentru aceleași motive. Era un conducător de atelier, adunând necontenit material pentru calendare, până când a început să dea povestiri și de la dânsul. Un fel de Creangă din București, dar fără meritele superioare ale aceluia. Povestea lui vorbește prea des în limbajul de gazetă: atâtea gazete trecuseră prin mâinile lui! Pe cât de străin de stilul curent este Creangă, pe cât de multe orizonturi deschide el către lumea țărănească, specială, din codrii Neamțului, pe atâta este lipsit de caracter local Ispirescu.

Aici avem a face deci și cu manifestarea deosebitelor regiuni ale pământului românesc, și aceasta este foarte interesant pentru formarea limbii. De la fiecare dintre dânșii a rămas ceva în alcătuirea stilului românesc al unei epoci noi. Dincolo de mișcarea aceasta din Iași, necunoscut de dânsa până la sfârșit, luând și el elemente din viața românească, dar nu din viața pe care o trăise, alegând, ca intelectual, acea regiune care i se părea că este mai pitorească, nu din amintiri, ci din experiența lui trecătoare, preferând anumite categorii și înfățișându-le pentru anumite scopuri, pentru critica societății

contemporane, care trebuia pusă în legătură cu o altă mișcare, este Duiliu Zamfirescu. Romanele lui nu prezintă totdeauna o concepție, dar au meritul de a cuprinde în ele icoana unei părți din societatea românească de pe vremea războiului de la 1877. Aceasta este epoca pe care el o cunoaște mai bine.

Prin urmare, în marginea Convorbirilor literare este și o altă literatură, pe care Bucureștii continuă să o facă, la reviste de opoziție și concurență, în care romantismul se mai găsește amestecat cu teoriile filosofice, cu pretenții de doctrină, care au fost cu totul învinse, căzând în ridicol. Dar un timp aceștia de la București își râdeau de poeziile lui Eminescu.

Cercul de la Convorbiri, format de sine — căci scriitorii au făcut Convorbirile, iar nu Convorbirile pe scriitori — a biruit. Pentru ce?

Pentru motivul pentru care biruie orice literatură: potrivit cu cantitatea de viață umană și națională care se cuprinde într-însa.

XII. EXPRESIA INTEGRALĂ A SUFLETULUI ROMÂNESC: MIHAIL EMINESCU

Deci la un moment dat n-a apărut un dătător de direcție, care să se inspire de la anumite teorii abstracte, să se așeze pe o catedră literară improvizată și să decidă cu ferula sau, dacă este mai blând, numai cu degetul, că anume poezie este rea sau este bună și, după cum o anumită poezie ar fi fost decretată rea sau bună, să răsară o întreagă mișcare literară. Că este ușor a fi cineva beneficiarul unei literaturi prin câteva formule, aceasta o înțelege oricine, dară că are dreptul cineva să se prezinte, în materie literară — literatura fiind un fenomen așa de original, așa de spontan, așa de profund legat cu tot ce omul reprezintă mai fin și mai complex — că are dreptul să se înfățișeze ca unul care creează literatura, care o îndreaptă în altă direcție, sau o distruge, aceasta este o formidabilă eroare.

De această eroare adesea suferă și explicarea lui Eminescu, pe care unii l-ar vedea, în concurență cu alții, înaintea inflexibilului judecător teoretic. O natură așa de bogată, așa de complexă și așa de nouă sub toate raporturile ca a lui Eminescu a fost redusă la acele câteva poezii cuprinse în ediția Maiorescu, cu prefața acestuia. Acest fel de a judeca pe imensul poet care este Eminescu se resimte până și astăzi în ce privește editarea operelor lui. Noi nu avem încă un Eminescu complet. Ceea ce s-a dat la Iași, la o anume librărie, de un tânăr care nu avea nici un fel de experiență literară și de aptitudine critică, nici măcar răbdarea trebuitoare pentru a desface manuscriptele, se poate socoti ca o ediție neexistentă.

Și ceea ce s-a ales mai târziu, de unii și de alții, în cutare volum tipărit la „Minerva“, nu înseamnă nici măcar pregătirea ediției complete a lui Eminescu.

Parcă există o sfială față de ce n-a „aprobat“ Maiorescu ...

Nu poate fi vorba de generația de la Convorbiri creând o epocă nouă în. Schimbarea cea mare care se întrupează în Eminescu nu e un fenomen de viață artificială, teoretică, ce s-ar fi coborât într-o realitate disciplinată, ci avem a face cu una din acele mari mișcări care iese din adâncul viu al unei națiuni, din tot ce se poate conține în prezent, ca și dintr-un foarte lung trecut. E unul din momentele acelea fericite, cu unul dintre oamenii predestinați, care rezumă o literatură și o îndreaptă, aruncând puternice lumini către viitor, deschizând drumuri și mai departe generațiilor care vor veni pe urmă. Ca să înlătur ultima bănuială în ceea ce privește relațiile dintre Eminescu și „Junimea“, trebuie să spun și aceasta: când Eminescu era numai cu trupul doar între cei vii și când, desigur, era putința să fie trezit dintr-această moarte a gândului, omul a rămas singur. Colaboratorul Convorbirilor literare rămăsese în seama nimănui, a domnișoarelor filantropice și a studenților entuziaști, care din banul lor îl țineau la sanatoriu — și ce sanatoriu!, oribila închisoare de nebuni din marginea Bucureștilor. Atuncea când este o legătură strânsă între o mișcare, între o societate, între o școală literară și un om, omul acela nu suferă și nu moare așa cum a suferit și cum a murit Eminescu. Dar, în ceea ce privește dreptul

lui Eminescu asupra „Junimii“ sau dreptul „Junimii“ asupra lui Eminescu — mulți cred că sunt mai multe drepturi ale „Junimii“ asupra lui — trebuie să se spuie că la Convorbiri literare n-a existat o singură direcție, ci mai multe. Tot acolo, bucurându-se de aceeași atenție, la început chiar de mai multă atenție, era și proza, cel puțin pe jumătate romantică, a lui Gane, era proza populară a lui Slavici, sau proza, foarte colorată, miezoasă, dar vulgară și trivial-populară, a lui Creangă. Tot acolo, între aceia care se bucurau de favoarea cercului de la Iași era și Teodor Șerbănescu, autor de romanțe în cel mai perfect gen francez-romantic artificial. Au stat acolo cu toții, unii alături de alții. În revistă se tipăreau romanele fantastice ale unui venerabil bătrân, care trăiește și acuma, dl Pop Florentin. Atâția aveau acolo, din motive sociale, și mai târziu și din motive politice, porțile foarte larg deschise, înainte de Eminescu, pe vremea lui Eminescu și după Eminescu, venit după o întreagă pregătire proprie.

Pentru că sunt mai mulți Eminescu, între care unii mult inferiori acelui pe care mai ales îl cunoaștem. Chiar în înfățișarea aceasta definitivă sunt mai multe suflete, care până la sfârșit se zbat într-însul.

Încercarea de a face din el, chiar în afară de orișice influență, o singură mentalitate și o singură sentimentalitate este cu desăvârșire greșită.

De unde a venit Eminescu? Un mare neajuns este că o cronologie sigură și definitivă a operelor lui nu se poate încă fixa; data publicării unei poezii nu înseamnă și data în care această poezie a fost scrisă. Se cere o cercetare foarte atentă a manuscriptelor lui Eminescu care lucra greu, relua de nu știu câte ori aceeași bucată, și de aceea caietele lui cuprind foarte multe variante, din care unele sunt cunoscute, altele au rămas nepublicate; uneori are a face cineva numai cu două-trei versuri puse împreună.

Când, la Iași, V. G. Morțun, un diletant în materie literară, a pus, prin ediția sa a lui Eminescu, în fața celor șaizeci de poezii consacrate, materialele din Versuri și proză, în mare parte inedite, într-un volum elegant, a fost o surprindere pentru toată lumea; nu era Eminescu al

nostru. Ne întrebăm cu toții: a putut vreodată Eminescu să fie așa? Acestea sunt versurile lui? Nu numai cât versurile acestea corespund unui anumit stadiu al gustului său literar. E ceea ce primise el de la societatea românească înainte de a avea curajul, rar, de a înfrunta gustul public, de a fi el, cu riscul de a nu fi înțeles, cel mai dureros din toate riscurile pe care le poate lua cineva asupra lui.

Dar, când Eminescu a îndrăznit să fie cu desăvârșire altfel decât mediul din juru-i, Eminescu a existat. Până atunci el primise poezia lui Bolintineanu, cea mai lâncedă, cea mai lipsită de coloare din toată poezia contemporană. Și imitatori ai lui Bolintineanu încă mai existau, deși Bolintineanu trecuse din actualitate; ei erau amestecați înainte de toate într-o școală cu tendințe sociale, și poate că și de aceea Morțun, care era socialist înainte de a ajunge de mai multe ori ministru și președinte de Cameră liberală, alesese aceste bucăți în care ne înfățișează nu știu ce preot cu pântecele rotund, ceea ce ne l-a impiedicat să fie foarte bun prieten al lui Creangă, care avea foarte mult talent, dar avea pântecele foarte rotund și fusese în zilele lui diacon și preot. Bucăți cu o ușoară nuanță socială, ici și colo scăpărând ceva din ceea ce va fi mai târziu. De obicei însă ritmul lui Bolintineanu e sunetul de vioară spartă cu coardele uzate.

Foarte tânăr, când totuși trecuse prin anumite școli din Moldova de Sus, el întrase în Bucovina. Aici a găsit un alt mediu și a cântat, după dreptate, pe Aron Pumnul, un așa de călduros suflet, un așa de nobil vizionar, învietorul conștiinței de sine a românilor bucovineni. Dar Aron Pumnul, trebuie s-o spunem, era de fapt un pedant stricător al limbii pe care voia s-o îndrepte, un om straniu pentru care totul se reducea la forma artificală. Eminescu a trecut prin închisoarea gimnaziului bucovinean, care, trebuie s-o spun și aceasta, continuă în mare parte și până ieri, și aceasta este cauza pentru care învățații bucovineni n-au putut da o literatură spontană.

După aceea poetul a fost, mai mult în treacăt, la Blaj, și trecerea aceasta prin Blaj, legăturile sale cu ardelenii au avut o foarte mare influență asupra lui, influență care se datorește înainte de toate cunoașterii maselor țărănești adânci, neprefăcute de cultura

superficială străină.

Trebuie să fi trăit cineva acolo la Blaj înainte de război, pentru ca să înțeleagă ce înseamnă acest Ardeal blăjean. Blajul nu este numai catedrala fastuoasă a canonicilor, nu este nici șirul de case ale acestor canonici-profesori, ci sunt copiii de la țară, cari vin acolo la școli; aspri, încă cruzi, porniți dintr-o viață țărănească profundă, tradițional virtuoasă, cu merindea adusă de acasă, cu bucata de brânză și sacul de mălai. Sfânt azil de învățătură acest liceu! Cea mai bine organizată colonie, cel mai luxos internat încă nu echivalează pentru pregătirea sufletească a unui om cu cămăruța din fundul unei locuințe de canonic sărac, cu colțișorul de dulap în care se păstrează ceea ce s-a adus de acasă și unde se mănâncă în același timp și pâinea pregătită de acasă și binecuvâ ntarea părinților care au dat-o.

În mediul acesta de la Blaj s-a format Eminescu, băiețelul din Moldova de Sus cu atâtea amintiri istorice, care nu s-au pierdut niciodată. Nu știe cineva ce este Moldova aceasta în viața poporului românesc. Ea înseamnă bisericile și mănăstirile de odinioară, înseamnă viața istorică, ce trăiește și în ultimul țăran. Țăranul bun elector din părțile muntene nu se poate asemăna cu țăranul, rămas în urmă în multe privințe, dar atât de inteligent, atât de armonios sufletește, atât de viteaz în atitudinea lui de arcaș al lui Ștefan cel Mare, din acest fund de Moldovă. Sunt acolo zilnic evocații istorice pe care nu le poate uita cine le-a văzut o dată.

Aceasta a fost zestrea de acasă a lui Eminescu pe care a înfrățit-o acolo la Blaj cu viața copiilor de țărani, model de virtute simplă, pentru oricine, din orice timp și din orice țară.

Însă în lumea aceasta din Ardeal era și o poezie artificială, care se folosea de mijloace de expresie cu desăvârșire sărace. Desigur că românii din Ardeal au avut o viață reală mult superioară vieții lor literare, după cum noi am avut o viață literară mult superioară, în atâtea privințe, vieții noastre reale. Să ne gândim la ce a însemnat pe atuncea întruparea spiritului ardelean în Familia de la Oradea-Mare, condusă de bunul Iosif Vulcan, ardelean de veche rasă, muncitor,

econom, fără pretenție. Și acolo la această revistă de familie a început să publice Eminescu. Pe când unii dintre ardeleni erau siliți să recurgă la foi de familie ungurești sau germane și neamul avea în adevăr nevoie de o foaie pe care un părinte de familie să o poată pune în mâna unei fete de șaisprezece ani.

Vulcan a avut curajul să încerce și norocul să reușească. Înălțimea literară a lucrurilor tipărite în Familia este cu desăvârșire relativă; bătea atunci un vânt de naționalism ușor. Și Eminescu, în această fază de la Blaj — care trebuie deosebită de faza de la Cernăuți, și e atâta distanță de faza de la Viena, după care a venit o fază de la Iași, și o fază de la București, perioada din urmă a vieții lui chinuite — în faza în care el a tras în sine aerul ardelean și și-a înnoit sângele din aerul acesta așa de limpede și de înviorător, a fost colaboratorul Familiei.

Ce-ți doresc eu ție, dulce Române etc., aceasta este nota de la Familia lui Vulcan, și de aceea, într-o ediție definitivă a lui Eminescu, trebuie întotdeauna însemnat locul unde a apărut întâia oară cutare bucată, pentru că aceasta arată influența sub care a stat el, cercul căruia i-a aparținut de aproape sau de departe, în acel moment.

Eminescu se duce, în sfârșit, la Viena și acolo se găsește într-un mediu cu desăvârșire deosebit de cele două pe care le cunoscuse.

Sunt două îmbogățiri esențiale pe care el le-a primit acolo. Viena era marea Universitate pentru tot Răsăritul. Între Viena și între orice alt centru universitar german era o foarte mare deosebire.

Aici naționalitatea germană nu exista; mai târziu s-a creat un partid naționalist german în Austria, dar pe vremea aceea Viena rămăsese un centru internațional, toate tradițiile Vienei erau așa, internaționale. În Viena a trăit o societate francizată în secolul al XVIII-lea, în Viena o societate grecească în același secol și la începutul celui al XIX-lea; în condiții de libertate pe care nu le puteau găsi nici în București, nici la Iași, acolo au trăit o parte dintre români, alcătuind acolo un mare centru românesc care dăinuia încă în anii aceia pe la 1870, în care a venit și Eminescu.

Ar fi un studiu foarte interesant de făcut, pentru cine s-ar duce să caute în arhivele Universității și ale altor instituții având legături cu studenții, acela de a reconstitui toată această viață universitară românească de acolo. Nu se germaniza cineva în acest mare oraș.

Viena, să nu uităm, a fost întotdeauna influențată întrucâtva și de curentul occidental francez, care asupra Germaniei ori nu s-a exercitat deloc, ori nu s-a exercitat în aceeași măsură.

Și Eminescu însuși nu a fost deloc străin de literatura franceză.

Este o foarte mare greșeală să se uite aceasta. Că a aparținut lui Lenau și lui Schopenhauer, lui Lenau pentru pesimismul sentimental romantic, lui Schopenhauer măcar pentru explicația filosofică a acestui pesimism, este evident. Și aceasta a găsit-o el la Viena.

Poate că Schopenhauer a pătruns mai mult în societatea aceasta vieneză decât în societatea germană. În Schopenhauer, în fundul concluziilor lui melancolice este ceva care vine din depărtatul Orient budist. O întreagă lume mult mai largă decât teoriile și teoremele metafizicii germane. Iar Lenau, să nu se uite, nu e un german pur, ci un bănățean, influențat de o anumită poezie, de o anumită muzică și atmosferă sentimentală.

Pentru Eminescu acestea erau lucruri apropiate, un fond pe care el și-l putea însuși. Și însușirea acestui poet și a acestui filosof nu este o întâmplare: și cel dintâi și cel de-al doilea veneau din regiuni în care și Eminescu era acasă.

În același timp Viena nu era închisă pentru nici o literatură romanică. Viena a fost întotdeauna, dimpotrivă, un centru de studii pentru limbile și literaturile romanice, și este așa și până acum. S-ar putea ca acolo poetul moldovean să fi primit și o influență de la literatura franceză a unui Vigny, ceva mai adânc și mai ridicat decât Lamartine și nesfârșit mai distins decât Hugo.

Cine crede că Rugăciunea unui dac vine de la Eminescu singur se înșeală: ea reprezintă sensul vieții așa cum l-a înțeles totdeauna înstrăinatul de lume, osânditul lumii care este Alfred de Vigny.

Și, răscolind în ineditele lui Eminescu, va găsi și alte bucăți de același spirit.

Am spus că la Viena Eminescu a găsit și un mediu general românesc, alcătuit din studenți din toate părțile poporului nostru.

Viena era chiar singurul centru pan-românesc care putea să existe pe vremea aceea. Români din Principate care să se așeze în Ardeal erau prea puțini, iar ardelenii veneau la noi, dar din sărăcie, găsind aici condiții politice și sociale mai bune. Și pe câți dintre marii ardeleni nu i-am stricat noi cu desăvârșire și i-am distrus!

Trebuia, atunci, să mergi la Viena ca să întâlnești români din toate părțile și ca să-i întâlnești în vremea când sufletele sunt mai curate, mai pline de avânt, când sunt mai potrivite pentru desăvârșirea uniunii morale pe care noi astăzi, în România unită, nu o mai avem. Mai aproape erau sufletele tuturor, mai mult băteau în același ritm inimile românilor din toate părțile în Viena anului 1870, decât, acuma, în cuprinsul țării pe deplin eliberate.

Nici o influență nu a creat, desigur, pe Eminescu, dar Eminescu nu este explicabil dacă se lasă deoparte măcar una din aceste influențe care au lucrat asupra sufletului lui, așa de complex.

Încă o influență nu trebuie să lipsească din acest complex.

Tipărirea cronicilor lui Kogălniceanu a exercitat o foarte mare acțiune asupra literaturii românești de atunci. Negruzzi, din Sobieski și românii, din Lăpușneanu, nu se poate închipui fără de tipărirea Letopisețelor. Kogălniceanu el însuși a luat din aceste cronici inspirația pentru nuvelele sale istorice. Tot de la dânsul și puțintel și de la cronicile muntene, publicate de Laurian și Bălcescu, a plecat o parte din scrisul, foarte artificial, dar foarte elegant și cu o pasiune de viață istorică, pe care nu o poate avea decât un om atât de delicat și atât de fin cum era el, al lui Alexandru Odobescu. Dar, prin anii 1860, urmând pe Kogălniceanu, care încetase acuma astfel de publicații, au apărut documentele românești prezentate de Hasdeu în Arhiva istorică. O adevărată revelație a unei limbi alta decât a cronicilor, de atâtea ori cu

mai multă libertate decât aceasta. A fost din nou un vânt din trecut, un șivoi de viață care a măturat o mulțime de elemente arificiale și a lăsat mâlul fecund, din care a putut să răsară altă literatură și altă poezie. Și una din gazetele cele mai răspândite, care aveau și un cuprins politic, Columna lui Traian a lui Hasdeu, era plină de reminiscențe istorice. Hasdeu însuși era un om de un mare talent literar și de o însemnată putere de sugestie, venită din extraordinarele mijloace ale acestui spirit superior. Și în teatrul românesc apare atuncea, de autorul lui Ion-Vodă cel Cumplit, Răzvan și Vidra, desigur operă de un sentimentalism forțat și de o tendință care nu ne mai atinge de mult. Dar, atunci, reprezentarea ei era încă un triumf al acestui spirit istoric.

Sub toate aceste înrâuriri diverse, în lumea din Viena s-a creat nu numai în Eminescu, ci și în alții, spiritul acela nou, pe care geniul lui Eminescu l-a întrupat cu o splendoare care mai târziu numai a fost prețuită, căci nici un sunet de trâmbiță nu a vestit apariția zeului celui nou, care era într-adevăr Dumnezeu adevărat.

Nu se mai citesc versurile unui poet bucovinean pe care l-am apucat și eu când era foarte bătrân, undeva într-o casă din Suceava, înainte de alipirea Bucovinei, pe un timp când aceasta se putea crede a fi visul unui nebun: profesorul Vasile Bumbac. El era autorul, acum neștiut, al unei adevărate epopei a întemeierii Moldovei, cu o viziune completă a acelei lumi maramureșene de la jumătatea secolului al XIV-lea, cu un simț istoric adânc, o intuiție de mirare în ce privește forma. Omul acesta a trăit între țărani, și de aceea nuanța rurală, atât de fericită, care animă opera lui, cu porniri la război ca pe vremea lui Ștefan cel Mare, isprăvi vitejești încă pe vremea marelui domn, ospețe cum n-au mai fost niciodată.

Bumbac a scris și după Alecsandri, dar influența lui Alecsandri este cu desăvârșire superficială și mai curând s-ar recunoaște urma legendelor populare din părțile acestea de către munte ale Bucovinei și ale Moldovei de Sus.

Acuma câtăva vreme, în volumul de omagiu oferit dlui Bianu, cineva a semnalat versuri ale unui Dimitrescu, student la Viena pe atunci. Ele

seamănă cu ale lui Bumbac; același caracter eminescian. E, sub alt nume, omul pe care l-a cunoscut generația mea mult timp după ce ieșise din această atmosferă, căci a trăit o viață întreagă ca profesor și director de liceu: V. D. Păun, acela care a învățat românește pe regele Ferdinand.

Slavici însuși, alt student vienez, nu a fost un istoric, deși a scris o carte despre românii din monarhia austro-ungară și mai târziu, după îndemnul lui Dimitrie Sturdza, a supravegheat tipărirea documentelor Hurmuzaki, care au ieșit așa și așa. Sufletul lui țărănesc nu avea nimic a face cu ce numim inspirația istorică.

Cu toate acestea, el s-a dus la Putna să comemoreze cu ceilalți pe Ștefan cel Mare, în fața guvernului austriac. A făcut-o aceasta, urmând curentul, irezistibil, cineva care nu a fost în viața lui un sentimental, ci a trăit la Iași în legătură cu „Junimea“, cineva care era înainte de toate un teoretician, a cărui operă principală nu este Istoria românilor, cu toată valoarea ei, ci teoria filosofică a istoriei, A. D. Xenopol. Filosoful obiectiv, sufletul îndreptat către analiză și-a dat drumul întregului avânt al inimii sărbătorind pe marele strămoș. S-a interesat toată țara de acest trecut, istoric, rechemat astfel de tinerii entuziaști.

Și iată de ce posibilitățile lui Eminescu au fost infinite. Ceea ce admirăm și se va admira atâta vreme cât se va vorbi limba românească, cât timp accentele acestei sfinte limbi vor fi pe buzele unui om viu, e pătrunderea tuturor acestor elemente în cea mai vastă sinteză făcută de vreun suflet de român.

Dar tot ce avem de la Eminescu sunt fragmente ale unui geniu împiedicat de a pune în valoare imensele lui posibilități. A venit la Iași, unde pe vremea aceea erau două curente: un curent bărnuțian, care trăiește și până acum, creat de Simeon Bărnuțiu, marele orator al legendei de la 1848, suflet tare și exclusiv, care a dat acolo o întreagă teorie de drept. Și contra acestui curent, în opoziție față de Bărnuțiu însuși, pe care Maiorescu l-a atacat zeflemisindu-l la Convorbiri literare, spiritul critic neîncrezător, sceptic, dar nu fără, în fond, același simț pentru nație, al „Junimii“.

Și, în atmosfera aceea de povestiri, de glume, care distrau uneori mai mult decât toată literatura care se prezenta acolo, omul s-a înfățișat așa cum se înfățișează, într-o poezie a poetului francez Baudelaire, acea pasăre a mărilor care, pe uscat, din cauza aripilor ei de uriaș, nu poate să umble. Tot așa imensele aripi ale lui Eminescu se vedeau stingherite în odăile pline de veselie unde se strângeau membrii „Junimii“. Acesta nu era aerul care trebuia să intre în plămânii lui puternici și aceștia nu erau oamenii a căror aprobare trebuia să o aibă, oameni care citiseră așa de multe, încât se dezgustaseră de toate, sau citiseră așa de puțin, încât nu puteau judeca nimic. Închipuiți-vă însă o națiune crescută ca pentru dânsul, încunjurându-l din toate părțile; gândiți-vă la Eminescu, care a încercat până și teatru, din subiecte ale trecutului nostru, așa cum nimeni cu încercase până la dânsul — au rămas fragmente uitate prin hârtiile lui — gândiți-vă la Eminescu vorbind unei mulțimi care să-l înțeleagă... Ce alt fel de poezie, într-adevăr în rândul literaturilor celor mai mari, ar fi răsărit din el! Și ce nu s-ar fi ales din oamenii pe care i-ar fi încurajat și condus către aceeași biruință a sufletului românesc, ridicat la înălțimile cele mai mari ale cugetării contemporane?

În loc de aceasta sufletul lui s-a închircit necontenit. A apărut, la un moment dat, în București; dar aici oamenii erau pentru zeflemeaua de cafenea, mai orientali încă decât cei de la Iași.

Eminescu, în mijlocul spiritului public care domina atunci în București, era ridicul printre ridiculi. Și omul, încetul cu încetul, s-a închis. Tot sufletul delicat și nobil, jignit adânc, s-a închis în el însuși.

Și ceea ce cunoaștem din revizorul de școală aruncat afară la schimbările de guvern, fiindcă cine știe ce canalie politică îl căuta în registrele prietenilor săi și nu-l găsea, din redactorul de gazetă care se încercase să schimbe partidul conservator și să-l pună pe baze istorice și filosofice, pe când partidul conservator de pe vremuri era ceva mai onest decât cum sunt partidele de astăzi, dar alcătuit din câțiva boieri mai mult sau mai puțin răsuflați și neînțelegători pentru ce adăugea la această cauză el, ne ajută să înțelegem ce s-a întâmplat cu dânsul în această societate care nu poate regreta niciodată îndeajuns ceea ce s-

a făcut, ceea ce, într-o societate cu mult mai distinsă decât a noastră, din același păcat de neînțelegere, s-a întâmplat tocmai cu acela pe care l-a cunoscut, l-a imitat și l-a adaptat Eminescu: Alfred de Vigny. Alături de destrăbălata producțiune poetică de caracter istoric a lui Hugo, călăuzit de mulțime, care, uneori, înțelege din literatură numai zbârnâitul cuvintelor „ce din coadă au să sune“, alături, dar sus pe vârful de munte al mândrelor sale suferințe, a murit Alfred de Vigny, lăsând vremile să descopere frumusețea pe care el, din dispreț, nu a vroit să o înfățișeze. Și soarta lui Eminescu a fost aceeași fiindcă se găsea tot așa de sus.

XIII. REVENIREA SPIRITULUI LOCAL

În „Junimea“ de la Iași, după o bucată de vreme, se ajunsese — cum nici nu se putea altfel — la o înțelegere, adică la oarecare uniformizare. Oamenii veniseră din toate părțile, dar, trăind împreună, schimbând necontenit ideile lor, cunoscându-se bine între dânșii, înfrățindu-se, ajunseseră a armoniza deosebirile individuale. Dar, odată mutat la București salonul literar al lui Maiorescu, societatea pierdu. Convorbirile literare se prefăcuseră într-un fel de magazin literar la porțile căruia nu mai era pus nici un portar critic, pe când la început acesta era elementul de căpetenie. Revista se produsese într-un anumit mediu, ea era un fenomen moldovenesc, și în special ieșean, al lașilor de pe vremea aceea, care nu trebuie confundați cu cei de azi.

În acest oraș de elegantă atmosferă intelectuală s-a format „Junimea“ și organul ei era foarte citit până și de bătrânii de pe vremuri ca Manolachi Drăghici, care mă punea pe mine, copil, să-i citesc din Convorbiri. Acolo, a fost, fără îndoială, în jurul lor o foarte largă simpatie, în marginea deprinderii noastre de a citi.

Dar trebuie să mai adaog încă un lucru: și boierimea din Moldova a fost incontestabil superioară celei din Muntenia. Aceasta de aici administra mai bine averile sale, se pricepea mai mult la politică, dar în

ce privește sentimentul culturii nu poate fi nici o comparație între unii și ceilalți. Moldova are o înaltă tradiție de cultură și pe atunci, prin 1860, era încă o rămășiță din vechii boieri, foarte înzestrați. Eu am apucat încă — în casele acelea frumoase, locuite astăzi de străini, care duceau din piața centrală până la plimbarea de la Copou, splendide case, făcute după norma franceză în care se amesteca pe alocuri și priceperea de arhitect și de artist a lui Asachi, care inaugurase genul acesta de arhitectură — boierimea acestui Iași, un Pogor, un Carp, care el însuși făcea parte din această nobilime, cu toată originea lui vasluiană. Boierii aceștia de Iași avuseră o influență așa de puternică asupra clasei mijlocii, încât reușiseră s-o educe.

Dar, de la o bucată de vreme, conducătorii Convorbirilor trecuseră în viața politică, și nu se poate înțelege literatura românească de prin 1866 până aproape de 1890 fără să se țină seamă de politicianizarea societății românești. Toți deputații, senatorii, miniștrii de acolo de la Iași veniră să se așeze la București, astfel că, la un anume moment, toată viața s-a concentrat aici și, concentrându-se aici, toată viața politică și socială chiar din Iași s-a mutat la București. Însă în materie de artă, de știință, de literatură nu se pot face așa de ușor strămutări.

Astfel, în haosul capitalei de anarhie politică și morală a Bucureștilor din 1880, în care era o burghezie care nu semăna cu cea de la Iași, aceasta nu o burghezie străină care deci nu putea influența, ci o burghezie creștină, compusă din români sau din romanizați, care aceștia dau tonul — este, dealtfel, și oraș dominat de mahala, pe când la Iași centrul domina mahalalele — în mediul acesta, nu s-a mai găsit nimic din însușirile speciale de la Iași.

În cele dintâi timpuri „Junimea“ avuse un mare program de reformă: schimbarea totală a unei societăți pe care o disprețuia.

Pe urmă, când a venit la București, politicianismul o asimilase.

Aveau tot felul de interese, și interesele fac să se treacă asupra unor anumite slăbiciuni. Nu mai dura condamnarea generală, care tăia neted în tot ce era falsificație sau lipsă de judecată, care și una și alta împiedicau orice adevărată literatură, ci porțile Convorbirilor literare s-

au deschis largi, o repet, la tot felul de diletanți de salon. Se tipăreau lucruri care nu erau totdeauna rele, ca proza lui Ciru Oeconomu, care a scris romane cu subiecte indigene, având o oarecare îndemânare, dar cei care erau deprinși cu vechea „Junime“ nu se mai recunoșteau în această nouă atmosferă.

Împotriva Convorbirilor literare, de la un timp, s-a încercat, fiindcă și era nevoie, o altă grupare, cu o revistă de opoziție. O conducea un om fără îndoială genial, Hasdeu. Când se gândește cineva la pregătirea așa de slabă pe care a [asimilat-o la Universitatea din,[26] Harcov, la tinerețea lui, în tovărășia unor tineri ofițeri nobili, din petrecerile rusești care se pot vedea până și acum în Basarabia, de la Hotin, prin Chișinău până la Cetatea Albă, cu nesfârșite discuții care sunt mai mult niște tândăleli fără scop și fără sens asupra unor generalități vagi, se va mira ce putea să aducă o astfel de minte ca a lui. A debarcat la Iași ca un fugar quasi-politic, cu ambiția mare de a fi domn, el care, din Boleslas, devenise, pentru aceasta, Bogdan...[27] Trăia cine știe cum: nu numai că nu avea nici o carieră, dar desprețuia orișice carieră; fără cârmă sigură, era supus la tot felul de influențe personale. Legăturile lui erau totdeauna în zigzag sau cel puțin într-o linie șerpuitoare.

Nu s-a localizat într-un mediu și într-o clasă. Niciodată n-a avut legături cu straturi mai înalte ale societății: n-a călcat niciodată în saloane, și saloanele nu au mers niciodată către dânsul. Și, cum limba românească trebuia să-i fie puțintel dezmorțită, iar, în materie de știință, trebuia să-și creeze abia o metodă a lui, el care nu învățase nici una și care nu trăise în nici un mediu care să i-o impună, trebuie să admirăm rezultatul la care a ajuns acela care a fost întotdeauna inegal, dar s-a ridicat desigur printr-o spontaneitate admirabilă care merită toată stima.

Între Hasdeu și între Maiorescu de la început a fost război, între spontaneitatea neregulată a unuia și între normalitatea critică a celuilalt. În Maiorescu nu era nimic ridicul, cine însă este inegal ca Hasdeu pretează fără îndoială la ironie și la glumă, și desigur că gluma trebuia să rănească adânc pe Hasdeu. Când erau Convorbirile literare la Iași, el a fost total neadmis și nerecunoscut, scos în afară de cercul

de atenție al societății critice a „Junimii“, și s-a răzbunat. Într-un rând a trimis o poezie cu acrostih, care după ce s-a tipărit, s-a văzut că „P. A. Calescu“ înseamnă Păcălescu, iar acrostihul era: „la Convorbiri literare“, numai cât se schimbase un V și se înlocuise printr-un F, cercul ieșean având, zicea Hasdeu, o aplecare nemțească. Această ceartă a durat aproape până la sfârșitul lui Hasdeu.[28]

Și, atunci, Hasdeu, strângând pe aceia de care mă voi ocupa îndată și pe cari Convorbirile nu i-au recunoscut niciodată în adevăratul sens al cuvântului, a încercat o Revistă nouă, prin care să se facă o altă literatură. Revista se înfățișa foarte frumos, de format mare, cu o copertă împodobită cu ilustrații și, în ce privește materialul, acesta era deseori bun, deși mai totdeauna inegal. Sub conducerea capricioasă a lui Hasdeu, foarte aplecat să considere tot ceea ce se făcea ca o operă personală, destinată unor oameni mult inferiori lui, și cu toate că Revista nouă a fost bine primită, mai ales în cercurile tineretului — noi, la Iași, la sfârșitul liceului, ne luptăm ca să împrumutăm de la unul la altul fascicolele revistei cu înfățișarea, nu foarte distinsă, dar măcar ochioasă — o concentrare nu s-a putut face.

Trebuia pentru aceasta un conducător mai preocupat de liniile generale ale acțiunii sale, mai puțin stăpânit de pornirile sentimentale ale propriei sale persoane, așa încât Revista nouă, după câtăva vreme, a decăzut. În ultimii ani era adăpostul oricui, ca ruina unui frumos palat, neisprăvit niciodată și în care se poate oploși orișice vagabond.

Prin urmare nu poate fi vorba de un doctrinar nou, de un conducător chemat anume pentru călăuzire și capabil să realizeze idealul său. Deci faza literaturii românești de pe la 1880 va fi reprezentată prin individualități, care se apropie sau se despart, după împrejurări, între dânsele. N-au reușit, din nenorocire, niciodată să stabilească legături de prietenie netulburată, și a fost un moment chiar în care își râdeau unul de altul, moment foarte dureros pentru toți aceia care țineau nu numai la unul și la altul, ci la toți împreună. Reviste apăreau chiar pentru ca unul să lovească în celalt, reviste umoristice, speciale Bucureștilor, foarte bune pentru cafenea, dar care nu au contribuit

întru nimic — cu individualități ca a lui Anton Bacalbașa, cel cu Moș Teacă, și cu caricaturi — să ridice prestigiul literaturii românești și să contribuie la dezvoltarea scrisului nostru național.

În mișcarea aceasta nouă nu există nici același punct de plecare și nici aceleași influențe de tradiție sau de împrumut, nu există nici aceeași direcție. Cu toate acestea cei trei șefi se deosebesc de înaintașii lor prin aceea că scapă de sub o disciplină care în ultima ei fază era fără îndoială stricătoare. Convorbirile literare erau un fel de birou de cercetare literară pentru tot ce se prezenta acolo, așteptând fiecare cu mai multă sau mai puțină emoție să-și vadă sentința: apare sau nu apare. Dar aceștia trei pleacă fiecare din alt mediu și reprezintă altă notă.

Începem cu acela care reprezintă curentul tradițional, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, Ioan L. Caragiale. Se spunea la „Junimea“ că numai atunci când privești umanitatea sub formele ei generale, permanente și eterne, faci literatură. Dar orice subiect, trecut prin adevărata literatură, capătă un element de imortalitate.

Nu stă arta în subiect, ci în felul de tratare. Poți să tratezi pe Iuliu Cesar ca pe un mahalagiu din coloarea de albastru sau de galben și poți să tratezi pe Ion și pe Smaranda așa cum ai trata cele mai vestite figuri ale literaturii universale. Deci, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, va trăi, și va trăi, fără îndoială, și în ciuda exagerărilor care, din anume motive, s-au făcut, în ultimii ani, de o anumită presă și de anumite cercuri literare, care nu deosebeau în felul de scris al lui Caragiale — în ciuda ideilor foarte proaste pe care le avea despre persoanele cu care obișnuia să piardă vremea la cafenea — o influență specială a înseși cafenelei asupra lui. El va trăi fără îndoială, fiindcă într-însul este adevăr.

Arta este fără îndoială adevărul ridicat la o anume înălțime prin însușiri sufletești care nu se pot defini, dar adevărul acela se poate vedea, se poate constata și se poate sublinia, și nici o literatură nu poate trăi în afară de adevăr. Nu e vorba, încă o dată, de adevărul luat de-a dreptul, ci de acela prelucrat, ridicat oricât de sus de către o

personalitate superioară. Dar numai ceea ce reprezintă o realitate observabilă, definibilă într-o societate, numai aceea rămâne pentru mai târziu.

Va trăi Caragiale încunjurat și de simpatie, cu toate că, trebuie să spun că, personal, nu era totdeauna cel mai bun prieten: glumele lui erau pentru oricine, chiar pentru cei mai de aproape și care aveau mai mult merit decât dânsul în atâtea domenii. Nu era bine să-i fie cineva dușman, dar nici dacă-i era prieten, nu rămânea asigurat. V-o spun dintr-o foarte lungă și dureroasă experiență. Pot adăuga și că nu era totdeauna insensibil la situația cuiva.

Această paranteză s-o închidem însă cât mai repede.

Dar, dacă el va trăi prin însăși literatura sa, pe care nimica nu o va putea ataca, fără îndoială, nimic și nimeni, va fi, între altele, și pentru motivul că el continuă tradiția cea adevărată a noastră, tradiția aceea indigenă de care am vorbit de atâtea ori, care se poate recunoaște și caracteriza în literatura românească, nu numai în ce privește subiectul, ci și spiritul. Poate nu s-a observat îndeajuns ce legătură strânsă există între dânsul și cineva care este cu mult inferior lui ca mijloace literare — dar în ce epocă trăia acela! — Filimon, cu Ciocoii vechi și noi, deși la Filimon este un oarecare romantism, care îl împiedica de a fi totdeauna pe pământ, cu ochii coborâți asupra realității contemporane. Poate că este și o legătură între Caragiale și Eliade Rădulescu, între Târgoviștea lui Rădulescu și Ploieștii lui Caragiale, legate prin cea mai rea șosea națională din țară. Dar, cu toate că sunt foarte aproape și orașe alcătuite în același fel, însă politicianismul pe care-l descrie Caragiale este de acolo din Ploiești. Trebuie să fi cunoscut cineva Ploieștii de acum vreo patruzeci de ani ca să-l înțeleagă într-adevăr pe Caragiale și să vadă cât de mult este legată orice literatură, nu de o normă abstractă, ci de ceva real și omenesc pe care trebuie să-l cunoști.

Ploieștii avocatului Grigorescu, reprezentantul liberalismului clasic, cu Statuia Libertății și republica lui Candiano Popescu, Ploieștii i-a avut Caragiale înaintea-i. Și, cum liberalismul acesta îl făceau avocații și

profesorii, înainte de toate, iar negustorii stăteau la taraba lor și se uitau, când ei se luptau, cu o indiferență glumeață la procesiunile politicianismului, Caragiale pare că trăiește reacțiunea mahalagiului român din Ploiești față de ceea ce Romanulu lui Rosetti, cum scria titlul, îl reprezenta înainte de toate și-l recomanda națiunii românești. Tipul lui Rică Venturianu este de aici de la București, fără îndoială, dar trebuie să fie ploieștean de origine. Jobenul, redingota și pantalonii călcați pe dungă i-a cumpărat de la prăvăliile de aici, dar îl descoperi că e feciorul vreunui preot sau negustor de acolo de la Ploiești.

Fără Ploiești nu poate înțelege nimeni pe Caragiale. Dar nu-l poate înțelege și fără de altceva: el este dintr-o familie de actori.

S-au retipărit cândva la Vălenii-de-Munte, în faza naivă a editurii mele, care nu a dus la nimic, câteva bucăți din teatrul cel vechi, și între altele și una din comediile lui Iorgu Caragiale, unchiul lui. Actorul însă aduce în viață o notă caracteristică: el știe că nu tot ce înfățișează pe scenă este adevărat, el știe că pumnalul pe care amorezatul respins stă să-l cufunde în pieptul bietului trădător este un cuțit de hârtie vopsit cu coloare de argint, știe că, atunci când eroul cade pe spinare, aceasta nu înseamnă că trebuie înștiințat imediat serviciul pompelor funebre, că, pe lângă tot ceea ce se expune, este și multul care este în realitate. Sunt două lumi deosebite în această viață a actorului, care, după ce a reprezentat pe scenă oameni cu falnice mustăți, întors acasă este complet ras.

Aceste două note personale ale lui l-au făcut să fie departe de societatea „Junimii“, pe care el a cercetat-o, cu curiozitatea copilului ștrengar, până în resorturile adânci și ascunse ale obiectului cercetărilor sale. Convorbirile literare l-au atras totuși la București, fără îndoială fiindcă el întâlnea aici, sub formă de zeflemea distinsă, ceea ce era la el umor nativ, acel spirit mehenghiu de care vorbeam când am prezentat pe Eliad Rădulescu. El a fost încurajat în această direcție, și societatea l-a deviat chiar puțintel. Fiindcă cercul „Junimii“ era un cerc politic conservator, care mai târziu s-a întins, în sfere mult mai largi, la o întreagă mișcare conservatoare. Caragiale a ajuns și conservator, de dezgust față de mascarada provinciei liberale, și ei,

conservatorii, care avuseră nevoie de pasiunea sinceră a lui Eminescu, aveau nevoie, acum, de ironia corosivă a lui Caragiale. Caragiale a fost deci scos în linia întâia de luptă. Și e foarte interesant să se facă un studiu de literatură modernă: să se cerceteze cum a fost primit el de critică, rezervele din tabăra liberală, care simțea foarte bine ce este „Glasul patriotului național“ și în nenea Dumitrache recunoșteau pe unul dintre alegătorii pe care se sprijineau mai mult libertățile publice. Aceștia erau „oamenii“ partidului liberal și pe aceștia-i demonetiza satiricul. Și marea supărare a lui Caragiale a continuat până la moartea lui. A fost o scurtă trecere a lui pe la Teatrul Național, dar nu a putut rămânea: un om care făcuse un astfel de rău nu putea fi iertat. Caragiale a rămas deci ca dușman în memoria celui mai puternic partid din România și a fost îndepărtat de la tot ceea ce ar fi avut dreptul să ceară.

O a treia influență, extraordinară, asupra lui vine din însuși cercul Convorbirilor. El a fost în adevăr un om foarte utilizabil, dar niciodată, pentru cercul Convorbirilor, un foarte mare scriitor; un scriitor de care ai nevoie, aceasta nu înseamnă încă un scriitor pe care îl așezi la rangul lui. Mai târziu, numai, s-a mutat el din domeniul teatrului cu tendințe în acela al povestirii lucrurilor care aveau alt caracter. În nuvelele lui țărănești, toată atenția asupra clasei rurale, pe care o regăsim și în Năpasta lui, nu-i vine din fondul propriu. Țăranii lui sunt de un adevăr foarte relativ. Scenele comice, cu mahalagiii sau funcționarii lui de la Ploiești sau de aiurea, sunt lucruri pe care el le-a văzut; dar, când e vorba de țărani, ori de țărance ca în Năpasta, de plata unui vechi păcat pe care o urmărește o țărancă, cu o statornicie crudă care nu stă în obiceiurile poporului românesc, Caragiale se resimte din faptul că nu cunoștea viața rurală. Lumea țărănească, el a cunoscut-o nu direct, ci prin atmosfera de la Convorbiri. Țăranii lui derivă puțintel din ai lui Slavici. Dar, în faza din urmă, a Năpastei, țăranul tragic derivă din altă influență: a romanului rusesc, cu oamenii mistici, fantastici, cu țărani capabili de toate brutalitățile, aceia pe care, după generația lui Turghenev, i-a înfățișat, în tot relieful lor puternic, dar respingător, Gorki, care nu cruță nici una din sălbătăciile de care

sunt capabili. La Caragiale este deci și influența literaturii pe care a citit-o.

Iar, în ce privește ultima fază, cu teoriile generale asupra societății românești, cu încercarea de explicații sociologice, prezentând nemilos toate viciile noastre, cu despărțirea fără inimă de țară care nu numai că-l născuse și-l crescuse, dar îl și încurajase de o netăgăduită admirație, aceasta se datorește altei faze de lecturi care a venit asupra lui, atunci când din ce fusese el în tinerețe rămăsese foarte puțin. E rezultatul convorbirilor în cercul creat de exotica personalitate contagioasă a blajinului fanatic rus, refugiatul Cass, devenit Dobrogeanu și Gherea. Ne închipuim un singur Caragiale. Punem împreună cele dintâi comedii de moravuri cu criticile privitoare la răscoalele din 1907. Omul nu avea nici un talent atât de puternic, nici o cultură atât de întinsă, încât să-și păstreze linia lui, neschimbată de influențele venite din dreapta sau din stânga, ci el strâmba necontenit într-un sens sau în altul figurile pe care le crease în piesele sale.

Dintre cei doi prieteni ai lui, Vlahuță și Delavrancea, cel dintâi, tutovean, din neam de mici proprietari cu suflet mistic, reprezintă fără îndoială un alt tip în mișcarea aceasta nouă, care nu a putut să alcătuiască un bloc și în blocul acesta să stabilească anumite ranguri pentru a produce anumite curente.

Societatea românească ieșită din boieria de odinioară, înainte de a trece la democrația foarte agitată care nu s-a fixat nici până acuma — căci am ieșit din vechea societate încă dinainte de 1848, dar n-am ajuns încă o societate deplin alcătuită — a produs o nouă categorie socială, una adânc nemulțumită. Înainte erau boierii de o parte și supușii boierilor de cealaltă, boierii care se uitau deseori cu condenscendență, chiar cu prietenie, la cei de jos, și cei de jos care se uitau respectuoși la boierime. Două categorii sociale neted despărțite. La mijloc, în Moldova, evreii, anumite pături mai mult sau mai puțin românești în Muntenia.

Țăranii stăteau în margine, și ei nu aveau cuvântul, nici în domeniul literaturii, nici în domeniul politicii.

Așa era vechea societate românească. Dar noul stat român a creat o lume întreagă de funcționari. Toată administrația noastră este de după Regulamentul Organic, și chiar după Constituția de la 66; ea a fost acum, lumea intermediară, care era tot așa de cultă ca și boierii, dar nu avea mijloacele materiale pe care le aveau aceștia, pe lângă faptul că era mult mai onestă decât o mare parte din boierimea acum decăzută. Aceștia nu jucau cărți, nu-și petreceau viața întreagă în aventuri sentimentale, nu pierdeau vremea cu banii altora. În categoria aceasta nouă de funcționari se găseau și oameni de talent. Ei vedeau că în străinătate un om de talent poate să trăiască din talentul său, din scris. Dar, în România, un om de țară care să trăiască numai din talentul său, aceasta nu se putea. Toată categoria aceasta socială era deci amărâtă, înveninată. E o mare deosebire între critica de la Convorbiri și între critica aceastălaltă nouă. Cea de la „Junimea“ atingea ușor, fiind făcută de oameni care trăiau bine, care puteau să fie mulțumiți cu viața pe care o duceau, pe când acum avem a face cu alții care nu se pot împăca niciodată cu a lor.

Această categorie nouă e reprezentată prin Vlahuță. Fondul poeziilor lui este acesta; chiar cele de dragoste vedeți-le cum se isprăvesc: cu dureri care provin înainte de toate din motivele sociale. Fără îndoială a cântat pasiunea pentru dânsa, dar fără delicatețea de suflet a lui Eminescu, deși, fără îndoială, este o influență, prea mult exagerată, a lui Eminescu asupra lui, Eminescu fiind însă inimitabil de către un mare talent. E prea complex, prea subtil; magia lui nu poate trece la altul.

De altă parte, luați o parte din opera de întâie tinerețe a lui Vlahuță, care nu se cunoaște îndeajuns, cum nu se cunoaște nici partea de la început a activității lui Caragiale, care și aceea trebuie scormonită, luați chiar pe Vlahuță care colabora la Convorbiri literare, dar colabora și la anumite ziare din București, când era magistrat la Târgoviște, și vedeți ce adevărată pasiune socială întâlnim la un tânăr care se găsește într-o societate inferioară, față de care nu se luptă cu zâmbetul de dispreț, ci, crud, prin lovitura directă. Caragiale nu a urât în adevăratul sens al cuvântului: omul de teatru știa doar că lumea

este alcătuită din acte de comedie, care pot să ajungă până la tragedie, și de obicei au și una și alta. Dar, pentru Vlahuță, tot ce vede ca o piedică ridicată în fața lui și a celor buni, care sufăr de nedreptatea socială, îi este un vrăjmaș, împotriva căruia trebuie luptat, lovit energic, cu scopul de a-l distruge. De aceea, poetul, în societatea aceasta de salon a bucureștenilor, nu putea decât să o descrie, cum face într-una din cele mai bune bucăți ale lui, Liniște.

L-am cunoscut până la sfârșitul vieții, i-am văzut admirabila atitudine în timpul războiului, felul splendid cum a așteptat el sfârșitul acestei tragedii naționale, pentru ca, apoi, după o încercare ziaristică, deviată în curând, să se retragă la țară, într-un sat din Râmnicul-Sărat, iarăși din despreț față de această societate pe care o pecetluiește până la cei mai de sus:

MINCIUNA STĂ CU REGELE LA MASĂ...

Astfel a trăit el, apoi, aspru cu cei mari, cu iubire de țărani, nu pentru țăranii ei înșiși, ci ca reacțiune împotriva degenerării unei clase superioare stăpânind cu nedreptate, impunând vulgaritatea ei unor straturi sociale mult superioare în fond. Ascuns în colțul său, el n-a vrut să-și manifeste voința atâta cât putea, de multe ori hotărâtor, asupra oamenilor care în aparență aveau și hotărârea, și, când a murit, a cerut — încă o condamnare pentru societatea contemporană — ca toate manuscriptele lui să fie distruse.

Nu știu dacă o fi avut cineva curajul să o facă, dar dorința lui era un răspuns la indiferența nemeritată pe care o generație de tehnicieni ai formei o aruncase omului care reprezentase într-un moment, alături de prietenii lui, adevărata literatură românească.

Nuvelele lui „Din durerile lumii“ înfățișează de fapt viața lui; eroul povestirii mai întinse, care se distruge din suferință fizică și morală, este icoana întregii generații care voia în zadar să-și croiască drumul contra oamenilor și contra sorții, și simpatia lui pentru Sămănătorul, prietenia personală pe care mi-a păstrat-o până la sfârșit, se datoresc tocmai faptului că s-a găsit, aici, înaintea unor oameni care au avut curajul, cu oarecare risc, să înfrunte furtuna și

să încerce a schimba societatea. Pentru dânsul a fost o foarte mare mulțumire când, la 13 mart 1906, s-a produs demonstrația împotriva persoanelor care voiau să reprezinte Madame Flirt în franțuzește la Teatrul Național; simțea ca o întinerire când s-a produs această mișcare, mult superioară tuturor celor de pe urmă; ce visase el tânăr făceau acuma tinerii care nu considerau revoluția ca un mijloc de a parveni.

Al treilea reprezentant al mișcării noi, Barbu Ștefănescu Delavrancea, poate fi înțeles numai reconstituind condițiile lui de viață. Mai înzestrat decât amândoi ceilalți în ce privește privirea adâncă în viață pentru a smulge dintr-însa elemente caracteristice, cu desăvârșire noi, pe care ceilalți nu le observau, om capabil de a găsi instinctiv pitorescul oricărei vieți și oricărei situații, suflet cu desăvârșire inedit, care, la început, fără îndoială, cu toată cultura înaltă pe care a căpătat-o, nu a fost influențat de această cultură, ci înainte de toate de ereditatea țărănească pe care o ducea cu dânsul, el n-a fost, ca Slavici, un om de la sat departe, ci unul din marginea, încă sătească, a Bucureștilor. Aici „grânarii“ duceau viața satelor de pe vremuri cu adausul a tot ce puteau culege în drumurile cele mari ale lor; o viață de sat cu orizontul drumurilor. El a apucat sufletul țăranului, dar încunjurat de aventură, cum îl reprezentau acești „grânari“, mergând din sat în sat și din loc în loc pentru a se întoarce acasă cu carul plin de povești. Nu putea să găsească nimic mai ales decât să înfățișeze cândva această viață de mult dispărută, cum a făcut-o în A fost odată. Povestea românească, pe care unii au reprodus-o servil — și nu există o poveste, ci există mai mulți povestitori — povestea aceasta nu a fost niciodată transformată într-o mai mare și mai înaltă literatură decât atunci când Delavrancea s-a îndreptat către dânsa.

Prin urmare, pitorescul natural, viața țărănească și imaginația din povestirile acestea, care alcătuiesc fundamentul sufletului poporului românesc, toate acestea sunt unite la dânsul. Totuși ceva lipsește: marginea Bucureștilor nu are, ca Moldova lui Vlahuță, un trecut, nu are simțul trecutului. Veacurile nu trăiesc în

el. De câte ori le încearcă, ele nu răspund. Acestea i le puteam spune foarte greu când era în viață, căci îl rănea adânc orice critică și datoria prietenilor era să o evite. Atunci când, pentru drame, a luat subiecte istorice, nu a putut găsi în el însuși elementul esențial care este de nevoie pentru înfățișarea trecutului. Ce este Ștefan cel Mare al lui, ajuns bătrân, puțintel luat în glumă de lumea mai tânără; ce sunt șezătorile acelea din fundul Bucureștilor înfățișate ca adunări de eroi și de tovărășe de eroi în cea mai mândră vreme a trecutului românesc; unde sunt pasiunile acelea tari care frământau societatea de atunci; unde este dârzenia care deosebeș te vremea cea mai serioasă din tot trecutul nostru? Când Petru Rareș apare, arătându-și semnul, sau când Ștefăniță se zbuciumă cuprins de o epilepsie pe care nu ar fi admis-o boierii care știau să moară sub cuțitul călăului atunci când gândul lor nu se împacă cu gândul lui vodă, ce înseamnă pribeagul milog ori fantoma înfățișată ca reprezentând pe însuși nepotul de fiu al lui Ștefan-Voievod? Aceasta este o deviere a talentului lui, și societatea este aceea care, cu alte preocupări și gusturi, l-a deviat.

Dar asupra lui s-a exercitat și o altă influență. El aducea cu dânsul, și a spus-o în povestirile lui, ura copilului, întrebuințat în cutare familie ca pedagog, ura tânărului care îndrăznește să ridice ochii către cineva de acolo și căruia i se spune: dumneata la cărțile dumitale de școală! Despărțirea aceasta brutală între dreptul inimii lui și între dreptul societății, care-i interzicea acest drept, l-a lovit și el a fost un chinuit în lupta socială, care nu s-a isprăvit nici până în momentul de față, ba încă astăzi este și mai dureroasă, căci, pe lângă tăgăduitorii de sus, este neînțelegerea grosolană de jos. O întreagă tragedie care se deschide astăzi pentru societatea românească și sângele intelectualilor curge din două vine, una tăiată subțirel de cuțitul boieresc și alta sfărâmată brutal de izbitura de topor a omului neînțelegător de jos.

Și peste toate acestea trebuie să amintim că era un pictor, un artist extrem de fin. Și în materie de literatură, se poate vorbi de așa ceva. Sunt direcțiuni pe care e chemat să le ia cineva, dar

împrejurările l-au împiedicat și atunci tot ce fusese îndreptat în această latură se întoarce și influențează în altă direcție. Este în stilul lui ceva asemănător cu ceea ce în literatura franceză din aceeași epocă se întâlnește în opera curioasă a celor mai subtile spirite din secolul lor, care numai fără dreptate se numesc și ei naturaliști — frații Edmond și Jules de Goncourt. Delavrancea, mai târziu, și în elocvența lui se prezenta cu același nesfârșit meșteșug. Atunci, în el nu găsești o singură expresie obișnuită: pretutindeni, pe lângă ce dădea fondul lui propriu, se adăugea și arta de a găsi cuvântul nou, legătura neobișnuită între cuvinte.

În privința aceasta, față de clasicismul sec al lui Caragiale și față de retorismul sentimental, cu oarecare plutire de cuvinte, al lui Vlahuță, la dânsul este într-adevăr o îndreptare către ce s-ar putea numi literatură modernistă, dar fără îndoială în alt sens decât sensul cu totul scăzut al literaturii moderniste de astăzi.

XIV. NOUA ORIENTARE A TINERETULUI DE LA 1900

La sfârșit să încerc a înfățișa aspectele generale ale literaturii românești după ceea ce am putea numi: generația intermediară.

Fiindcă generația lui Caragiale, Vlahuță și Delavrancea este desigur o generație intermediară, și aceasta nu scade deloc valoarea talentelor care s-au manifestat atunci, nici noutatea scrisului lor, dar, deoarece avem a face cu o grupare care nu s-a închegat — i-a lipsit și un organ de luptă — care nu a satisfăcut nici o teorie sau măcar un îndemn teoretic, o putem numi „intermediară“, între două generații organizate. „Junimea“, oricare ar fi fost originea celor scrise la Convorbiri, a isprăvit printr-o organizare, care a decăzut, fără îndoială, și a pierdut influența asupra publicului, făcând posibil alt capitol din istoria literaturii românești, dar a existat sub un conducător de o înaltă valoare

doctrinară, chiar dacă, într-un anumit moment, Maiorescu asimila pe Eminescu cu Samson Bodnărescu.[29] Acolo se dădeau decrete, se fixau ranguri, și, cu toate că ele nu au rămas pentru totdeauna, dar organizația era vizibilă și impunătoare. Mai târziu noua generație se va afla concentrată în jurul unei reviste cu o oarecare teorie — deși adversarii mai mult au vrut să vadă o teorie acolo unde nu erau decât sfaturi de un caracter, nu părintesc, fiindcă nu era deosebire de vârstă, dar așa cum putea să fie de la cineva care umblase prin mai multe lucruri și mai multe literaturi — Sămănătorul.

Dar, înainte de a atinge generația aceasta, care înseamnă alt mediu și alte influențe, o observație care poate servi și la înțelegerea scriitorilor de la 1900. Vechea literatură românească este o literatură unitară, general românească. Din timpurile cele mai vechi, așa este. Încercările din Maramureș și din părțile vecine Maramureșului de a da o literatură sfântă pentru publicul românesc au trezit imitatori pretutindeni. Mai târziu, când s-a trecut de la cărțile acestea bisericești, prezentate într-un stil de începători, cu stângăcie, la opere de un caracter mai solid, au mers pretutindeni traducerile secolului al XVI-lea. Alexandria, discutată în ceea ce privește locul în care s-a făcut cea dintâi traducere a ei: în Ardeal sau părțile acestea de dincoace, a avut și ea un caracter general românesc. Cronicile nu au pătruns imediat din Moldova în Muntenia și în Ardeal, dar, când a început istoriografia în Ardeal, istoriografii au fost influențați de letopisețele moldovenești. Până și Dimitrie Cantemir a trecut într-o formă oarecare, târzie, în mintea românilor din toate părțile. Când s-a pornit literatura bisericească din secolul al XVII-lea, care se adresa poporului...,[30] Psaltirea în versuri a lui Dosoftei a fost copiată și am găsit manuscripte în care psalmii lui sunt introduși foarte departe de marginile Moldovei lui. Mai târziu, când a apărut editura de la Buda, și când Zaharia Carcalechi, un ardelean de origine grecească, spirit întreprinzător, puțintel cam ridicul, începe a tipări cărți românești acolo, el s-a adresat boierilor de la noi, și i-a trimis Alexandru Beldiman din Moldova traduceri, care au apărut cu litere cirilice frumoase, acolo, în tipografia din Buda, răspândindu-se în toate părțile locuite de români.

Când a urmat mișcarea cea mare de la 1820—40, când s-a ivit romantismul, acesta a găsit, indiferent de locul unde erau scriitorii, aceeași primire caldă în ce privește pe principalii reprezentanți ai lui. Sau, când, sub conducerea lui Barițiu, un creator de foi care aveau caracterul de revistă, pe vremea când între un ziar și o revistă nu se făcea deosebire, a apărut Foaia pentru minte, inimă și literatură, după modelul foilor germane, aceasta a pătruns și în București, și în Iași: o rubrică specială privea Principatele, și această rubrică era făcută numai pentru cititorii de aici; indiferent chiar de scopul practic pe care îl urmărea rubrica aceasta, corespondența, de ton general, a foii de la Brașov, a contribuit să apropie pe români între dânșii. Și, dintre scriitorii cei mari ai acestei generații, dacă Eliad nu a fost niciodată prea popular în părțile ardelene și dacă Asachi nu a trecut dincolo de marginile, nu ale Principatelor, ci ale Moldovei lui, fiindcă la București niciodată Asachi nu a găsit cititori mai mulți, este din pricină că Moldova și Muntenia, Moldova prin Asachi, Muntenia prin Eliad, au stat în veșnice certuri cu privire la limba literară. Cu toate acestea, peste școlile filologice, a stăpânit școala de mândrie latină care, în ultima ei fază, a cucerit atâta din cultura, populară, a Ardealului, școala lui Cipariu. Totuși Ardealul acesta, influențat de ciparism, până foarte târziu, până la 1870, a primit foarte bine pe Alecsandri. Pe vremea când am început întâia oară a cunoaște mai bine Ardealul până și în bibliotecile lui, mi-a făcut o deosebită plăcere când am găsit acolo foarte des pe Alecsandri, în frumoasa ediție Socec, legată, cu chipul scriitorului deasupra.

În ce privește Bucovina, o țară românească așa de mică în care era însă, relativ, foarte multă cultură, o cultură falsă, dar o cultură de școală foarte remarcabilă, deci un număr de cititori destul de mare, peste pumnalism, peste stilul marelui reformator ardelean de la Cernăuți, peste moda lui de filologie, cu desăvârșire neacceptabilă, Alecsandri s-a impus, apărând acolo ca un fel de zeu tânăr, bine primit în cercurile dominante din acea vreme. Am pomenit de acel poet care învățase în Viena, foarte puțin cunoscut pe vremea lui, uitat imediat după moarte, Vasile Bumbac, care, pe de o parte, se inspiră din

sufletul vienez, ca și Eminescu, suflet mult mai complicat, de o evidentă noutate și în fond și în formă, dar, pe de altă parte, ia ritmul poeziilor lui Alecsandri pentru o altă parte din opera lui. S-a vorbit de „regalitatea“ lui Alecsandri.

Această regalitate s-a exercitat în Bucovina mult mai multă vreme decât în părțile noastre, unde începea să pară demodat, lânced, îmbătrânit, pe când rămânea tot cu aureola de veșnică tinerețe în părțile bucovinene.

Era prin urmare o literatură generală românească, și literatura aceasta, trebuie s-o spunem, a fost ruptă pe vremea „Junimii“.

Atitudinea de decizie irevocabilă și abstractă pe care a avut-o conducătorul „Junimii“, disprețul cu care trata omul foarte cult, spiritul critic ascuțit, mai mult filosofic și politic decât psihologic și înțelegător de suflete, au îndepărtat fără îndoială și pe bucovineni, dar, în cea mai mare măsură, pe ardeleni, care se simțeau jigniți de acele articole, adunate în broșură, împotriva curentului ardelean al lui Cipariu și împotriva curentului ardelean trecut în Moldova și așezat în Iași prin Bărnuțiu. Iată efectul ironiei, care nu era necesară. Greșelile de limbă, de gust erau o boală care se putea lecui fără să recurgă cineva la aceste mijloace chirurgicale care curățind fac răni ce nu se pot închide. Dar prin Convorbirile literare, prin felul cum ele au atacat chestiunea deosebirii de limbă între provinciile românești, s-a creat fără îndoială o deosebire, și de atuncea în Bucovina, în Ardeal, în Basarabia — aici după cazuri cu totul izolate, sporadice ca ale lui Donici sau Stamate — a fost altă literatură, locală, neglijată, descurajată. În special Școala ardeleană putea fi cruțată, căci scriitorii aceștia erau oameni de o înaltă intelectualitate care se găseau, e adevărat, pe drumuri greșite, dar nu se judecă omul după drumul pe care l-a greșit, ci foarte deseori după intenția pe care a avut-o și după țintele care l-au călăuzit pe drumul acela greșit. Nu a fost pe vremea aceea o singură literatură românească, și urmările le simțim și acuma, ațâțate de nenorocitele deosebiri ale politicii din timpurile acestea mai noi. În mare parte vina acestei rupturi a vechii unități sufletești între toate provinciile românești, care, atuncea când se scria cu ortografia cipariană, se

ascundea mai mult sub o aparență de deosebire, pe când, mai târziu, când s-a scris cu aceeași ortografie, care era aproape ortografia lui Maiorescu și a „Junimii“, vădea și alt spirit, vina o poartă tot „Junimea“.

Să ne mai oprim un moment asupra lui Eminescu, așa de nou, așa de adânc pătrunzător în suflete, așa de capabil de armonie sufletească și care, de altă parte, cunoscuse pe Slavici și pe atâția dintre fruntașii generației noi ardelene, învățând cu ei la Viena și fiind el însuși, o bucată de vreme, un tânăr ardelean din Blaj, care, apoi, se inspira de la literatura românească veche și cunoștea și literatura populară, care tocmai atuncea se aduna, câțiva ani mai târziu după încercările greșite ale lui Alecsandri, după reproducerile parțiale din lăutari țigani, de prin cafenelele brăilene, ale lui G. D. Theodorescu, de un Jarnik și Bârseanu. Eminescu, cu toate acestea, nu și-a găsit în părțile ardelene cititori. Este o deosebire între ardeleanul venit în Principate, de felul lui Slavici, ardeleanul, care, trecând prin multe centre românești, devine un român în sensul general, și între ardeleanul de acasă. Vorbesc de ardeleanul preot de sat, sau învățător sau chiar și avocat, sau profesor prin cutare centre, aparținând unor grupări profesionale deosebite, dar care se adună la o casină, terenul neutru pentru citiri și discuții reprezentând diferite direcții. Ardeleanul acesta, din Ardealul rămas Ardeal, cel cu punct de vedere ardelean, nu l-a primit și nu l-a înțeles pe Eminescu în genialitatea lui. Este chiar o carte răbdător scrisă, a unui canonic blăjean, împotriva lui Eminescu, în care carte, foarte bine intenționat, se denunță marele poet ca fiind cel mai mare stricător de suflete care a existat vreodată, înfierând direcția imorală a lui Eminescu, limba stricată a lui Eminescu, primejdia pentru sufletul românesc care stă în Eminescu.

Când am fost întăia oară la Blaj, am cules între altele această scriere, care încă se împărțea. Prin urmare nici geniul lui Eminescu nu a fost în stare să dreagă ceea ce stricase o anumită critică, din punctul de vedere logic foarte îndreptățită, dar cu urmări nenorocite.

Când au venit Vlahuță, Delavrancea, Caragiale, în Ardeal nu au străbătut. Caragiale a străbătut în Ardeal doar prin generația dlui Goga, ceea ce înseamnă cu totul altceva. Era după 1906— 1907, și el

a pătruns acolo mai mult ca un tip foarte curios, a cărui arzătoare ironie era privită cu un amestec de spaimă și de admirație, în anumite cercuri de tineri care făceau haz nespus de glumele lui, și bune și rele, și care și-au văzut în parte sufletul stricat de pe urma acestor glume — fiindcă gluma, în acel moment, în Ardeal, era într-adevăr o nenorocire, în Ardealul acesta care avea nevoie de toată credința. În lipsa aceea de caracter care se observă uneori la generația ardeleană care nu este cea tânără de acum, ce se ridică în școală, este ceva din ironia bucureșteană, transplantată prin Caragiale. Vechiul ardelean, aspru, dârz, acela era cu mult preferabil. Canonicul de la Oradea-Mare, cu părul ras, cu mustăți lungi ungurești, cu pipa în gură, vorbind pe jumătate latinește, pe jumătate românește, cum l-am apucat eu pe vremuri, este cu mult superior tânărului cu legături bune la București, care aruncă banii în dreapta și în stânga și consideră viața ca un lucru care trebuie să fie profitabil, în grabă, aceluia care se cufundă într-însa. Dar alături de dânșii stăteau bătrânii care nu știau ce să facă. Să fugă? Era prea glumeț, prea hazliu și spiritual. Să protesteze? Le era frică de a fi considerați ca niște oameni cu totul demodați. Aprobau, dar, chiar atuncea când aprobau, simțeau oarecare căință pentru lipsa de curaj.

Glumele lui Caragiale au pătruns, dar Caragiale însuși, adevăratul Caragiale, nu.

În ce privește pe Delavrancea, stilul acesta, nu numai pitoresc, dar „de pictor“, așa de căutat, așa de artificial, prin care totuși din când în când străbătea o inspirație indigenă de un caracter atât de interesant, nu se putea aprecia în lumea patriarhală, dar deosebită, a culturii ardelene. Melancolia, dezgustul de viață, disprețul împotriva unei clase dominatoare, bogată și pretențioasă, dar fără merit, nu putea străbate...[31] În ce privește dezgustul de viață, lumea aceasta era religioasă, adânc morală și nu putea să primească nici pesimismul filosofic al lui Eminescu, cu atât mai puțin pesimismul acesta mai scăzut, de caracter practic pământean, care se întâlnește și în opera lui Vlahuță.

Astfel prăpastia a rămas. Și atunci când începe în Ardeal literatura

nouă, literatura lui Gheorghe Coșbuc, literatura aceasta se inspiră de la un alt izvor; această literatură, care a rămas multă vreme necunoscută vechiului regat, ca și toată literatura de la Tribuna din Ardeal, cea de la Sibiu, nu cea din Arad, literatura creată în direcția lui Slavici, de oamenii generației lui, e la o parte.

Apariția Nunții Zamfirei în fruntea Convorbirilor literare, prin urmare cu decret de la „Junimea“, cu pecetea lui Titu Maiorescu, a fost o revoluție surprinzătoare, și oarecum o jenă. Era o poezie cu totul nouă, cu care nu eram deprinși, o poezie care a rămas la poartă pentru toți cei din vechiul regat care aparțineau acelei generații. Pe urmă a venit o alta care nu a mers nici la Coșbuc, nici la altul, pentru că i s-a părut — așa cum i se pare și acum — că poezia lui Coșbuc este o poezie muncită, smuncită. Fără îndoială că în părțile acelea de către Năsăud ale lui Coșbuc, în părțile acelea grănicerești, este un alt spirit între țărani. Iobagul din Ardeal, de pe moșiile nobililor unguri, de pe fundus regius, în legătură cu sașii, are într-însul îngrămădite pasiuni seculare produse de imensa și aproape intolerabila nedreptate care-i era partea, pe când celălalt, țăranul grănicer, este mai aspru, mai împăunat cu laude. Ar fi foarte interesant să se cerceteze în viața Ardealului spiritul grăniceresc, care s-a ridicat foarte sus în armata austroungară.

S-a scris foarte mult, dar nu tot ce trebuie despre Coșbuc, — și de către Gherea, care era un spirit delicat, un om foarte de treabă, dar în afară de rasa noastră, care habar n-avea de adâncurile vieții românești și venea cu anumite tipare de literatură care au impresionat așa de mult generația lui Caragiale, Vlahuță și Delavrancea.[32]

Pe de altă parte, acei din această generație care erau în legătură cu Eminescu trebuiau să pună, natural, fața în față cele două poezii: fondul fără pereche al lui Eminescu, armonia lui desăvârșită, magia aceea a sunetelor cu ceea ce, în acest domeniu, lipsește aproape cu desăvârșire lui Coșbuc. Coșbuc era un spirit grăniceresc, luptător, provocant, sfidător, un spirit brusc și bătăios, și așa a rămas până la sfârșit; când a tradus pe Dante și când a tradus pe Virgiliu, a introdus aceeași notă, care, în ce privește pe Virgiliu, este greșită, căci el e

înainte de toate poetul armoniilor supreme, iar în ce privește pe Dante, nu poate da acel cor medieval într-o biserică gotică.

De unde s-a inspirat Coșbuc, am spus. Înainte de toate, din spiritul popular de acolo. Este în scrisul lui o îndărătnicie a țăranului care lucrează cu trudă asupra unui lemn dur; se vede înverșunarea în a face tăietura-n materialul rebel. Nu este o poezie care să izvorască spontan, ci o poezie de atelier, muncită și dureroasă. Rima este căutată, ritmul este descoperit anume, fondul este scormonit. Dar desigur mai este încă ceva. În Eminescu e ceva romantism, nu numai german, dar de pretutindeni, și asupra romantismului acestuia a venit clasicismul, atitudinea obiectivă a lui Coșbuc, cu înlăturarea oricărui element personal. A reconstitui viața sentimentală a lui Coșbuc după operele lui este cu desăvârșire imposibil, pe când fiecare fază din viața sentimentală a lui Eminescu se întrevede în opera lui. Influența clasicismului care se ridică din nou în noua generație, aceasta se întâlnește și la dânsul, dar poezia aceasta făcută dintr-un amestec de țărănism de graniță din Ardeal, de influență clasică germană, pătrunsă prin școală, nu este o poezie de circulație generală românească, cum nu era o poezie de circulație generală românească cea de la București. Coșbuc a fost introdus, decretat; societatea noastră a trebuit să-l accepte, pentru că așa spusese criticul cu hotărâri încă nediscutabile, dar pătrunderea în viața însăși a societății, aceasta nu s-a întâmplat. Coșbuc nici n-a avut imitator la noi. Și fondul și forma sunt prea complicate, cer prea multă muncă, un devotament de care lumea de aici nu era capabilă.

Dar mai târziu, sub influența noului romantism, a modernismului unguresc, hotărâta influență a acestui modernism unguresc cu tendințe sociale, cu pornire aprigă către luptă, dar în același timp fără ca lupta aceasta să aibă caracterul precis al luptei așa cum se înfățișează în poezia lui Coșbuc, ci cu nemulțumiri, cu sfidarea societății, cu porniri către un viitor nelămurit, cu iubire pentru clasa de jos înainte de toate, pentru țăran, pentru femeia cu copilul înfășurat în mintean, cu scene dintre acelea muncite și dureroase din viața celor de jos, apare poezia dlui Goga, care pe urmă a răsărit aici și a avut

contact cu poezia de la Sămănătorul.

Cu toate acestea pornirea luptătoare, bătăioasă, care se manifestă în activitatea politică a dlui Goga, în paginile de proză pe care le dădea prin publicații ardelene, vin iarăși dintr-un alt mediu decât mediul de aici. El a fost primit aici și înțeles mai mult decât Coșbuc pentru că a căzut într-un moment de criză, și multe din pornirile sale corespundeau pornirilor de dincoace. A căzut în mediul acela de chinuire pentru idealul românesc, și a fost unul dintre aceia care s-au pătruns mai tare de acest zbucium. Dar mai mult tendința sa decât forma sa, tendința care a fost la început mai limpede, dar și după aceea o tendință generală românească, i-a câștigat un loc în literatura de aici.

Când în Bucovina — pentru a trece la acest mic pământ românesc — a încercat cineva a scrie, a fost unul pe care o carieră politică, strălucit începută, terminată tragic, l-a rupt din domeniul literaturii, deși putea aici, ca și dincolo, să dea lucruri mari. George Popovici a fost conducătorul unei întregi generații, și dispariția-i a fost dureros resimțită de toată vremea lui. Sub pseudonimul Robeanu el a scris balade. Și ca aspect fizic Popovici era un coborâtor bălan al arcașilor lui Ștefan cel Mare. Dar asupra lui a venit falimentul politic, iar după așezarea aici, sinuciderea în nu știu ce hotel pierdut din fundul Maramureșului, pierzându-se acela care mai mult decât alții ar fi putut da, la el acasă, lucruri mari în literatura românească.

Apoi, când alt scriitor din Bucovina, Teliman, a încercat ceva, a fost doar un fel de glumă de foileton din Neue Freie Presse adaptat pentru mediul cernăuțean. Se vede gustul de Viena, fumul gros de țigară al unei cafenele germano-evreiești din capitala Bucovinei.

Ce nu ar fi putut ieși din viața țărănească a Bucovinei, din Câmpulungul admirabil! Altceva decât numai adunarea de doine și de poezii populare a preotului Simion Florea Marian, membru al Academiei Române, om foarte merituos, dar care nu era decât un adunător de lucruri pe care i le oferea poporul.

Și, atuncea, era o necesitate ca noua generație de aici să îndeplinească două condiții pentru a înlătura anumite imitații fără nici o

valoare literară, anumite copieri de servi ai literaturii apusene, ceea ce a revenit pe urmă, din nenorocire.

Dar Sămănătorul a pornit pe calea oficială de organ al Casei școlilor pentru cultivarea poporului și răspândirea de idei morale, nu ca să înnoiască literatura românească și să creeze un curent.

În mișcarea aceasta nu se poate vorbi de o revistă creată de la început, liber, de Vlahuță și de Coșbuc, care, dealtfel, nu se puteau înțelege mult timp între dânșii: unul eminescian, iar celalt un tânăr ardelean care venea cu ciocanul lui Vulcan ca să sfărâme stânca aspră a limbii românești din ținuturile năsăudene; unul blând, fără unghiuri ascuțite, sentimental, melancolic, celalt frământat împreună cu argila și piatra amestecată cu dânsa, cu primejdia de a-și zgâria mâinile, de a amesteca sângele său în pasta care ar rezulta din această trudă. Nu se putea ca oamenii aceștia să meargă împreună, către o țintă comună. Revista a fost deci la început o simplă creațiune de birou pentru a se da premii școlare.

După aceea numai Sămănătorul, părăsit de fondatori, a trecut în mâna lui Ilarie Chendi, un foarte bun polemist, dar care nu avea principii literare, nu avea o estetică a sa, ci se îndrepta, din simpatie sau antipatie, către un scriitor sau către altul, astfel că acel care fusese mare scriitor azi putea să scadă mai târziu din cauza unei schimbări în legăturile sale cu Chendi. Așa încât, când Sămănătorul a apărut ca organ de luptă, a fost o întâmplare faptul că poetul, cântăreț dulce de vremi noi, Iosif, și Chendi mi s-au adresat mie.

Revista aceasta se impunea de la sine: era o necesitate a societății românești. Și de ce era o necesitate a societății românești? De o parte fiindcă generația nouă, care se ivește pe atunci, pe la 1890, era deosebită, prin toată pregătirea ei, prin toată educația ei, de generația precedentă. Cred că asupra lucrului acestuia nu s-a atras îndeajuns atenția. Și motivul acestei deosebiri îl arăt.

În afară de Caragiale, care nu învățase în străinătate, dar citise multă literatură franceză și cu multă alegere și era influențat de multe ori de altă literatură decât de cea curentă, spiritul său clasic ducându-l către

cărți care aveau ele însele acest caracter clasic,[33] Vlahuță, fără a fi mers în străinătate, era și el sub influența literaturii franceze din vremea sa, iar, în ceea ce privește pe Delavrancea, acesta făcuse studii de drept la Paris, așa încât în el este fără îndoială influența literaturii franceze de atunci. Deci, Caragiale nu învățase, în înțelesul nostru al cuvântului, la nici o școală. Vlahuță învățase, făcuse liceul și câțiva ani de drept, mi se pare fără a lua licența, care dealtfel se căpăta foarte ușor pe vremea aceea, iar Delavrancea fusese trimis de timpuriu în străinătate: nici unul dintr-înșii nu era produsul școlii românești complete, al școlii românești definitive.

Dar liceul vechi a creat un anume tip de spirit. Pe lângă foarte multe lucruri inutile, pe lângă foarte multă oboseală înainte de vreme, pe lângă enciclopedia strivitoare, care sunt defectele acestui învățământ — și câte forțe sufletești nu s-au prăpădit din cauza relei organizări care durează și până acum în acest blestemat învățământ secundar! — școala făcută la noi, într-o formă care era oarecum definitivă, a dat o generație care a primit de la acest organism al școlii un anume caracter: ochiul atent asupra vieții de aici, conștiința în rândul întâi a acestei vieți românești, o legătură, cu voie sau fără voie, de o dorea sau nu profesorul, dar o legătură cu realitățile de aici. Literatura cea nouă este acuma a absolvenților de liceu.

Dl Mihai Sadoveanu a terminat clasa a VII-a, mi se pare, într-un liceu din Moldova de Sus, Gârleanu, școala militară din Iași, Sandu Aldea o școală de agricultură: luați pe fiecare din acei care s-au manifestat la Sămănătorul și veți vedea că sunt absolvenți ai acestui învățământ integral, aici, în Vechiul Regat.

Se citea și literatură străină, dar literatura aceasta străină nu mai avea, fără îndoială, prin anii în care s-a format această generație, marea putere de sugestie pe care o avuse pe vremuri.

Erau, în Apus, scriitori la modă, nu mai erau scriitori mari, care să cucerească sufletul întreg. Nemțește se știa foarte puțin, englezește, italienește nici vorbă; cultură clasică era atâta câtă putea s-o aibă un om care învățase să decline în latinește și în grecește, așa că, pe

vremea aceea, rămâne singură putința influenței din partea literaturii franceze contemporane. Era însă epoca decăderii naturalismului, și epoca aceasta nu a putut da ceva să prindă întreg sufletul unei generații. Oamenii au fost de aceea originali: din cauza învățământului, cât și din lipsa unei alte literaturi care să domine.

Dintre toți cei care au fost la Sămănătorul, sau, mai târziu, cu sau fără voia lor, au fost alipiți de această mișcare, unul singur a fost influențat de o singură literatură străină, care atunci putea sugera: este dl Sadoveanu, care, la începutul carierei sale, s-a inspirat din literatura rusească tradusă pe vremea aceea, grație enormei propagande pe care i-o făcuse, într-un stil așa de cuceritor, Melchior de Voguë. După Le roman russe al acestuia, literatura rusească s-a citit foarte mult în străinătate, mai mult, prin traduceri franceze aiurea, decât în Franța însăși. Scenele acelea de cazaci prin Basarabia ale dlui Sadoveanu, cu oarecare potrivire misterioasă între om și natura înconjurătoare, vin fără îndoială din astfel de lecturi.[34]

În generația aceasta nu este nici un singur scriitor care să plece într-adevăr numai de la sat, și, chiar dacă unii erau originari de acolo, nu mai este contactul direct cu satul, contact care durează în Ardeal, dar dincoace nu.

Dacă ar fi fost numai atâta, nu s-ar fi simțit însă nevoia de a se deschide un nou capitol în, capitol care va rămânea, cu toate acuzările total neîntemeiate și atât de pătimașe care se îndreaptă împotriva unei mișcări literare de pe urma căreia sufletul românesc a câștigat. Dar a mai fost ceva: s-a simțit nevoia ca literatura să servească drept instrument de luptă pentru scopurile supreme ale unui popor. Știu că se joacă anume oameni cu „confuzia între literatura estetică și literatura care nu urmărește nimic decât scopuri care nu sunt estetice“. Orișice literatură, întrebuințată pentru orișice scop, trăiește numai când cuprinde elemente estetice. Nu este cu putință o alegere pentru ca să se zică: fac literatură estetică sau nu fac literatură estetică.

Ba se poate întâmpla ca acela care zice: eu fac literatură culturală să facă de fapt o literatură estetică și acela care pretinde să facă literatură

estetică să nu ajungă nici măcar la o literatură culturală, fiindcă aici totul atârnă de la puterile ascunse dinăuntru: acelea nu cresc și nu scad după socotelile abstracte ale oamenilor care scriu. Este o foarte frumoasă bucată a lui Longfellow, pe care am tradus-o acum vreo patruzeci de ani care se isprăvește așa: „el trebuie să se supuie, când îngerul îi zice: scrie!“ Poetul american știa foarte bine de unde pornește adevărata literatură. Și aceasta e o acuzație a pseudo-criticii interesate și pasionate. De fapt nimeni, la Sămănătorul, nu a spus să se neglijeze literatura estetică, fiindcă era inutil s-o spui unui scriitor de chemare, după cum ar fi fost inutil să i-o recomanzi, pentru că, dacă era în adevăr un scriitor de chemare, o punea el fără de nici un fel de teorie.

De fapt toți oamenii aceștia adunați în jurul revistei, cu temperamente deosebite — calmul temperament visător, simplicitatea atât de atrăgătoare a lui Iosif, cu temperamentul liric al povestitorului Gârleanu, cu firea puternică, epică, necontenit producătoare, a dlui Sadoveanu — toți aceștia, pe lângă care începuse a se ralia atât de subțirele observator al lucrurilor, meșterul descoperitor al resorturilor secrete ale ființei omenești, delicatul înfățișător al părților celor mai ascunse din sufletul omenesc, care este dl Bărtescu-Voinești, plecat de la Convorbirile literare, pentru a se adăugi, măcar lateral, mișcării acesteia noi, nu înțelegeau să sacrifice nimic din chemarea lor în literatură în același timp când se supuneau chemării lor sociale și naționale.

Era nevoie de o literatură care să creeze un suflet unui popor care ajunsese a nu mai avea suflet de pe urma celui mai josnic politicianism. Era nevoie de o adevărată, mare și binecuvântată revoluție, care aceea nu se face cu strigăte de revoltă, cu arma în mână, ci în sufletul omenesc. A fost atunci o însănătoșire printr-o literatură de realități naționale asupra cărora puteau să picure și lacrimile sufletelor celor mai duioase, dar înainte de toate o literatură de „cuvinte adevărate“. Nimic nu inspiră mai mult literatura unui popor decât realitatea națională văzută cum trebuie.

Și, fără nici un fel de reclamă teoretică, fără nici un fel de legătură

interesată, fără nici un fel de comercializare a acestei literaturi, s-a ajuns ca literatura acestei generații a Vechiului Regat să se lege de la sine cu literatura care se făcea dincolo. Luceafărul, apărut la Budapesta, cam în același timp cu foaia lui Gheorghe Tofan în Bucovina, au mers de la sine alături cu Sămănătorul.

Pentru întâia oară în dezvoltarea literaturii românești, trei mișcări, pornite din puncte diferite, s-au confundat de la sine pentru a alcătui același curent. Dl Goga, care scria la Luceafărul sub pseudonimul ușor de recunoscut de „Nicolae Otavă“, de la cele dintâi manifestări, a fost primit frățește de acei care reprezentau același curent dincoace, în Vechiul Regat. Iar, în ce privește Bucovina, scriitorii de acolo, împreună cu dl Ioan Nistor, învietor al trecutului, și atâția alții, au venit de la sine în mișcarea aceasta nouă.

Mișcarea deci nu este numai a Sămănătorului, ci generală românească. Sămănătorul înseamnă una din înfățișările ei, cea de la București. Când Sămănătorul a pierdut direcția de la început și, pe urmă, a dispărut, alte reviste au continuat în același spirit, necesar. În Viața românească de la Iași, care reprezenta curentul de stânga al partidului liberal, hrănind ambițiile unora, cu contribuții silite ale tuturor clubiștilor, în Viața românească, zic, a trecut, cu voie sau fără voie, peste direcțiile impuse de un anumit politicianism, ceva din spiritul sămănătoresc. Că nu-l exprimă dl Ibrăileanu în domeniul criticii românești, aceasta e altceva: eu vorbesc, nu de profesorii de literatură, fără talent literar sau fără talent de vorbă, ci de colaboratorii literari ai acestei reviste.

Dar la mișcarea aceasta Ardealul a dat elemente extrem de prețioase, pe care numai o neglijare condamnabilă le scoate în afară de interesul și de preocupațiile actuale ale criticii românești: este vorba de părintele Ioan Agârbiceanu. Viața de sat din Ardeal, așa cum este, în toate lucrurile ei bune, ca și în toate ascunzișurile cele mai adânci ale acestor suflete de acolo, numai în aparență primitive, dar capabile de o nesfârșită putere de simțire și de cugetare, va trăi în opera aceasta, foarte întinsă, a dlui Agârbiceanu.

Dar toți aceia care doresc numaidecât fraza de efect, cuvântul neobișnuit, legătura de vorbe care să scapere, aceia care așteaptă în fiecare moment să se deschidă cerurile pentru a se ivi o nouă relevație literară, blazații și esteții, care iau în mână un sceptru de critic, pe care te întrebi cine li l-a hărăzit, firește se dau în lături cu despreț înaintea lui. I se face astfel o foarte mare nedreptate și va veni vremea când se va cunoaște cât de mult datorim adevăratului continuator al lui Slavici în regiunile acestea ardelene. Este la el o bogăție de suflet, o puritate morală, care nu predică, dar care se simte din fiecare pagină, atât de fără pereche, încât el este și va continua să fie pentru cititorii lui, care sunt încă destul de numeroși — căci nu criticii citesc, ci aceia care nu citesc pe critici — scriitorul cel mai de seamă al poporului românesc din această regiune.

O literatură sănătoasă, inspirându-se de la realitatea națională, tinzând la soluții de care poporul românesc avea nevoie în acel moment, deloc indiferentă pentru latura estetică, cu desăvârșire capabilă de a se pune în curent cu tot ceea ce reprezintă literatura apuseană de pe acea vreme, aceasta a fost Sămănătorul. El n-a făcut altceva decât să spuie: inspirați-vă de la literatura occidentală, inspirați-vă de la literatura clasică, dar nu vă robiți de la literatura momentului care trece. Acestea s-au spus, acestea le-am spus. Interzicerea a fost numai pentru literatura de modă, de export, a Parisului, iar nu pentru marea literatură universală.

Literatura strâns legată de pământul unde era înrădăcinată, dar trăind în același timp din toată atmosfera timpului, capabilă, prin urmare, de a-și însuși tot ce era sănătos și viu în inspirația generală a acelui timp, literatura reprezentată de oameni al căror talent nu a avut nevoie de o teorie estetică, nici de lupte personale pentru a se impune, aceasta era literatura care în pragul războiului de unitate națională a creat sufletul românesc.

Iar, cât despre ce a venit pe urmă, vremea nu a sosit încă pentru a se fixa ranguri, dar este ceasul al unsprezecelea pentru a chema la ordine literatura aceasta, care a uitat conștiința datoriilor sale, morale și naționale, a căror observare nu exclude suprema datorie estetică, ci,

dimpotrivă, o cuprinde.

1. De fapt un an.
2. „Prea-milostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cela milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata când ne-am despărțit de dumneata: în ce credință ne-ai lăsat în aceia suntem și până acum, și de câteva ori am trimes de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc. Și dumneata până acum nici un lucru adeverit nu ni trimeți, ce numai nădejde. Ce noi întraceastă nădejde cădem la lucruri foarte grele, că, întâi, în țara noastră acum strigă hogea, că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el și sunt turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr-alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară el îl dă turcilor, — și alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înțelegem că are turcul gând să se puie în țara noastră Pașă, așijderea și în țerile ce sunt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia, să rămâie în țara noastră Pașă, și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi turcilor, și coconii noștri să-i facă ieniceri, și fetele noastre să le ia turcii lor muieri, cum fac într-alte țeri ce sunt supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de când ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supt Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca aceasta. Drept aceia am tărpit noi mari cheltuiele și robii și arsuri și sânge vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm: au dumneata nu faci știre Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata, că nu faci în știre împăratului să ne caute la

nevoile noastre, Dumnezeu îți va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrămi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar să ășdacăî n-am fi noi avut nici o tocmeală cu creștinii și acum am striga mila Împărăției Sale, încă s-ar cădea să ne caute, fiind noi creștini — că să nu rămânem păgâni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgânii. Căci și an, când am venit cu turcii lui Bătur (Gabriel Báthory) și atunce numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinească; noi ne grijisem că să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre Împărăției Sale, că acum este vreme bună, și suntem toți gata a sluji Împărăției Sale și dumitale, cum veri înțelege dumneata și de la logofătul Oancea. Măcar că ășdeî nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac-a venit sluga Logofătului, toate pe rând i-au făcut în știre cu omul nostru, cum stau lucrurile de încoace. Care nu suntem noi îndoiți că nu vor veni în știre dumitale. Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s-ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. Scris April 29 de zile. Noi, toți, boierii din țară, și de la slujitori, plecați ne închinăm dumitale“.

3. Părintele Lupaș într-un studiu recent are altă părere; eu mențin pe cea veche.
4. Rând lipsă în original (n. ed.).
5. Admit pentru secolul al XVII-lea un lucru: traducerea din slavonește a Învățăturilor lui Neagoe Basarab, pentru că nici prin cap nu-mi trece să afirm că la începutul secolului al XVI-lea s-a scris în românește; și prin urmare traducerea în românește din al XVII-lea este evident în stil din această vreme și corespunde aceleiași

necesități formale și numai mănăstirești care a făcut pe Udriște Năsturel să prezinte pe Varlaam și Ioasaf în întregime, iar nu numai în fragmente.

6. Aveam această cronică în latinește, retipărită de Al. Papiu Ilarian în Tezaurul de monumente istorice, împreună cu o traducere dedesubt, care ar putea fi revăzută de cineva, care ar face astfel din această cronică o lectură foarte plăcută și pentru vremea de astăzi.
7. A fost și ea cuprinsă în colecția lui Papiu Ilarian.
8. Se găsește în Bibliothèque hellènique a lui Emile Legrand, fără traducere, și ar trebui să se facă o traducere după dânsa.
9. V. Pârvan a publicat pe vremuri o cuvântare la mort din Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea.
10. Legenda aceasta budistă-creștină a fost tipărită de generalul P. V. Năsturel acum câțiva ani, într-o ediție rară, care se cere, și ea, reluată.
11. Am tipărit acest Herodot, dar cartea nu se mai vede pe nicăieri de multă vreme. Ar trebui reluată această ediție, care reprezintă unul dintre cele mai interesante monumente de limbă românească și care, în domeniul literaturii noastre, este o tot așa de mare ispravă, tot așa de înaltă și tot așa de mândră ca și traducerea Bibliei în 1688.
12. Adaog împotriva acestei afirmații un argument. Între hârtiile pe care le-am găsit la Innsbruck și pe care le-am publicat în volumul XI al colecției Hurmuzaki sunt scrisori ale lui Nestor Ureche și poate face cineva comparația între stilul ultimei părți din cronică și stilul acestor scrisori iscălite de tatăl cronicarului.
13. O continuare, cu citații de scriitori latini, discutate și

criticate, a cronicii muntene trebuie să fi avut ca bază o continuare până după 1450 a acestei lucrări.

14. S-a încercat acum în urmă de un tânăr învățat italian, d. Tagliavini, bun cunoscător al limbii românești, să i se atribuie Stolnicului niște însemnări lexicografice, prezintându-se facsimile după manuscript, dar eu, care cunosc bine scrisul lui Constantin Cantacuzino, pot spune că lucrarea nu e a lui. V. Studi Romeni, I.
15. În volumul al V-lea din Magazinul istoric pentru Dacia s-a dat această serie de povestiri contemporane pe care le-am atribuit și continui să le atribui lui Radu Popescu. Este însă o altă părere, părerea lui C. Giurescu. Dar nu văd între contemporani pe nimeni care ar fi putut scrie în felul acesta.
16. Am tipărit socotelile școlii acesteia în vol. I—II din Studii și documente, și desigur că ele s-or mai fi păstrând în arhiva bisericii catolice din Iași
17. D. Ștefan Ciobanu a arătat la Academia Română că aceea ce ne închipuiam cu privire la cartea aceasta este cu totul altceva decât realitatea; că e vorba de o lucrare cu mult mai bogată și cu mult mai originală de cum se crede.
18. Cartea a fost tipărită târziu de Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, după apariția cărții lui Montesquieu, dar Antioh Cantemir a fost ambasador al Rusiei la Paris și aici a trăit în cercul filosofilor francezi: în această vreme el a avut legături și cu Montesquieu. Antioh Cantemir avea manuscriptul latin al cărții părintelui său și l-a comunicat în aceste cercuri.
19. El este și un tip dramatic; mai târziu la Constantinopol, când fiul său Constantin a trădat pe turci trecând de partea Rusiei, bătrânul de șaptezeci de ani a fost

decapitat. Suntem totdeauna înduioșați când este vorba de pieirea lui Constantin Brâncoveanu, dar trece cu totul neobservat sfârșitul acesta crud al unuia dintre oamenii cei mai buni care au domnit vreodată la noi, reformând școala, mănăstirile, organizând industrii, alcătuind legi noi.

20. Titlul Băgări de seamă, corespunzând Observațiilor lui Raicevich, ajuns agent austriac la București, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva el a cerut cartea și a îngrijit de publicarea ei la Viena.
21. Mai târziu și la Neapole.
22. Am publicat primele lui încercări clasice în Revista istorică, III.
23. Pentru lecturile de atunci două cazuri: biblioteca de lângă Iași a familiei Roznovanu, la Stânca: nu e nici un singur romantic în cărțile cu legătura de pe vremea lui Napoleon. Aici, la București, în palatul Știrbei, biblioteca foarte frumoasă a fostului domn cuprinde cărți cu note ale lui, care sunt numai de caracter clasic.
24. Un Télémaque de la 1788, pe care l-am cumpărat de curând, cu titlul scris pe copertă grecește, are ștampila cirilică a lui A. Florescu.
25. Pe una, Badea Diftereul, am retipărit-o în Biblioteca literară de la Vălenii-de-Munte.
26. Rând lipsă în original (n. ed.).
27. Idem.
28. Când un german, care luase pe o româncă din Ardeal, o scriitoare cu oarecare merit, Lucreția Suciu, Wilhelm Rudow, a încercat să facă o istorie a literaturii românești, foarte slabă, dealtfel, în nemțește, cu știri luate în cea mai mare parte din cercul Convorbirilor și, evident, din punctul de vedere al Convorbirilor, au fost însărcinați doi

dintre prietenii mai tineri ai lui Hasdeu să scrie o întâmpinare plină și de ironie, și uneori de insulte. Unul dintre dânșii era Ionescu Gion, lipsit de orice spirit, caracter cu desăvârșire artificial, plin de mahalagisme, cu toată înfățișarea de perfect gentilom literar, altul, d. Lazăr Șăineanu, care este acum mutat la Paris (Sainéan), Hasdeu însuși desăvârșind „Trilogia“. În această trilogie era înfățișat Maiorescu cu tricornul napoleonian — Rudow recunoscuse „napoleonismul“ lui Maiorescu — și se vorbea și de gimnastica de barbișon a șefului „Junimii“.

29. Samson Bodnărescu era un om foarte simplu și foarte complex, îmbâcsit de influențe străine, în mare parte germane, ceea ce-i dădea un stil indescifrabil și lumea în afară de „Junime“ râdea pe seama lui „Samsune“.
30. Lipsă un rând în original (n. ed.).
31. Rând lipsă în original (n. ed.).
32. Am apucat vremea când se adunau toți înaintea lui Gherea, și fiecare mișcare a ochilor inteligenți ai aceluia, fiecare tremurare a bărbii rotunde și blonde, fiecare mișcare a mâinilor acelora dibace erau socotite ca niște decrete divine. Aceasta este iarăși dovada că ne aflăm în fața unei generații neorganizate, care-și caută conducătorul într-un imigrat, cu câte calități vreți, dar un imigrat, a cărui formă literară era revăzută de Ion Nădejde și vă puteți închipui ce poate însemna corectura conducătorului Contemporanului de la Iași, om care niciodată nu s-a gândit la ce înseamnă o formă literară. Jargonul lui Gherea trecea prin corectura lui Ion Nădejde, și cu toate acestea scriitori până în vârful unghiilor, mergând până la cea din urmă legătură între două cuvinte, s-au lăsat conduși de dânsul.

33. Era, de pildă, un cititor al lui Töpffer, scriitorul genevez, care are lucruri foarte frumoase: este un spirit de Geneva deosebit de spiritul de Paris.

34. Eu știu ce se citea pe vremea aceea, pe vremea când generația mea se forma: librăria noastră prezenta pe Alphonse Daudet, în Tartarin de Tarascon, o literatură care nu putea influența nici într-un fel, pe Bourget, în criticile sale, în Încercările de psihologie contemporană și în primul său roman, Cosmopolis, și ceva din literatura rusească.